

Вершини світового письменства

АНРІ БАРБЮС
ВОГОНЬ
ОПОВІДАННЯ

СВЕРШИНИ
ВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 4

АНРІ БАРБЮС

ВОГОНЬ

РОМАН

ОПОВІДАННЯ

Перекладено з французької

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

Київ — 1969

HENRI BARBUSSE
LE FEU
1916

NOUVELLES
1913—1928

Передмова Дмитра Наливайка

АНРІ БАРБЮС, ПИСЬМЕННИК І БОРЕЦЬ

Розпочинався третій рік першої світової війни, коли 3 серпня 1916 року газета «Евр» узялася до публікації роману «Вогонь», що став знаменною подією літературного й політичного життя Франції й усієї Європи. І це передусім тому, що, як писав М. Горький, «кожна сторінка цієї книжки — удар залізного молота правди по всій тій масі брехні, лицемірства, жорстокості, бруду, крові, що загалом звучуться війною». Автором цієї правдивої й глибоко людяної книжки був Анрі Барбюс, «старший солдат» 231-го полку діючої армії і вже відомий на той час французький письменник. Роман «Вогонь» став не тільки його найвищим творчим досягненням, але й явищем принципової ваги на шляхах формування соціалістичного реалізму у французькій літературі.

Коли з'явився цей твір, письменникові вже йшов сорок третій рік, минуло також більше двадцяти років після його літературного дебюту, але з повним правом можна сказати, що «Вогонь» знаменував народження нового Барбюса. Замолоду він був досить типовою постаттю серед французької артистичної інтелігенції «кінця віку», в світогляді й творчості якої поєднувалися різноманітні, часом глибоко суперечливі тенденції й віяння переходової, «сутінкової» доби. З одного боку, він, гуманіст і демократ за переконаннями, вороже ставився до буржуазної дійсності, вважав її несумісною з принципами гуманності, ненавидів панівний клас за його хижий-егоїзм і банальність і в своїх поезіях, романах та оповіданнях уболівав за людину, приречену на муки і марну смерть у дегуманізованому світі. З другого боку, притаманні ранньому Барбюсові гарячкові пошуки виходу з «сутінок доби» через брак більш-менш чітких орієнтацій у потоці суспільного життя досить легко обернулися в своєрідну збираніцю філософських, соціальних, релігійно-моральних та інших ідей і систем, незмінним наслідником якої була гіркота, породжувана усвідомленням їхньої відносної або й сумнівної цінності, їхнього безсилля перед лицем зашкарублої дійсності, а це вело до посилення настроїв смутку й безнадії.

З романом «Вогонь» у французьку літературу прийшов новий Барбюс, який усю свою силу, весь свій талант віддає визвольній боротьбі пролетаріату, справі соціалізму, Барбюс, в якому англійський критик — марксист Ральф Фокс — побачив втілення пи-

сьменника нового типу. «Він був,— писав Ральф Фокс,— людиною, котра переробила себе в запеклій боротьбі, переробила для того, щоб стати голосом мільйонів у їхній битві за створення нового, вільного суспільства, з якого назавжди буде вигнана жорстокість капіталізму, що розтліває й сквернить відносини між людьми»

Глянемо побіжно на той шлях, який пройшов Барбюс, перш ніж стати визначним письменником пролетарської революційної літератури. Народився він 17 травня 1873 року в містечку Аньєрі, недалеко від Парижа, в сім'ї журналіста й другорядного літератора. Коли хлопчикові було три роки, батько побував із ним у Віктора Гюго; в пам'яті Барбюса зберігся образ білобородого патріарха французької літератури, величавого й доброго, який узяв його на коліна й поцілував. Батько Барбюса був атеїст, але вірив у прикмети і в цьому поцілунку знаходив пророчий зміст. З юних років Анрі Барбюса оточувала атмосфера літературних інтересів, тож і не дивно, що після закінчення ліцею він поступив на філологічний факультет Сорбонни. До студентських років належать його перші поетичні твори, видрукувані в 1892—1893 роках у газеті «Еко де Парі» під псевдонімом Люсьєн Фор. 1895 року вийшла його поетична збірка, дещо дивна назва якої «Жалібниці» («Les Pleureuses») бриліла в унісон з тими мотивами й настроями, що домінували в тогочасній французькій поезії. Її прихильно зустрінuto в літературних колах, і сам Стефан Малларме, оракул поетичної молоді, схвально відгукнувся про неї, а «великий естет» Оскар Уайльд надіслав авторові збірку власних віршів з панегіричною присвятою.

Молодий Барбюс належав до гуртка символістів, що групувалися навколо Малларме, але як поетові йому ближчий був Поль Верлен з його задумливою печаллю й скорботною людяністю, що так задушевно й невимушено виливалися в дивовижно мелодійних віршах. У збірці Барбюса йдеться про самотність, на яку фатально приречена людина, про неминучість втрати тих, кого любиш, про всевітню скорботу, якою охоплені небо й дороги, дерева й душа поета, скорботу, яка проливається річками сліз,— усе це мотиви, досить характерні для поезії французького символізму. Але від більшості символістів молодий Барбюс відрізнявся тим, що справді любив людей, справді вболівав за них, і ця глибока та щира людяність — найцінніша й найпривабливіша риса молодого поета і разом із тим запорука всієї його подальшої знаменної еволюції.

Наступний твір Барбюса, роман «Благальники» («Les Suppliants», 1903),— у великій мірі автобіографічний, насамперед у

плані відтворення ідейних пошуків, духовного й душевного досвіду автора, проте впадають у вічі й численні збіги сюжету роману з фактами й обставинами життя його творця. Герой роману Максиміліан Дезансак належить до тих, хто «благає істини», хто невтомно шукає відповіді на радикальні проблеми буття, і, розповідаючи про його пошуки, помилки й розчарування, Барбюс відбивав тривалий етап власних метафізичних блукань. Максиміліан відкидає «істину», яку йому пропонує релігія, не вдовольняють його й «істини» поширених філософських систем, але разом із тим він гребує пізнанням соціальної реальності, вважаючи її за «зовнішню дійсність», що існує в іншій площині, одмінній від життя душі. «Благальники» — це «роман ідей», написаний у ліричній формі, і персонажі в ньому існують не як самодостатні характери, а як носії чи навіть символи ідей та «істин». Завершується роман наївно-романтичною апологією людського серця: серце проголошується метафізичним джерелом істини, єдиною реальністю, що заслуговує любові й схиляння.

Тісніше зближення Барбюса з соціальною дійсністю відбито в романі «Пекло» («L'Enfer», 1908), найзначнішому з його творів, написаних до першої світової війни. Головний герой роману має немало спільного з Максиміліаном: він теж самотній рафінований інтелігент, заглиблений у літературні перечування й самоаналіз, але оточений він уже не «ідеями», не «духовним середовищем», а реальним світом і реальними людьми. Правда, вилучений автором із цього світу, він займає щодо нього позицію непричетного спостерігача, єдина активність, яку він проявляє, — це активність співперечування й співстраждання. Проте в цьому романі центр ваги вже перенесений на «зовнішню дійсність», тут уже з'являється цілеспрямоване прагнення до викриття її зла та бруду. У цю добу докорінно змінилися літературні орієнтації Барбюса, взірцем письменника для нього став Золя, і це позитивно позначилося на його романі. А проте Барбюс сприйняв не тільки сильні сторони Золя, гостроту й сміливість критики буржуазного суспільства, але і його натуралістичну доктрину, його тенденцію біологізування суспільних явищ і характерів. Розгортаючи роман як «енциклопедію людських страждань», Барбюс лише до певної міри мотивує їх соціальними причинами, ставлячи наголос на недосконалість людської природи, на її підвладності темним пристрастям та інстинктам. Звичайно, ці висновки Барбюса були хибні, але тогочасну поступову громадськість його роман приваблював щирим гуманізмом, болем за людину. «Ось нарешті справжня людина книжка», — заявив про цей роман Анатоль Франс.

Над Європою вже нависла чорна тінь війни, коли вийшов у світ

збірник новел Барбюса «Ми» («Nous autres», 1914). В ньому немало новел, де автор розвиває «метафізичний мотив», відомий з його попередніх творів: молодість, радість, щастя скороминуші й примарні, реальність життя — страждання, старість, смерть («Подвиги Лантюрю», «Не винна», «Сила», «Золоте весілля» та інші). Проте нас цікавлять передусім новели з гострою соціальною проблематикою, котрі засвідчують зростання Барбюса як митця-реаліста, викривача фальші й жорстокості буржуазного світу. Вкажемо серед них хоча б на новелу «Хрест», де Барбюс гнівно засуджує колонізаторів, які в ім'я «поступу цивілізації» знищують село тубільців, на яскраву антивоєнну новелу «Місяць-злючка», котра віддалено передвіщає роман «Вогонь», на гостру й філігранно виточену новелу «Одинадцятий», що викриває нікчемність і лицемірство буржуазної філантропії, або ж на новелу «Праведний суддя», де об'єктом критики є буржуазне правосуддя. Ці й ряд інших новел збірника характеризують Барбюса як визначного письменника критичного реалізму і блискучого майстра новелістичного жанру, гідного продовжувача традицій Стендаля й Проспера Меріме, Гі де Мопассана й Анатолія Франса. Та й те сказати — саме новела й стала тим жанром, що якнайкраще відповідав особливостям яскравого й самобутнього таланту Анрі Барбюса.

* * *

Коли вибухнула перша світова війна, Барбюс зголошується на призывний пункт і наполягає, щоб його послано простим солдатом у діючу армію. Після деякого опору лікарів і військового начальства (ні за віком, ні за станом здоров'я Барбюс не підлягав призову) його бажання вволено, і восени 1914 року він уже опинився в окопах північної ділянки Західного фронту, що перерізали монотонну, залиту дощами рівнину департаменту Па-де-Кале. Барбюс піддався чадові буржуазної пропаганди і вважав, що виконує свій священний громадянський обов'язок — захищає вітчизну, свободу і демократію від німецького імперіалізму й тиранії кайзера. Він вірив, що бореться за справедливу справу, і в листі до дружини порівнював війну, учасником якої став, з війною, яку 1792 року вела Французька республіка проти інтервенції німецьких монархів. До речі, ці листи, опубліковані у Франції перед другою світовою війною, мають величезну пізнавальну цінність: за ними можна прослідкувати, як відбувалося «переродження» Анрі Барбюса під впливом жажливих випробувань війни, а водночас можна також заглянути в творчу історію роману «Вогонь»

На фронті Барбюсові відкрився світ простих людей, з яким раніше він, журналіст і літератор, стикався лише вряди-годи. Тепер же він живе одним життям з робітниками й наймитами, ремісниками й дрібними урядовцями, одягненими в солдатські шинелі, та ще й яким життям! Під гарматнями й кулями, в холоді й воді, в окнах, схожих на кротові нори, де смерть чигає щокрок, він не тільки пізнав і полюбив цих людей — він приріс до них усім серцем, перейнявся їхніми інтересами й прагненнями, їхніми болями й сподіваннями. Роман «Вогонь» — це передусім книжка про народ на війні, причому війні несправедливій, імперіалістичній, зовсім йому не потрібній. Таку книжку міг написати лише той, хто разом із народом пережив усі страхоття фронту, хто теж став жертвою грандіозного обману і пізнав терпку радість прозріння.

Поступове прозрівання, судячи по листах Барбюса до дружини Еліони, розпочалося весною 1915 року. Його починає вражати кричуща нерозумність і протиприродність війни: «Здається неможливим, щоб була війна, річ потворна і, головне, безглузда; неможливими здаються бої, котрі здалеку повинні викликати враження того, чим вони і є насправді: самобивством однієї величезної армії». До речі, ця думка про те, що війна — це «самобивство однієї величезної армії» людства, перейшла (як і багато інших) з листа в роман «Вогонь», в останній розділ з його жахливими апокаліптичними візіями й пророчими деклараціями. В іншому листі, розповідаючи про тяжку і страшну працю простого солдата, Барбюс додає: «Ці безперервні героїчні вчинки здійснюються задля мети, що її я вперто вважаю досить туманною, не пов'язаною з нашою суттю... такою, що суперечить призначенню людини». Пізніше, вже 1916 року, Барбюс проривається до усвідомлення соціальної зумовленості війни, починає дивитися на неї як на породження капіталістичної системи.

Відчуваючи дедалі гострішу потребу поділитися тією правдою про війну, яка йому відкривалася, Барбюс у липні 1915 року приймає пропозицію редактора газети «Евр» дати образки фронтових буднів. Серйозно погіршився стан його здоров'я, але він відмовляється залишити окопи, свій взвод: книжка про «трудівників б'тв» ще остаточно не визріла, для того, щоб вона була правдива й експресивна в кожній деталі, ще не досить досвіду, вражень, що перевертають душу... 9 лютого 1916 року він повідомляє дружину, що вже «взявся до побудови великої озії» і що йому «потрібний весь матеріал на те, щоб кожний фрагмент став на своє місце». Пише він у шпиталі, в умовах діючої армії, ладен щомиті «страждати спільним стражданням» з тими, про кого розповідав світові. Вихід у світ цього роману викликав справжню бурю, і він

одразу ж став важливим чинником не тільки літературного, але й політичного життя. В офіційних колах роман назвали «небезпечною для держави книжкою», продажні критики, які відсиджувалися в затишних кабінетах, звинувачували Барбюса у спотворенні дійсності й наклепах на героїчну французьку армію, зате у поступовій громадськості роман викликав захоплення. Сімдесятилітній Анатоль Франс авторитетно й безапеляційно заявив: «Вогонь» — одна з найкращих книжок французької літератури».

Сила цієї книги — це передусім сила правди про війну, правди вистражданої, котра далася авторові найдорожчою ціною. Ця щира й людяна книга викривала демагогію буржуазної пропаганди, фальшиву, проїняту казенним ура-патріотизмом літературу про війну, повільно якої затопила Францію й інші країни Європи. Війна постала в романі Барбюса без прикрас, без фальшивої романтики: «Війна — це не атака, схожа на парад, не битва з розгорненими прапорами, навіть не сутички рукопашна з їхньою несамовитістю й криками; війна — це нелюдська, надприродна втома, вода до пояса, і бруд, і нужда, і мерзота. Це лица, що беруться цвіллю, пошматовані тіла, трупи, що спливають над землею і вже навіть не схожі на трупи. Так, війна — це нескінченна монотонність страждань, що часом переривається страшними драмами, а не багнет, що виблискує сріблом, не труба горніста на світанку».

У романі немало сцен, через які деякі критики закидали Барбюсові «впадання в грубий натуралізм». Згадаймо хоча б розповідь Карона, як дісталися йому чоботи німецького піхотинця, або епізод про те, як важка німецька артилерія розбила перев'язний пункт: «Збожеволілі, засліплені, приголомшені цією лавиною заліза й розпеченого вугілля і цілим ураганом вогню, поранені підводяться, кидаючись на всі боки, зриваються тікати... Усі інші, безсилі, покалічені, ворухнуться, качаються і плазують по землі, забиваються до кутках, подібних до кротів...» Таких епізодів у романі навіть дуже багато, і це, так би мовити, натуральне лице війни, але не натуралізм, — у цих епізодів інша естетична природа, інші ідейно-художні функції. Живописання страхіть війни не було самоціллю для Барбюса, — всі ці сцени й епізоди входять як важливі складники в грандіозний реалістичний образ імперіалістичної війни, котра була справжньою світовою різаниною.

Цей суворий і нещадний реалізм роману високо оцінив В. І. Ленін У розмові з А. В. Луначарським про роман, котра відбулася незабаром після його публікації, Ленін казав, що в перекладі роман немало втратить у художності, але можна зберегти головне: «Передати весь цей пристрасний антивоєнний заряд, кошмар фронту, безсоромність тилу, зростання свідомості й гніву в грудях

солдатів». Але тут же Ленін додав у притаманній йому експресивній манері: «Так, усе це передати можна, але передусім у художньому творі важлива не ця оголена ідея. Адже це можна передати й просто в гарній статті про книжку Барбюса. В художньому творі важливо те, що читач не може мати сумніву в правді зображеного. Читач кожним нервом відчуває, що саме так усе відбувалося, так було сприйняте, пережите, сказане. Мене в Барбюса це найбільше хвилює. Я й раніше знав, що це повинно бути приблизно так, а ось Барбюс мені каже, що так воно й є. І все це він розповів мені з такою силою переконаливості, яка інакше могла б у мене бути тільки в тому разі, якби я сам був солдатом цього взводу, сам усе це пережив»¹. Підкреслимо — в цих словах Леніна висловлено критерій, що стосується не тільки роману «Вогонь», але й будь-якого реалістичного твору.

Як ми вже згадували, на раннього Барбюса неабиякий вплив мала позитивістсько-натуралістична концепція людини як істоти передусім біологічної. Здавалося б, у романі про війну, яка розв'язує гірші, звірячі інстинкти й пристрасті людини, перетворює її в зацьковану тварину, на яку невідступно полює смерть, ця концепція мала зміцніти, зробитися домінантою. Проте сталося зовсім по-іншому. Правда, Барбюс наполегливо вказує, що «війна огидна морально й фізично», бо вона «не тільки гвалтує здоровий глузд, баналізує великі ідеї, штовхає на всякі злочини, а ще й збуджує всі погані інстинкти без винятку: жорстокість, що межує з садизмом, егоїзм, що переростає у лютість, нестямну жадобу насолоди». Але в ідейно-художній поліфонії роману цей мотив, зрештою, відіграє роль відтінку, що за контрастністю підсилює основний мотив: війна не може вбити людину в людині. І цей мотив починає лунати вже з перших розділів:

«А ми не солдати, ми — люди,— каже товстун Ламюз. Уже темно, але це правдиве й влучне слово наче освітлює тих, хто перебуває тут, чогось чекаючи протягом місяців»,— пише Барбюс. Посилюючись із кожним розділом, цей глибоко гуманістичний мотив на останніх сторінках роману досягає патетичної напруженості й разом з тим внутрішньо трансформується, наповнюючись почуттями соціального обурення й протесту: «Протест, який схвилював їх (солдатів), був такий сильний, що від нього вони аж задихалися.

— Ми створені, щоб жити, а не гинути отак!

---

¹ Цит. История французской литературы, т. IV, М. Изд-во АН СССР, 1963, стор. 28—29.

— Люди створені, щоб бути чоловіками, батьками, кінець кінцем, людьми, а не звірюками, що нападають одна на одну й перегризають одна одній горлянки

...Я ніколи не забуду картини цих безкраїх полів, з поверхні яких брудна вода змила всі барви, обриси, виступи,— форми яких від вогкої гнилизни розпалися й розлізлися в усі боки повз розчавлені кістяки рогаток, залізного дроту, дерев'яних зрубів; я не забуду, як тут, серед похмурої незмірності Стікса, затремтів перший проблиск розуму, логіки і простоти, що раптом потряс цих людей, охоплених якимось екстазом».

Важливо знати, що саме на фронті, спостерігаючи за людьми з народу й живучи з ними одним життям, Барбюс переконується в фальшивості позитивістсько-натуралістичних теорій, котрі проголошували, що в людині панівною, визначальною є її біологічна природа. Доцільно тут згадати авторитетні запевнення Гонкурів, що дія цієї біологічної природи найкраще простежується у людей з народу, оскільки у них вона не ускладнюється й не личкується культурою. В пеклі окопів, оточений простими людьми, поставленими в нелюдські умови існування, в постійну «критичну ситуацію», Барбюс доходить висновку, що людина — істота передусім соціальна, що вирішальна роль у її житті належить соціальним законам. Це один з найважливіших висновків, які виніс письменник з окопів першої світової війни. Це повний розрив з натуралізмом та декадансом і остаточний перехід на позиції реалізму у найважливішому пункті — в розумінні й тлумаченні людини.

У романі «Вогонь» Барбюс яскраво розкриває жах імпералістичної війни, докладно й виразно змальовує непомірні муки людей, пристрасно осуджує її, як злочинну різанину, несумісну з людяністю. Проте якби зміст роману цим і вичерпувався, він був би лише одним з кращих антивоєнних творів новітньої літератури, гуманних, щирих і болючих, таких, як, наприклад, знаменита трійка романів письменників «занапащеного покоління», що з'явилася 1929 року: «Прощай, зброе» Ернеста Хемінгуея, «Смерть героя» Річарда Олдінгтона і «На Західному фронті без змін» Еріх-Маріє Ремарка. Але Барбюс пішов далі: одна з центральних тем роману, його лейтмотив — зображення поступового прозрівання солдатів, пробудження їхньої політичної свідомості. А це значить, що його роман відбивав один із найважливіших суспільно-політичних процесів, процес революціонізації мас, який розпочався в Європі під впливом першої світової війни. В. І. Ленін писав 1919 року: «Одним з особливо наочних підтверджень скрізь спостережуваного, масового явища зростання революційної свідомості в масах можна визнати романи Анрі Барбюса «Le feu» («В огні»)

та «Clarté» («Ясність»). Перший перекладено вже на всі мови і поширено у Франції числом 230 000 екземплярів. Перетворення зовсім темного, цілком пригніченого ідеями й пересудами обивателя й масовика в революціонера саме під впливом війни показано надзвичайно сильно, талановито, правдиво»¹.

Спершу солдати взводу ще вірять офіційній пропаганді, вірять, що захищають вітчизну, свободу й демократію, і гадки не мають, що їх обдурено й «живцем поховано в окопах». Капрал Бертран, котрому у романі відведена роль речника тієї правди про війну, яку несли народам ліві соціалісти, на початку твору виголошує патріотичні декларації, що звучать, мов передовиці з газет. Солдати розважають душу тим, що лають «брудну свиню Вільгельма», вважаючи його головним винуватцем своїх страждань. Монотонність страждань породжує байдужість, солдатам не передається справедливий «великий гнів» Вольпата, котрий після поранення надивився на «безсоромність тилу» й перейнявся до нього палкою ненавистю. «Але люди, які платили своїми силами і своїм життям за безпеку інших,— з гіркою зазначає Барбюс,— тільки потішалися з гніву, що душив Вольпата, переповнивши його серце». Пробудження свідомості солдатів, їхнє прозрівання змалювано в Барбюса як складний і болісний процес, з невідразною правдивістю й психологічною переконливістю. І тут слід сказати, що роман відбивав також прозрівання самого письменника, він не був книжкою, написаною з «готових позицій».

Найтяжчі випробування, які випали на їхню долю в окопах, наштовхують солдатів на роздуми. Вони починають насміхатися над офіційною брехнею, яку підносять їм газети,— надто кричущо розбігається вона з дійсністю. Їхню свідомість усе більше непокоїть та істина, що серед них майже немає «багатіїв», а якщо вони й потрапляють у шанці, «то хіба що тимчасово, та й то в офіцерських кашкетах». Відведені в тил на відпочинок, солдати бачать, як наживаються крамарі на їхніх бідуваннях та крові, і це наповняє їх серце обуренням і гнівом. З'являється зневіра в релігії, котра однаково благословляла «правоту» воюючих армій, і Барбюс устами пораненого солдата на перев'язному пункті підсумовує: «Щоб повірити в бога, треба, щоб не було взагалі усього того, що діється навколо». Все частіше солдати починають говорити про те, що «по той бік такі самі люди в сірих уніформах», що ні їм самим, ні цим людям війна не потрібна, що всі вони, як мовить один солдат, «нещасні, бідолашні й дурні, занадто дур-

---

¹ В. І. Л е в і н, Твори, т. 29, стор. 454.

ні»,— словом, що всіх їх обманом загнали в окопи й змусили вбивати одне одного.

Усвідомлення антинародної сутності війни веде героїв Барбюса до думки про поділ суспільства на класи і доконечність боротьби за соціальну справедливість. «Ми бачили,— пише Барбюс,— велику різницю, що існує між людськими істотами, різницю глибшу і з непрохіднішими прірвами, ніж різниця між расами,— ясну, чітку й воістину недозволену,— ту різницю, що існує між людьми одної й тієї ж країни: різницю між тими, хто працює, і тими, хто користується з цієї праці, між тими, від кого вимагають усе принести в жертву — всього себе, усі свої сили й страждання, і тими, що з посмішкою йдуть по їх трупах, ступають вперед до свого щастя, сміються й розкошують». І вже на останніх сторінках роману, підбиваючи підсумки, Барбюс наполегливо наголошує, що ця війна не в інтересах «пролетарів битв», що її розпочали панівні верстви — фінансисти, великі й малі ділки, вояччина, політики,— щоб нажитися або потішити своє честолюбство.

1916 року, пишучи «Вогонь», Барбюс приходить до переконання, що соціалізм — це єдина політична теорія, «осяяна не тільки світлом людяності, але й світлом розуму». І тільки соціалізм може назавжди покінчити з війною. В одному з останніх фронткових листів до дружини він писав: «В соціалізмі я з математичною неминучістю бачу єдину можливість запобігти війнам у майбутньому. Ніяких інших можливостей нема». Ця ж ідея проведена в останніх розділах роману. Після кривавої нічної атаки капрал Бертран вигукує, немов кидаючи виклик навколишнім страхіттям, ім'я людини, «що піднеслася над війною і завжди сіятиме красою й величчю своєї відваги»,— ім'я Карла Лібкнехта, німецького лівого соціаліста, який виступив з викриттям війни «Завдання майбутнього,— тут же заявляє Бертран,— стерти оце сучасне, зовсім його стерти в людській пам'яті, знищити як щось ганебне й жахливе». Розвиваючи ідею рятівної місії соціалізму, Барбюс проголошує далі, що соціалізм звільнить людство не тільки від воєн, але й від визиску та суспільної нерівності. «Народи повинні були б, тим чи іншим способом, зговоритися проти тих, хто їх експлуатує. Всі ці маси людей мусять між собою дійти згоди».

Як бачимо, завершуючи роман, Барбюс піддає рішучому запереченню не тільки війну, але й ту соціальну систему, що її породжує. Його роман не обривається, як у Олдінгтона чи Ремарка, на високій ноті трагічного відчаю,— письменник указує, хоч і в загальних рисах, не без декларативності (для радикальнішого художнього розв'язання цієї теми в 1915—1916 рр. ще «не визріла»

французька дійсність), на революційний шлях подолання війни, в світлі соціалістичного ідеалу намічає перспективи дальшого суспільного розвою.

Це вже характеризує роман «Вогонь» як етапне явище на шляхах формування соціалістичного реалізму у французькій і світовій літературі. В ньому життя й доля героїв пов'язані з провідними процесами нашої доби, процесами революційного перетворення світу, що тоді розпочиналися, і визначається ними. Як підкреслював французький критик — комуніст Жан Фрєвіль, — роман Барбюса допомагав масам усвідомити трагізм свого становища в буржуазному суспільстві і своє майбутнє й тим самим служив справі їхнього революційного виховання.

Як і більшість творів епохального значення, роман «Вогонь» відзначається яскравою художньою самобутністю. І з цього погляду він теж одне з тих характерних явищ, котрі знаменували початок новітнього етапу світової літератури. Вкажемо передусім на різке зростання ліричного елемента в романі, його виражальної активності. Це своєрідний ліризм, повністю позбавлений всього інтимного, камерного, суто суб'єктивного, — його активність спрямована лише на «зовнішню дійсність», яка виступає не тільки об'єктом аналізу й роздумів, але й предметом напруженого, місцями навіть екстатичного перечування. Як і в попередніх романах Барбюса, тут теж маємо ліричного героя, від імені якого ведеться розповідь, проте схожість між ними чисто зовнішня. Ліричні герої романів «Благальники» й «Пекло» були самотніми індивідуалістами, заглибленими в рефлексію й самоаналіз, замкненими в колі суб'єктивних пошуків і переживань. Ліричний герой роману «Вогонь» відчуває себе часткою колективу, спершу піхотного взводу, а потім і всієї армії «пролетарів битв», він передусім переломлює й передає їхні думки й настрої, страждання й надії. В романі ні слова не знайти про його минуле, сім'ю, друзів, особисті смаки й уподобання, про все те, що репрезентувало б його як приватну особистість, — з цього погляду він, так би мовити, повний анонім. Можна сказати, що він постає перед нами лише як громадська особистість стосовно інших солдатів, війни, тилу, німців, правлячих кіл і т. д. Разом з іншими солдатами ліричний герой переживає знаменну еволюцію в ставленні до всіх цих реальностей, що й складає основний зміст роману. Він, до речі, і є тим активним героєм книжки, що перебуває в становленні, якого у свій час шукали й не знаходили в романі Барбюса деякі критики-догматики.

Само собою зрозуміло, своєрідність ліричного героя визначає характер ліризму роману. Це передусім ліризм громадянського

гатунку, який легко переростає в публіцистику, сповнену пристрасті й ораторського пафосу. Особливо насичені цією закличною публіцистикою останні розділи книжки

Ліричний елемент у романі «Вогонь» дуже значний, але не всевладний Барбюс далекий від того, щоб усю моторошну реальність війни перетворювати в потік гнітючих вражень, болісних перечувань і кошмарних візій, як це робили у своїх антивоєнних творах його сучасники, німецькі ліві експресіоністи. Війну віддано в романі як безпосередню реальність у всій її страхітливій буденній правдоподібності, вона напружено, болісно переживається враженою свідомістю й почуттями ліричного героя.

Роман «Вогонь» має підзаголовок: «Щоденник одного взводу». Розповідь ведеться в ньому і від імені ліричного героя, і від імені взводу, причому перехід «я» в «ми», їх взаємозаміна відбувається непомітно, без внутрішньої протидії,— адже оповідач відчуває себе органічною частиною солдатського колективу. Для нього «я» і «ми» у великій мірі стали ніби ідентичністю. Підзаголовок недвозначно вказує, що головним героєм роману виступає солдатський колектив, взвод, в якому зібрані люди різного віку й різних професій, але всі — з трудящих мас. Образи солдатів Барбюс подає в епічному плані, цілком об'єктивізовано,— це не персоніфікації ідей і не згустки ліричного перечування, а реальні люди, вихоплені з дійсності, люди з соціально визначеними характерами й індивідуальною психологією. Причому Барбюс як письменник-реаліст особливо зважив на соціальну характеристику своїх героїв.

Однак, наділяючи своїх героїв характерними рисами, Барбюс не добивався того, щоб кожен із них виступав як індивідуально цілком завершений, самодостатній тип. Не слід забувати про своєрідність задуму митця, про те, що він, ставлячи своїм завданням показати народ в пеклі імперіалістичної війни, прагнув насамперед до створення образу колективного героя — взводу, що його складниками виступають образи окремих героїв, солдатів цього взводу. Тому вони й змальовуються окремими виразними штрихами, без відтворення всієї багатогранності, «об'ємності» характерів Звідси й така особливість стилю роману, як часте вживання безособових займенників Наводячи в діалогах репліки вояків, Барбюс далеко не завжди вказує, кому вони належать, бо, зрештою, всі ці голоси — це голос єдиного колективного героя З цього погляду роман можна порівняти з горорізьбою, фігури її не є індивідуально завершеними, самодостатніми образами,— вони виступають складниками цілого, в ньому знаходять основний зміст і розкриваються через нього.

Також у композиції свого твору Барбюс далеко відходить від зразків класичного реалістичного роману. В ньому відсутні чітко проведені сюжетні лінії, що засновуються на перипетіях долі одного чи кількох героїв. Складається «Вогонь» із розділів, присвячених окремим солдатам або взводу в цілому, причому розділи, де діє весь взвод, виконують роль своєрідних сюжетних вузлів, що «стягують» роман. Кожному з розділів притаманна певна сюжетна закінченість, власне, кожен із них становить більш чи менш завершену новелу. Як зазначалось, тим жанром, який найбільше відповідав талантові Барбюса, була новела, і це виразно позначалося також на структурі його великих епічних творів, у тому числі й роману «Вогонь». Правда, риси «роману в новелах» не виступають у ньому з такою скульптурною чіткістю, як у романах «Пекло» чи «Ланки».

Роман «Вогонь» був сміливим новаторським твором також і за його мовою — виразною, барвистою й експресивною. Розуміючи, наскільки реалістична переконливість твору залежить від мови його персонажів, Барбюс вводить до роману солдатське арго, «брутальні слова», невіддільні, як мовиться в присвяченому їм розділі, від «правди окопів». Вони були для Барбюса чимось набагато більшим, ніж засіб відтворення колоритності мови фронтовиків. Спираючись на приклад Золя, Барбюс у романі «Вогонь» глибше, ніж у будь-якому іншому своєму творі, взяв з невичерпних багатств живої народної мови.

* * *

Як зазначалось, з романом «Вогонь» народився новий Барбюс, життя й творчість його віднині найтісніше пов'язані з боротьбою народних мас проти імперіалістичної реакції, соціального гніту і війни. Своє найвище завдання він бачить тепер у витлумаченні людям тієї істини, що відкрилася йому на фронті і вперше, ще сумарно, втілилася в романі «Вогонь».

З ентузіазмом зустрів Барбюс звістку про Велику Жовтневу революцію і перші декрети Радянської влади. «Виникнення Радянської республіки вводить людство в нову еру його розвитку», — проголошував він. Завзято вступає Барбюс у боротьбу з інтервенцією імперіалістичних держав проти молоді Радянської республіки, звертається до народів з знаменитим закликком: «Врятуйте людську правду, рятуючи правду російську!»

1919 року Барбюс публікує роман «Ясність», свій другий визначний антивоєнний твір, на ідейному змісті якого благотворно позначилась Жовтнева революція. Насамперед стали чіткіші со-

ціалістичні ідеали письменника. У романі «Ясність» та ж головна тема, що і в романі «Вогонь»,— пробудження й ріст революційної свідомості має під впливом війни, але розроблена вона в іншому плані, на прикладі однієї рядової людини Історія Сімона Поле-на, дрібного службовця й типового обивателя, котрого жорстокі випробування війни зробили революціонером, становить основний зміст цього роману. Це докладне відтворення психологічної еволюції «людини з маси», котра поступово осягає революційну правду. Щодо форми твору, то Барбюс тут дотримується засад класичного реалістичного роману від Стендаля до Золя.

Того ж 1919 року Барбюс створює групу «Кларте», до якої увійшли письменники, митці і вчені різних країн і різних політичних поглядів, а об'єднувала їх спільна ненависть до війни. Барбюс очолював ліве крило організації, котре виступало за підтримку революційної боротьби пролетаріату. Полемізуючи з «Декларацією незалежності духу» Ромена Роллана, яка виносила інтелігенцію над класами й партіями, Барбюс пристрасно доводив, що інтелігенція зможе стати реальною суспільною силою, зможе активно впливати на історію лише тоді, коли вона зіллє свої зусилля з визвольною боротьбою робітничого класу. Діяльність групи «Кларте», як відомо, була високо оцінена Леніним.

1923 року Барбюс вступив до Французької комуністичної партії. Ще більшого розмаху набуває в 20-і роки його громадська діяльність, гострішим і влучнішим стає його слово митця і публіциста. 1924 року він їде до Румунії— виступити в обороні селян Татарбунарів, які підняли повстання й три дні відбивалися від регулярних військ. Вислідом цієї подорожі була публіцистична книжка «Кати» («Les bougreaux», 1926), де Барбюс викриває кривавий фашистський терор у балканських країнах. Він відіграє велику роль у згуртуванні лівих сил французької громадськості навколо робітничого класу й Комуністичної партії. Кілька разів протягом 20-х і першої половини 30-х років він відвідує Радянський Союз, очолює рух поступових літераторів Франції й усього Заходу на захист першої в історії людства держави трудящих 1927 року Барбюс побував на Україні, зокрема, відвідав трудову колонію А. С. Макаренка під Харковом. У своїх листах і нарисах, а також в книжках «Ось що зроблено в Грузії» (1929) і «Росія» (1930) він розповідає правду про СРСР, розгортає величну картину будівництва нового, соціалістичного суспільства. Цілоком справедливо А. В. Луначарський писав 1928 року: «Барбюс — це гордість, сила і любов пролетарських мас сучасного людства».

Відаючи стільки сил і таланту громадській діяльності й публіцистиці, Барбюс у двадцятих-тридцятих роках не облишав також

і художньої творчості. 1925 року виходить у світ його роман «Ланки» («Les enchaînements»), де він, як мовиться в вступі, «прагнув привести до спільного знаменника багаточисленні факти історії, виявити їхню «жахливу одноманітність». Історія людства постає в цьому романі як нескінченні поневіряння трудового народу. Роман мав указувати людству на вихід з одвічної трагедії його існування через революційну боротьбу. Крашій твір Барбюса тих років — збірник оповідань і нарисів «Правдиві повісті» («Les Faits divers», 1928), де письменник, засновуючись на фактичному матеріалі, прагнув показати справжнє лице XX віку, розкрити кричущі хиби імперіалістичного світу, відобразити героїку боротьби пролетарських революціонерів. Барбюс тут створює новий тип новели з міцною фактичною основою, гострою соціальною проблематикою й відвертою тенденцією, спрямованою на виховання революційної свідомості трудящих. Митець і публіцист тут невіддільні один від одного. 1932 року з'являється книжка Барбюса про Золя, котру можна розглядати як естетичний маніфест пізнього періоду його творчості. Всю книгу пронизує ідея доконечності активного втручання письменника в суспільне життя, сміливого обстоювання передових ідеалів.

Смерть Барбюса 1935 року була тяжкою втратою не тільки для передової французької літератури, але й для всієї поступової громадськості світу. Однак, як писав в ті жалобні дні Горький, «для таких людей, як Анрі Барбюс, день смерті є початком підсумку їхньої роботи, початком розширення й посилення їхньої революційної значимості». Крашії книжки Барбюса, передусім вершина його творчості — роман «Вогонь», живуть і в наші дні повноцінним життям, допомагаючи народам у їхній боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Дмитро НАЛИВАЙКО

ВОГОНЬ

(Щоденник одної чоти)

Переклав Микола Терещенко

I

Видиво

Вершини Дан-дю-Міді, Егюї-Верт і Монблан здіймаються перед безкровними обличчями, що визирають з-під ковдр, розкладених поряд на санаторній галереї.

Ця зашклена тераса, на другому поверсі шпиталю-палацу, з балконом різьбленого дерева, відмежувалась у просторі й звисає над світом.

Ковдри з тонкої вовни — червоні, зелені, брунатні й білі, з-під яких виглядають схудлі обличчя з блискучими очима, — лежать непорушно. На розкладних кріслах панує тиша. Хтось кашлянув. Коли-не-коли чути тільки шелест мірно перегортуваних сторінок книжки, або шепіт запитання й тиху відповідь двох сусідів, чи іноді на балюстраді лопоче крильми зухвала ворона, що відбилась від зграй, розсипаних разками чорних перлів у прозорому безмежжі.

Тиша тут є закон. До того ж усі ці люди, багаті й незалежні, хворі на одну й ту саму недугу, що з'їхалися сюди з усіх кінців землі, відвикли розмовляти. Вони заглиблені в себе й думають лише про своє життя і смерть.

На галереї з'являється служниця: вона вдягнена в біле і ходить тихо. Вона принесла газети й роздає їх.

— От і сталося! — каже той, хто перший розгорнув газету. — Війну оголошено.

Хоч на неї і чекали, але новина якось ніби приголомшує, бо всі відчують її незмірне значення.

Ці розумні й освічені люди, навчені стражданнями й роздумами, відірвані від життя, такі далекі від решти роду людського, ніби вони живуть у майбутньому, дивляться в далечінь поперед себе, в незбагненну країну живих і божевільних.

— Австрія чинить злочин, — каже австрієць.

— І Англія, — каже англієць.

— Сподіваюся, Німеччину переможуть, — каже німець.

Вони знов простягаються під ковдрами обличчям до верховин і до неба. Але, незважаючи на прозорий простір, тиша сповнена зловісної звістки:

— Війна!

Дехто порушує тишу, проказуючи це слово півголосом, і думає про те, що заходить найбільша подія нашого часу, а може, й усіх часів.

Звістка ця повиває якимсь невиразним, присмерковим маревом навіть осяйну навколишню природу.

Спокійні простори долини, облямовані рожевими, наче троянди, селами та оксамитовими пасовищами, величні плями гір, чорне мереживо ялин і біле мереживо вічних снігів — усе сповнюється людським рухом.

Юрби снують усюди. На полях, хвиля за хвилею, вони біжать в атаку і завмирають; будинки випатрані, як люди, і міста — як будинки; села здаються якимись білими крихтами, що впали з неба на землю; моторошні купи мертвих і поранених змінюють вигляд рівнин.

Кожен народ, жертий звідусіль різаниною, безупинно вириває зі свого лона нових солдатів, повних сили й крові. В річку смерті вливаються живі притоки.

На півночі, на півдні, на заході — скрізь точаться бої. Хай хоч куди повернись — всюди війна.

Один із блідих провидців, спершись на лікоть, називає й підраховує сьогоднішніх і прийдешніх бійців: тридцять мільйонів солдатів.

Другий, з жахом в очах, шепоче:

— Б'ються дві армії: це накладає на себе руки єдина велика армія.

— Не треба б... — глухим замогильним голосом говорить перший у ряду.

Але той відказує:

— Починається знову Французька революція.

— Начувайтесь, трони! — пошешки виголошує другий.

Третій додає:

— Можливо, це остання війна.

Тиша. Кілька душ, ще бліді від трагедії безсонної ночі, хитають головою.

— Покласти край війнам! Хіба ж змога? Покласти край війнам! Світова болячка не вигойна.

Хтось кашляє. І під сонцем пишних луків, де вилискують гладенькі корови, знову западає великий спокій; темні гаї, зелені поля й спня далечинь заступають це видиво, гасять відблиск огню, що охоплює й руйнує старий світ. Безмежна тиша втамовує відгомін ненависті й страждання чорного всесвітнього кишіння. Розмовці один по одному знову заглиблюються в себе, стурбовані таємницею своїх легенів і порятунком свого тіла.

Та коли в долину сходить вечір, на верхів'ях Монблану схоплюється буря.

У такі небезпечні вечори виходити заборонено: навіть до просторої веранди — в гавань, де сховалися хворі, докочуються останні хвили вітру.

Жерті болячкою всередині, ці смертельно поранені люди споглядають струс стихій. Вони дивляться, як вибухають над горою удари грому, здіймаючи хмари, наче хвилі в морі, і одночасно кидаючи в п'їтму стовпи вогню і пари; і вони повертають свої бліді, виснажені обличчя, щоб стежити за орлами, що кружляють у небі й дивляться згори на землю крізь клубовиська туману.

— Покласти край війні! — кажуть вони. — Покласти край бурям!

Але стоячи вже на межі живого світу, очищені від пристрастей партій, звільнені від набутих поглядів, від засліплень, від влади, традицій, мруці усвідомлюють простоту буття і бачать величезні можливості...

Останній у ряду кричить:

— Бачите, внизу щось повзе.

— Еге... ніби щось живе.

— Ніби рослини...

— Ніби люди...

І от, серед зловісних виблисків бурі, чорних розпатланих хмар, важко навислих над землею, наче злі духи, їм здається, ніби вони бачать, як розгортається широка блідо-синя рівнина. Їм здається, що з рівнини, затопленої багном і водою, постають привиди; вони чіпляються за поверхню ґрунту, осліплені й геть затягнуті тванню, ніби потворні утопленики. І їм здається, що це солдати. Мокра рівнина, зорана довгими рівнобіжними каналами, перекопана ямами, повними води, — неомірна, і гинучих безліч... Але тридцять мільйонів рабів, злочинно кинутих одне проти одного у війну, в цю багнюку, підводять голови, і на їхніх людських обличчях нарешті зроджується воля.

Майбутнє в руках цих рабів, і ясно — старий світ оновиться тільки спілкою, що її колись укладуть ті, чиї лави й муки безмежні.

II В з е м л і

Просторе бліде небо сповнюють розкоти грому: кожний вибух, зриваючись рудою блискавкою, здіймає враз вогненний стовп у ніч на спаді і димний стовп там, де світає.

Високо-високо й дуже далеко видно зграю страшних птиць з могутнім, уривчастим подихом. Вони кружляють над землею і оглядають її. Птиць чути, але не видно.

Земля! При світлі повільного скорботного досвітку проступає безкрая й заллята водою пустеля. У калюжах і вирвах вода тремтить від передранішнього пронизливого холоду, на цих ялових полях, поораних вибоями, під блідим сьйвом виблискують, мов крицеві рейки, сліди, накочені військами й нічними обозами; з непролазної багнюки то там, то тут стирчать якісь зламані рогатки, розвернені, як літера «х»; скручені, переплутані мотки, цілі хащі колючого дроту. Всюди мулисті мілини та ковбані; ніби безмежне сіре полотнище колишеться на морі. Дощ перестав, але все мокре, вологе, вимите, вимокле, затопле, і навіть бліде світло ніби тече.

Видно довгі покручені рови, ще обгорнуті сутінком ночі. Це окопи. Їхнє дно встелене шаром багна, з якого при кожному кроці доводиться з хлюпанням видирати ноги, круг кожного притулку смердить нічною сечею. Якщо нахилитися до бічних нір, вони теж тхнуть, наче вонючі роті.

Я бачу, як із цих поземних колодязів вилазять тіні, рухаються величезними безформними брилами, наче якісь ведмеді топчуться й гарчать. Це ми.

Ми закутані, як жителі арктичних країв. Вовна, брезент, ковдри обгорнули нас, чудернацько округлюють, стовбурчаться на всі боки. Дехто потягується й гучно позіхає. Видно обличчя червоні або синюваті, в багнюці, наче в шрамах, з дірками-каганцями злиплих затуманених очей; обличчя зарослі нестриженими, розкуйовдженими бородами, забруднені неголеною щетиною. «Тах! Тах! Бух!» Постріли з рушниць, канонада. Вгорі над нами

скрізь тріщить і гуркоче то довгими шквалами, то окремими ударами. Чорна вогненна буря не вищує ніколи, ніколи. Більше п'ятнадцяти місяців, близько п'ятисот днів, у цьому куточку світу перестріл і бомбардування не перестають з ранку до вечора і з вечора до ранку. Ми-поховані в надра вічного поля бою; але мов цокання домових годинників за колишніх часів — майже в легендарній минувшині, — цей гуркіт чуєш тільки, як прислухаєшся.

З-під землі вилізає круглий дитячий писок, з припухлими повіками і такими червоними вилицями, ніби на них наклеєно ромби червоного паперу, і лупає то одним, то обома очима. Це — Параді. Його гладкі щоки в басаманак: то відбилися згортки парусини, що під нею він спав, накрившись із головою.

Він озирається навколо себе своїми маленькими оченятами, бачить мене, підморгує і каже:

— От і ще одна ніч минула, друже!

— Еге, синку. А скільки нам ще доведеться пробути тут таких ночей?

Він здіймає до неба пухкі' руки. Він насилу видерся з нори, і ось він уже поруч мене. Він спіткнувся об якусь темну купу; вона виявилась чоловіком, що сидить на землі, в тіні, люто чухмариться й хрипко зітхає. Параді зникає, халяпаючи болотом, кустикаючи, як пінгвін серед потопу.

* * *

Потроху люди вилазять із глибин. Видно, як по кутках купчиться густа тінь, а потім ці людські хмари рухаються і дрібнішають. Можна пізнати кожного зокрема.

Ось один вилізає з ковдрою на голові, що стирчить, мов каптур. Дикун, або, скорше, дикунський намет! Похищується справа наліво і пересувається. Зблизька посеред суцільної облямівки з плетеної вовни видно квадратове жовте, йодисте лице в чорних плямах; перебитий ніс, зизі хінські очі в рожевих ббодах і шорсткі й вогкі вусики, схожі на щітку.

— Ось і Вольпат! Як ведеться, Фірмене?

— Так собі, ні те ні се, — каже Вольпат.

Він говорить важко, протягло, хрипким голосом. Кашляє.

— Цього разу мені капець. Чув уночі атаку? Ну й шкварили вони, друже! Попідмітали геть-чисто!

Він сопе й витирає рукавом вдавненого носа. Потім застромлює руку за пазуху під шинель і куртку, намацує тіло і починає чухатися.

— Я спалив їх на свічці цілих тридцять штук,— бурчить він.— У великій землянці, поруч підземного переходу, їх аж роїться! Видно, як ось тебе, як вони лазять по соломі.

— Хто атакував — боші?

— І боші, і ми теж. Це було біля Вімі. Контратака. Ти не чув?

— Ні,— відповідає за мене черевань Ламюз, людина-бик.— Я хропив на всі заставки. Адже тієї ночі я був на роботі.

— А я чув,— заявляє маленький бретонець Біке.— Я погано спав, точніше, зовсім не спав У мене своя власна землянка. Ось вона, гляньте, паскудниця!

Він показує на яму біля самої поверхні землі, тут на купці гною ледве може влягтися одна людина.

— Та й хавіра ж! — гукає інший, похитуючи маленькою, неоковирною, наче з каменю вирубаною, головою.— Я майже не давав хropaка; уже дрімав, так збудили... прокинувся... Не від шуму, а запаху. Змінювали 129-й полк. Еге, всі ці хлопці ходили біля самої моєї пики! Я й прокинувся: так замерділо в носі.

Мені це знайоме. Я часто прокидався в окопах від густого сопуху, що йде за кожним загonom.

— Коли б це хоч убивало нужу! — каже Тірет.

— Навпаки, це її дрочить,— зауважує Ламюз.— Що більше смердиш, то більше її в тебе заводиться!

— І то пастя,— каже Біке,— що вони мене збудили своїм смородом! От я зараз розповідав цьому бариллові: продер очі якраз учасно, встиг схопити своє полотнище— я ним закриваю мою дірку,— якийсь жевжик хотів був його поцупити.

— Сволота в цьому 129-му!

У глибині, біля наших ніг, сидить навпочіпки чоловік, у вранішньому світлі його важко розглянути; він обіруч хапається за свої манатки, шкрябається й чухмариться. Це дядько Блер.

Він кліпає очима; його обличчя взялося шаром пороху. Над діркою беззубого рота стирчать грубим жовту-

ватим мотком вуса. Руки неймовірно чорні; вони такі брудні, ніби заросли волоссям, а долоні вкриті шкарубкою сірою корою. Від цієї скорченої, уробленої землею постаті одгонить старою каструлею.

Чухаючись, він усе ж балакає з довготелесим Барком, який, стоячи трохи осторонь, схилився до нього.

— Вдома я не такий брудний і чорний,— каже він.

— Ще б пак, старий, удома ти напевно біліший,— відповідає Барк.

— Твоє щастя,— підкидає Тірет,— а то жінка наплодила б тобі негрят!

Блер гнівається. Супить брови — його чоло геть чорне від бруду.

— Чого ти в'язнеш? А хоч би й так?.. На те й війна! А ти, капустяна голово, ти гадаєш, на війні в тебе не змінився фасад і повади? Глянь лишень на себе, мавпячий писку, гузно ти смердюче! Ач, почав мандрони плести! Бувають же такі дурні несосвітенні!

Він проводить рукою по темній корі, що вкриває його лице; після стількох дощів її не змито й досі.

— А потім, коли я такий, як є, значить, я так хочу. Передовсім у мене немає зубів. Наш костоправ уже давно сказав мені: «У тебе в роті жодного пенька. Цього надто мало. На першій же зупинці піди, каже, до *естомологічного* кабінету».

— *Томагологічного*,— поправляє Барк.

— *Стоматологічного*,— встановлює Бертран.

— А я не хотів і через те не пішов,— каже далі Блер,— хоч лікують і дурно.

— Чому ж не захотів?

— А так...

— З тебе б вийшов гарний кухар,— каже Барк.— Ти йди в кухарі.

— Я сам так думаю,— простодушно згоджується Блер.

Всі сміються. Чорний чоловік ображений. Він устає.

— У мене від вас живіт болить,— презирливо мовить він.— Піду до вітру.

Коли його темна силуетка зникла, всі ще раз повторюють давню історію, що на фронті найбрудніші кухарі.

— Коли побачиш шмаровоза з брудною мордою і в за-смальцьованій одежі, такого, що доторкнувся до нього можна тільки щипцями, так і знай: напевне кухар. І що брудніший, то певніше кухар.

— Це істинна правда! — каже Мартро.

— А ось і Тірлуар. Гей, Тірлуаре!

Тірлуар підходить, заклопотаний, поглядаючи туди-сюди, він блідий, наче хлор; худа шия танцює в надто широкому й цупкому комірі шинелі. У нього гостре підборіддя; верхні зуби стирчать; забруднена зморшка круг рота здається намордником. Як звикле, він злий і, як завжди, лається:

— У мене свиснули вночі торбу!

— Це 129-й полк. А ти де її клав?

Він показує на багнет, застромлений в огорожу біля входу в окопи:

— Та он там почеїв на цій копирсалці.

— Розтелепа! — кричать усі разом. — Сам людям підставив! Ну, хіба не довбня?

— От халепа! — звилить Тірлуар.

Нараз він шаленіє: його лице пересмикується, кулачки стискаються, ніби вузли на мотузці. Він ними свариться.

— Хай би попалося мені те стерво! Я б йому хавку роз'юшив, я б його розпанахав, я б... Таж у торбі в мене лежав непочатий шматок сиру. Піти ще пошукати, чи що!

І він потирає собі живіт кулаком короткими помахами, ніби граючи на гітарі, він тримається з гідністю, його лице кривить гримаса; схожий на хворого в халаті, він іде в ранкову млу. Чути, як він лається, аж поки зовсім зникає.

— От бевзь! — каже Пепен.

Всі хихочуть.

— Він з'їхав з глузду, звар'ював, — заявляє Мартро, як звикле, підсилюючи думку поєднанням двох однозначних слів.

* * *

— Ану, батечку, — підходить і каже Тюлак, — подивись на мене.

Тюлак прегарний. На ньому козакин цитриново-жовтого кольору, пошитий з проолієного спального мішка. Тюлак прорізав у ньому дірку на голову, а поверх цього покривдя припасував реміняччя й пасок. Він рослявий, кощавий, рішучий. Коли ходить, витягує шия й косує. Він тримає щось у руці.

— Я це знайшов сьогодні, як копав уночі землю в кінці нового переходу; ми міняли прогнилий поміст. Ця штуkenція мені зразу сподобалась. Це старовинна сокира.

Сокира справді старовинна: загострений камінь, набитий на поруділу кістку. Цілком передісторичне знаряддя.

— Зручно тримати в руках, — каже Тюлак, розмахуючи сокирою. — Так! Непогано придумано. Зручніше, ніж наші військові топірці. Словом, карколомно! На, подивись... Га? Віддай. Придасться, — ось побачиш...

Він розмахує цією сокирою четвертинної доби і сам здається пітекантропом, прибраним у лахи, схованим у падрах землі.

* * *

Один по одному підступають солдати з Бертранового рою, сходяться біля завороту траншеї. В цьому місці вона трохи ширша, ніж у тій частині, тягнеться рівно: там, щоб розминутися, треба притулитися до брудної стіни і впертися животом в живіт товариша.

Наша сотня в резерві і займає окоп другої лінії. Тут немає служби вартових. Уночі нас посилають уперед на земляні роботи, але, поки світло, нам нема чого робити. Нас позбавано в одну купу, ми ніби прикуті лікоть до ліктя, нам треба тільки якось перечасувати до вечора.

Денне світло нарешті просоталося в численні розколини, що поорали цю місцину; доходить воно й до порогів наших нір. Сумне північне світло, вузьке каламутне небо, ніби пройняте заводським димом і смородом. При такому блідому світлі розмаїте вбрання мешканців нашого дня виступає в усьому безмірному й безнадійному убозтві, що зродило їх. Але ж тут рушничні постріли здаються монотонним цоканням дзигарів, а гарматні сальви — помруками kota; бо ж велика драма, що її ми розігруємо, тягнеться надто довго, і вже не дивуєшся з своєї подоби й одежини, вигаданої для захисту від дощу, що ллє згори, від багнюки, що хлюпає внизу, від нескінченного холоду, що проймає звідусіль.

Звірячі шкіри, коці, парусина, плетені шоломи, сукняні й хутряні шапки, накручені на шию або пов'язані, як чалми; трикоти і поверхтрикоти, поверходежа і покрівлі з цератових, просмолених, гумових каптурів, чорних або всіх — правда, полинялих — кольорів веселки вкривають цих людей, ховають уніформи майже так само, як шкіру, і збільшують кожного з них. Один начепив на спину квадратову церату з великими білими й червоними кратками,

знайдену в їдальні якогось притулку під час переходу. Це Пенен. І його легше пізнати здалеку з цієї вивіски арлекіна, ніж з блілого розбишацького обличчя. От стовбурчиться Барків пластрон, вирізаний зі стьобаної ковдри, колись рожевої, а тепер бурої від пороху й дощу. Он здоровецький Ламюз — розвалена башта з рештками афіш. Кіраса з чортової шкіри в маленького Евдора робить його схожим на якусь твердокрилу кузьку з глянсуватою спинкою, а серед них усіх, як великий вождь, сяє жовтогарячим нагрудником Тюлак.

Тільки каска надає деякої одноманітності головам цих істот, та й годі! Ті надягають її на кепку, як от Біке, а ті — на плетений шолом, як от Кадіак, а ті — на шапку, як от Барк, — і це ускладнює вбрання і створює розмаїття.

А наші ноги!.. Щойно, зігнувшись у три погібелі, я спустився в нашу землянку — низенький тісний льох, що відгонить цвіллю й вогкістю; тут спотикаєшся об порожні бляшанки з-під консервів та брудні ганчірки; тут лежали й два довгі заснулі згортки, а в кутку при світлі свічки якась тінь, стоячи на колінах, порпалася в торбі... Вилізавши крізь прямокутний отвір, я побачив ноги. Вони стовбичили всюди поземо, прямовисно або нахильці, розкидані, зігнуті, переплутані, вони загороджували прохід; усі їх кляли; була то розмаїта і різнобарвна колекція: гетри й камаші, чорні й жовті, високі й низькі, зі шкіри, з цупкого полотна, з якоїсь непроникної матерії; биндя — темно-сині, блакитні, чорні, рудуваті, зеленаві, брунатні... Один тільки Вольпат усе ще носить короткі краги з часів мобілізації. Меніль Андре ось уже два тижні хизується в грубих панчохах із пасастої зеленої вовни, а Тірета завжди знати з сірих в білу смужку сукняних обмоток, вирізаних із цивільних штанів, що висіли хтозна-де на початку війни... У Мартро обмотки різних кольорів, бо йому не пощастило знайти двох однаково зношених та брудних шинельних шматків, щоб покраяти їх на бинди. Є ще ноги, загорнуті в ганчір'я, навіть у газети, обмотані мотузками, а то, щоб було міцніш, і телефонним дротом. Пенен дивує товаришів і перехожих гнідими крагами, знятими з мерця... Барк має себе (та й наприкрюється ж він іноді — жалійся боже!) за кебетливого хлопця, неабиякого штукаря: він обмотав гетри марлею; ці білі литки, плетена шапочка, що біліє з-під каски вкупі, і пасмо рудого чуба роблять з нього блазня. Потерло вже місяць хо-

дить у чоботях німецького вояка, майже нових і з підкованими на підборах. Їх дав йому на схов Карон, коли його поранено в руку й евакуйовано. А сам Карон зняв їх з баварського кулеметника, вбитого на Пілонському шляху. Я ще пам'ятаю, як Карон розповідав:

— Отож, братику, лежить хлопак задом у ямі, весь зігнувся, зорить у небо, а ноги задер угору. Наче підставляє мені свої чобітки й хоче сказати: «Бери, прошу». — «Що ж, добре», — кажу. Але ж і роботи було, як стягав чоботи: цілих півгодини працював: тягнув, повертав, сіпав — не злазять; бо ж хлопак мені не помагав — лапи в нього закоцюбли. Нарешті я так потяг, що ноги від мерця відклеїлися в колінах, штани розірвались, і — хрясь! — у кожній руці в мене по чоботу, повному кваші. Довелося випорожнити їх, викинути з них ноги.

— Брешеш!..

— Спитай, якщо не віриш, у ровериста Евтерпа! Кажу ж — він мені допомагав: залізли ми лапами в чоботи й нумо витягати звідти маслаки, шматки м'яса і шкарпеток. Але подивись, чоботи хоч куди! Варто було погарувати!

...І от, поки повернеться Карон, Потерло замість нього носить чоботи, що їх не встиг зносити баварський кулеметник.

Отак, залежно від снаги, розуміння, можливості й кмітливості, кожен умудряється якимось змагатися зі страхітливою невивідністю. Ніби кожен, показуючи на себе, каже: «Ось те, що я зумів, зміг і посмів зробити в тих тарапатах, що в них потрапив».

Меніль Жозеф дрімає, Блер позіхає, Мартро, вдивляючись кудись, курить. Ламюз чухається, наче горила, а Евдор — наче мавпа. Вольпат кашляє і бурчить: «Здохну!» Меніль Андре добув люстерко й гребінець і викохус свою пишну каштанову бороду, ніби рідкісну рослину. Монотонну тишу часом порушують хвилі нестримного збудження, викликаного постійною, неминучою й заразною присутністю паразитів.

Барк — хлопець спостережливий, він обводить усіх поглядом, виймає з рота люльку, харкає, підморгує оком і каже:

— Але які ми всі несхожі!

— А чому ж нам бути схожими? — каже Ламюз. — Це було б чудо.

Наші літа? Ми всякого віку. Наш полк резервний, і його послідовно поповнювали підкріплення — то кадровики, то з посполитого рушення. У нашій півчоті є запасні з рушення, рекрути й вояки середнього віку. Фуядові сорок років, Блер міг би бути батьком Біке, новака заклику 13-го року. Капрал називає Мартро «дідусем» або «старим покидьком», залежно, чи жартує він, чи каже наповажне. Меніль Жозеф і без війни був би в казармі. Чудно дивитися, коли нас веде наш сержант Віжіль, хороший хлопець з пушком на губі; днями на спочинку він скавав через вірвовку з хлоп'ятами. В нашій різномасній громаді, в цій родині без родини, біля вогнища без вогнища, зійшлося разом троє поколінь; вони живуть, чекають, клянуть, немов безформні бовванці або придорожні стовпи.

Звідки ми? З усіх країв. Ми прийшли звідусіль. Я дивлюсь на сусідів: ось Потерло, шахтар із Калон, він рожевий, брови в нього солом'яно-жовті, очі блакитні, ніби квіточки льону; для його здорової золтавої голови довелося довго шукати на складах цю каску, схожу на велику блакитну миску. Ось Фуяд, перевізник із Сетта, очі в нього вирячені, обличчя довгасте й худе, як у мушкетера, запалі й сірі, мов у арештанта, щоки. Справді, вони не схожі одне на одного, як день і ніч.

Кокон, тендітний, худорлявий, в окулярах, з лицем, зжертим випарами великих міст, також різко різниться від Біке, необтесаного сірого бретонця з квадратною щелепою, важкою, мов той кругляк; Андре Меніль, поважний провізор із нормандського містечка, красномовець, з прегарною пухнастою борідкою, мало подібний до Ламюза, мордатого селяка із Пуату, гладуна, в котрого щоки й потилиця наче ростбіф. Жаргон довготелесого Барка, що сходив увесь Париж, змішується з майже бельгійською співучою гутіркою північан, що попали до нас із 8-го полку, з голосною розкотистою вимовою хлопців із 144-го полку, з говором овернців із 124-го полку, що вперто збиваються, наче мурашня, в купки серед чужих... Я пригадую першу фразу жартівника Тірета, коли він знайомився: «Я, хлоп'ята, з Кліші-ля-Гарен! А ви чим можете по-

хвалитися?», і першу скаргу Параді, що з'єднала його мені: «Вони сміються з мене, бо я з Морванда...»¹

Наше ремесло? Та всього потроху. Ким ми були в нині скасовані часи, коли мали ще якийсь місце в житті, коли ми ще не закопали свої долі в кротові нори, де нас поливає дощ і картеча? Хліборобами й робітниками здебільшого. Ламюз — наймитом, Параді — биндюжником. Кадильяк, що його дитяча каска, як каже Тірет, стирчить на го-строму черепі, наче баня на дзвіниці, має свою землю. Дядько Блер був орендарем у Брі. Барк служив вістовим у крамниці і, відвозячи крам на триколісному ровері, шастав між паризьких трамваїв і таксі, майстерно ляяв пішоходців і полохав їх, мов курей, на вулицях і майда-нах. Капрал Бертран, який тримається завжди осторонь, мовчазний і звичайний, з гарним мужнім обличчям, пря-мою поставою й одвертим поглядом, був підмайстром на футлярній фабриці. Тірлуар, як запевняють, спокійно собі розмальовував екіпажі. Тюлак мав кав'ярню біля рогаток дю Трон, а добродушний блідий Евдор — шинок край дороги, недалеко теперішнього фронту. Його корчми, звісно, перепало від гарматнів, бо, як відомо, Евдорові не щастить. Меніль Андре, ще загалом пристойний і зачеса-ний, торгував в аптеці на майдані содою й непохибними патентованими засобами; його брат Жозеф продавав газети та ілюстровані романи на станції залізниці; десь далеко в Ліоні окулярик Кокон, людина-цифра, убравшись у чорну блузу, весь у іржі, порався при бюркові в кра-мниці залізних виробів, а Бекюв Адольф і Потерло від зорі при світлі тьмяної лампочки, своєї єдиної зірки, довбали вугілля в шахтах на Півночі.

Є ще інші, чие ремесло ніяк не згадаєш і плутаєш одне з одним; є сільські мандрівні майстри на всі руки, не кажучи вже про підозрілого Пепена — той, певно, зовсім не мав ніякого ремесла (ми тільки знаємо, що три місяці тому після одужання в шпиталі він одружився... щоб одержати пайок і за жінку)...

Серед нас нема людей вільної професії. Вчителі, зви-чайно, — підфіцери або санітари. В полку брат-марист — старший санітар при польовому лазареті; якийсь тенор — ординарець-роверист при військовому лікарі, адвокат секретарює в полковника; рантьє — капрал, порядкує

* Гірська місцевість у центрі Франції.

харчами в нестройовій сотні. В нас нема нічого схожого. Всі ми — правдиві солдати; в цій війні сливе нема інтелігентів — артистів або просто багатіїв, майже немає таких, що наражаються на небезпеку біля стрільниць; вони попадаються зрідка або тільки в тих випадках, коли носять офіцерські кепі.

.. Так, правда, всі ми різні.

І все-таки ми до себе подібні.

Незважаючи на різний вік, походження, культуру, становище й усе минуле, незважаючи на прірву, що нас роз'єднувала колись, ми навзагал однакові. Під тією самою грубою оболонкою ми ховаємо або виявляємо ті самі звичаї, ті самі нориви, той самий спрощений характер людей, що повернулися до первісного стану.

Та ж сама гутірка, зладжена з фабричних і солдатських словечок і з місцевих говорів, присмачена, як соусом, новотворами, лучить усіх нас у єдину юрбу, що вже давно приходить із Франції і скупчується на північному сході.

З'єднані тут спільною непоправною долею, зведені до одного рівня, втягнуті, всупереч свосму бажанню, в цю авантуру, ми дедалі більше уподібнюємося одне одному. Страшлива тіснота спільного життя нас гнітить, затирає наші відмінні. Це якась фатальна зараза. Солдати здаються схожимі один на одного, і, щоб помітити цю подібність, зовсім не треба дивитися на них здалеку. всі ми тільки порошки, що котяться по рівнині.

* * *

Чекаємо. Набридли сидіти — встаємо... Суглоби витягуються, потріскуючи, наче дерево, наче старі дверні петлі. Од вогкості люди іржавіють, як рушниці, хоч повільніше, але глибше. І знову по-іншому беремося чекати.

На війні завжди чого-небудь чекають. Ми стали якимись машинами чекання.

На цей раз ми чекаємо супу. Потім будемо чекати листів. Але все у свій час: коли поїмо суп, подумаємо про листи. Потім станемо чекати чогось іншого.

Голод і спрага — могутні відчуття; вони дуже впливають на настрої моїх товаришів. Суп спізнюється, і вони починають нарікати й дратуватися. Потреба поїсти та попити змушує їх бурчати:

— Ось уже восьма. Де це заподівся харч?

— А мені, як на те, від учора з дванадцяті жерти хочеться,— миркає Ламюз. Очі йому змокрили з голоду, а щоки багряніють, ніби їх мазнули фарбою.

Незадоволення щохвилини зростає.

— Плюме, мабуть, вижлуктав мою баклагу солодівки, та ще й інші; налигався і десь упав п'яний.

— Певне й безперечно,— стверджує Мартро.

— Наволоч! Гниди кляті, ці нестройовики! — рикає Тірлуар.— Паскудне кодро! Всі п'яндалиги й лінтюхи! Цілими днями байдикують у тилу і не можуть ніяк прибитися вчасно. О, коли б моя воля, я б їх послав замість нас в окопи, хай би погарували! Передусім я сказав би: кожний у рою по черзі буде кашоваром і роздавачем. Звісно, хто бажає... і тоді...

— А я певен,— кричить Кокон,— що ця свиня Пепер затримує інших. Він це робить на капость та й не може вранці очей продерти, сіромаха! Йому треба поспати конче десять годин у своєму блопатнику. А то це ледащо цілий день за холодну воду не візьметься.

— Я їм показав би!— бурчить Ламюз.— Він би мені виліз із барлога, якби тільки я був там. Я б їх копнув носом по макітрі, я б схопив за ноги...

— Днями,— каже далі Кокон,— я підрахував: вің згаяв сім годин сорок сім хвилин, щоб дістатися сюди з тридцять першого пункту. А на те п'яти годин досить по зав'язку.

Кокон — це людина-цифра. Він кохається в точності. З усякого приводу він намагається добути статистичні дані, збирає їх, як терплячий мураш, і частує ними всіх, кому охота слухати. Тепер він орудує числами, немов зброєю, його худорляве личко — поєднання кутів і трикутників, з подвійним кільцем окулярів, перекривлене злістю.

Він стає на приступку, щоб стріляти, зроблену тут, коли це ще була перша лінія, і нестямно вистромлює голову поверх бруствера. Під косим світлом холодного проміння поблискують шкельця його окулярів, і крапля, звисла на кінчику носа, сяє, як діамант.

— А Пепер?! Бездонне провалля! Просто не віриться, скільки кіло він виливає собі в черево за один тільки день!

Дядько Блер «кипить» у своєму кутку. Видно, як

тремтять його сиві вислі вусиська, схожі на кістяний гребінь.

— Знаєш, що я тобі скажу? Кашовари — то лотр на лотрі! Їх зовуть: На Дідька, Катма, Чортма і компанія.

— Всі вони лайно,— переконано мовить Евдор і зітхає. Він лежить на землі з розтуленим ротом, у нього вигляд мученика; тьмяним поглядом він пантрує Пепена, який, наче гієна, сновигає туди й сюди.

Обурення проти спізняйків зростає.

Тірлуар-лайливець випендрюється з усієї сили. Він осідлав свого коника. Він підбурює товаришів, вимахуючи руками:

— Ще хай би дали що-небудь смачне, а то знов пригостять якимись помиями!

— А бодай їх, якого падла вони нам учора вділили. Шматки каменю! І це в них зветься біфштексом? Радше старий підметок! Тьху! Я сказав хлопцям: «Обережніш! Не лупайте так прудко, а то поламаєте ікла, швець забув витягти звідти цвяхи!

Іншим разом цей дотеп Тірета, коли не помиляюся, колишнього розпорядника кінематографічних гастролей, нас би розсмішив; але зараз усі надто люті, і він викликає тільки загальне ремство.

— А щоб ми не скаржилися, що їжа надто тверда, дадуть, бувало, замість м'яса чогось м'якшого: недобру губку, припарку. Жуєш, ніби кухоль води п'єш,— ото й усе!

— Все це,— кажє Ламюз,— не має наїдку й не тримається в череві. Гадаєш, ти натоптався, а насправді твоя каса порожня. Ото поволеньки й здихаєш — пухнеш з голоду.

— Вдруге,— гукає з серцем Біке,— я попрохаю дозволу поговорити з старим. Я скажу: «Капітане...»

— А я,— мовить Барк,— удам хворого і скажу: «Пане лікарю...»

— Нарікай чи ні — намарне. Всі вони змовились вичавити всі соки з солдата!

— Та я ж кажу, що вони з нас шкуру злупити хочуть!

— А горілка?! Ми маємо право діставати в окопах горілку — це ж десь ухвалено,— не знаю де, не знаю коли, але знаю, що ми тут стовбичимо ось уже три дні, але її й не нюхали.

— Горе, та й годі!

— Несуть! — словіщає вояк, що вартус на завороті.

— Давно пора!

І буря нарікань і докорів одразу стихас, мов чарами. Гнів раптом заступає вдволення.

Трое з нестройовиків, засапавшись, умиваючись потом, ставлять на землю фляги, бідон з-під гасу, двоє брезентових відер і кладуть кругом хлібини, нахромлені на палицю. Притулившись до стіни траншеї, вони витирають обличчя хусткою або рукавом. Кокон з усмішкою підходить до Пепера і раптом, забувши, як поза очі ганьбив його, простягає руку до одного з бідонів, що їх ціла колекція припасована круг Пепера, ніби якоесь рятувальне коло.

— Що ж нам дадуть пожувати?

— Та он там,— невиразно відповідає один із наряду.

Досвід його навчив, що оголошувати заздалегідь меню — означає викликати гірке розчарування...

І він, ще захеканий, починає жалітися на довгу й важку дорогу, що йому довелося пройти: «Ну, й люду ж скрізь! Не пройти, наче на арабському базарі. Іноді доводилося сплющуватися в листочок цигаркового паперу. А ще кажуть: «Служити на кухні — значить «закопався». То от, про мене, вже в тисячу разів краще стовбичити вкупі з сотнею в окопах, бути на чатах або на роботах, ніж пертися з цим начинням двічі на добу, та ще й серед ночі.

Параді підійняв накривки з бідонів і оглядає, що є в посуді.

— Боби на олії, юшка й кава. От і все.

— О господи! А вино? — вищить Тюлак.

Він скликає товаришів.

— Гей, хлопці! Подивіться! Що за неподобство! І вина вже не дають!

Жаждивці збігаються звідусіль.

— А бодай їх! — волають вони, обурені до щирця.

— А це що таке в цебрі? — миркає один із наряду, червоний та спітнілий, копаючи ногою відро.

— Ага,— каже Параді.— Я поспшив, вино є.

— Роззява! — знизує плечима прибулий й зневажливо дивиться на нього.— Одягни свої окуляри корові, коли не бачиш крізь них! — І додає: — По чвертці на носа... Може, трохи й менше: мене турнув якийсь гевал у лісо-

вому переході, от і розлилось кілька крапель... Ех,— ква-
зяться він додати голосніше,— коли б я не був такий
навантажений, я дав би йому копняка під дупу! Але він
звіявся, падло!

Незважаючи на цю рішучу заяву, він сам обережно
тікає, чуючи звідусіль лайку, натяки на його нечесність;
усім кривдно, що пайка поменшала.

Проте всі вже їдять,— стоячи, присівши навкарачки,
або на колінах, примостившись на баках, або на ранцях,
добутих з ями, де вони сидять, або просто попадавши
на землі, впершись спиною в болото, заважаючи проходи-
ти, викликаючи лайки і відлаюючись. Якщо поминути ці
пересвари і звичайні слівця, що ними зрідка перекида-
ються, всі мовчать, бо цілком захопилися їжею. Роти і
підборіддя в них замащені, як рупничні замки.

Вони задоволені.

Як тільки спиняються щелепи, починаються непристойні
жарти. Всі штовхаються і голосно кричать, кожний хоче
вставити слово. Навіть Фарфаде, тендітний писарчук із
міської управи, посміхається, а спочатку він тримався
серед нас так статечно і вдягався так чистенько, що його
вважали за чужинця або за виздоровника. Розпливається
в посмішці і червонопикий Ламюз, його рот скидається
на помідор, з radoщів він аж плаче; цвіте й рожева піво-
нія Потерло; тремтять з утіхи зморшки дядька Блера;
він підвівся, витягнув шию й рухається всім коротким
худим тількицем, яке ніби править за додаток до величезних,
вислих вусів; яснів навіть побрижений жалюгідний писок
Коконовий.

* * *

— А кава! Чи не підігріти її? — запитує Бекюв.

— На чому? Дмухатимеш на неї, чи що?

Бекюв, amator гарячої кави, каже:

— Дайте, вже я вам це скапарю. Подумаєш, велике
діло. Спорудить тільки грубку й ґратки з багнетних піхов.
Я вже знаю, де знайти дрова. Наколю скіпок ножем:
досить, щоб нагріти цілий казанок. Ось побачите...

І він іде по дрова.

Чекаючи кави, всі крутять цигарки чи набивають
люльки.

Дістають кисети. У декого кисети шкіряні або гумові, куплені в крамниці. Але таких менше. Біке витягає свій тютюн із шкарпетки, зав'язаної мотузком. Більшість користається торбинкою від протигазової маски, зробленої з непроникної тканини; в ній чудесно можна зберігати махорку й легкий тютюн. А дехто просто вигрібає куриво з кишені шинелі.

Ставши кружка, курці плюють біля самого входу до землянки, де міститься більша частина півчоти, і слиною, жовтою від нікотину, загіджують те місце, куди впираються руками й коліньми, коли влізають або вилазять.

Та хто ж зважає на такі дрібниці?

* * *

Мартро отримав листа від жінки. Мова знялася про харчі.

— Моя стара мені написала, — каже Мартро. — Знаєте, скільки тепер у нас коштує добра, відгодована жива свиня?

...Економічне питання несподівано обернулося на запальну суперечку між Пепеном і Тюлаком.

Вони обмінюються добірною лайкою. Потім кажуть:

— Та начхать мені на те, що ти скажеш чи не скажеш. Заткни пельку!

— Заткну, коли захочу, паскудо!

— Ось я тобі її заткну п'ястюком!

— Кому? Кому? Мені?

— Ану, ну.

Вони бризкають піною, скрегочуть зубами і кидаються один на одного.

Тюлак стискає свою передісторичну сокиру, і його косі очі — немов дві блискавки. Пепен, блідий, зеленоокий, з обличчям забіяки, мабуть, думає про свого ножа.

Вони пронизують один одного очима і рвуть на шматки словами. Нараз між ними з'являється миротворча рука, завбільшки з голову немовляти, і налята кров'ю фізіономія: це Ламюз.

— Та годі, не станете ж ви калічити один одного? Негоже!

Втручаються також й інші і розборонюють перебіяців. Але вони через голови товаришів кидають один на одного люті погляди.

Пепен харамаркає собі під ніс прокляття і жовчно, не-самовито волає:

— Уркаган, пройдисвіт, лайдак! Начувайся, ти ще мені за це заплатиш!

Тюлак каже, звертаючись обік до солдата:

— Шмаркач! Ти бачиш? Бігме, тут доводиться стикатися з усяким бидлом. Здається, і знаєш чоловіка, а все ж не знаєш. Але не на такого напав. Ось побачиш, як я його провчу!

Тим часом розмови починаються знову й заглушують останній відгомін сварки.

— І так оце щодня, — каже мені Параді. — Учора Плезанс хотів затопити в пику Фюмексові, не пам'ятаю вже за що, здається, за пігулки опію. То один, то другий погрожує кого-небудь уколошкати. Тут усі звірюють, ми-бо й живемо, як звірі.

— Несерйозний люд, — завважує Ламюз, — якісь хлопчачки.

— Еге ж, а ще й дорослі.

* * *

Час іде. Крізь туман, що повиває землю, пробилосся трохи більше світла. Однак навколо похмуро, і от пішов дощ. Водяна пара розлазиться пасмами й осідає. Мжичка. Вітер обвіває величезною вогкою пусткою, і його млявість укидає в розпач. Від туману й крапель води тьмариться все, навіть тугі кармазинові щокі Ламюза, навіть оранжевий панцер Тюлака, і гасне у грудях наших радість, що нею сповнила нас їжа. Простір звужується. Над землею, над цим полем смерті, низько звисло скорботне небесне поле.

Ми стовбичимо тут і б'ємо байдики. Сьогодні важко буде дотягти до кінця дня, змарнувати час після півдня. Холодно, незручно, — тупцюєш на місці, наче худоба в загороді.

Кокон пояснює сусідові розташування мережі наших траншей. Він бачив загальний план і підбив обрахунки. В секторі нашого полку є п'ятнадцять ліній французьких шанців, деякі покинуто, і вони заросли травою і майже зрівнялися з землею, інші ж глибокі, і в них повно людей. Ці рівнобіжні сполучені численними колінами, що в'ються й плутаються, наче старі вулиці. Сітка окопів ще гущіша,

ніж ми гадаємо, живучи в них. На двадцять п'ять кілометрів фронту одної армії випадає тисяча кілометрів викопаних ліній: шанців, ходів сполучення, підступів. А французьке військо складається з десяти армій. Отже, біля десяти тисяч кілометрів окопів з французького боку і стільки ж з німецького... А французький фронт становить приблизно тільки восьму частину всього фронту війни на земній кулі.

Так каже Кокон і, звертаючись до сусіда, кінчає:

— Тепер ти бачиш, як мало ми важимо в усьому цьому...

У Барка безкровне обличчя, як у всіх бідарів з паризького передмістя, руда цапина борідка і чубчик на чолі на кшталт коми, він хнюпить голову.

— А це ж правда. Як подумаєш, що один солдат або навіть кілька — це ніщо, це менше, ніж ніщо, нараз відчуєш, що ти загубився, втонув, наче краплина крові в цьому морі людей і речей.

Барк зітхає і стихає; і в тиші чути уривок розказуваної півголосом історії:

— Він приїхав двома кіньми. Раптом — дзз!.. Гарматень! Лишився тільки один кінь...

— Набрідло, — каже Вольпат.

— Нічого, тримаємося! — бурмоче Барк.

— Доводиться, — каже Параді.

— А навіщо? — питає ще не переконаний Мартро.

— Так треба.

— Треба, — повторює Ламюз.

— Ні, причина є, — каже Кокон. — Певніше... кілька причин.

— Стули писк! Краще б їх не було, раз доводиться триматися.

— А все-таки, — глухо проказує Блер, ніколи не минаючи нагоди повторити свою улюблену фразу, — вони хочуть нашої шкіри!

— Спочатку, — каже Тірет, — я думав багато про що, міркував, обраховував, — тепер я більше не думаю.

— Я теж.

— Я теж.

— А я ніколи й не пробував.

— Та ти не такий дурний, як здаєшся, жовтодзьобе! — каже Меніль Андре деренчливим насмішкуватим голосом.

Той, підбадьорений, у душі підлещений, пояснює свою думку:

— По-перше, ти нічого не знаєш.

— Нам треба знати тільки одне: у нас, на нашій землі, засіли боші і треба витурити їх у три вирви і то якнайшвидше, — каже капрал Бертран.

— Так, так, хай ідуть під три чорти! Пощо тут ще сперечатися? А думати про що-небудь інше. — шкода макітри. Тільки це все щось надто довго триває.

— А цур їм і пек! — скрикнув Фуяд. — Трохи задовго!

— А я, — каже Барк, — уже не бурчу. Спочатку я бурчав на цілий світ — і на тиловиків, і на цивільних, і на місцевих жителів, що «закопалися». Так, я бурчав, але це було на початку війни, я був молодий. Тепер я мислю розсудливо.

— Розсудливо мислити — це терпіти; як є, то й нехай!

— Ще б пак! Інакше звар'юєш. Ми й так почманіли! Правда ж, Фірмене?

Вольпат переконливо киває головою, спльовує, потім уважно розглядає свій плювок.

— Твоя правда, — підтримує Барк.

— Тут не варто дошукуватися. Треба жити з дня на день, з години на годину, коли можна.

— Розуміється, мацапуро! Треба робити, що звелять, поки не дозволять вибиратися додому.

— Отож-то! — позіхає Меніль Жозеф.

Засмагли, загрубілі, проїдені пилом обличчя мовчки згоджуються. Ясна річ, це думка всіх цих людей, що півтора року тому з'явилися з усіх кутків країни і зібралися на кордоні: відмовитися розуміти щось, а також бути собою, сподіватися не померти й боротися за те, щоб прожити якнайкраще.

— Доводиться робити, що велять, — це так, але треба викручуватися, — каже Барк, повагом брѳохаючи сюди й туди по болоту.

* * *

— Авжеж, треба, — підтверджує Тюлак. — Коли ти не викрутишся сам, ніхто не зробить цього за тебе!

— Ще не народився такий чоловік, який би подбав за іншого.

— На війні кожний за себе!

— Еге, еге!

І от серед усіх нестатків ці люди викликають привабливі образи минулого.

— А як у Суасоні колись добре жилося,— каже Барк.

— Ех, кат його бери!

Відсвіт утраченого раю займається в очах і, здається, обарвлює посинілі з холоду обличчя.

— Пий, гуляй — оце життя! — зітхає Тірлуар, задумливо перестаючи чухатись і вдивляючись через окопи в далечінь.

— Ех, бодай його, все місто майже стояло пусткою і, власне, було цілком наше! Будинки, постелі!..

— І шафи!

— І льохи!

У Ламюза очі стали мокрі, обличчя розквітло й затьохало серце.

— Довго ви там були? — питає Кадільяк, що прибув пізніше з-підмогою з Оверні.

— Кілька місяців...

Майже завмерла розмова оживає від цих споминів про часи достатків.

— Наші солдати,— каже Параді наче вві сні,— пмигали скрізь, по всіх дворах; бувало, вертали до свого постою з курми за поясом або з крблями під полою, підібраними в добрих людей, яких ніколи не бачили й не побачать.

І всі згадують забутий смак курчати чи кроля.

— Траплялося за дещо й заплатити. Грошва теж халясувала. Тоді ми ще були тузами.

— У крамницях залишили сотні тисяч ффранків!

— Мільйони! Цілими днями гуляли,— ти уявити собі не можеш. Суцце свято, як у казці.

— Вір чи не вір,— каже Блер Кадільякові,— але з усім багатством усюди, де нам довелося побувати, найбільше не вистачало вогню. Треба було бігати за ним, шукати, роздобувати. Ех, друже, скільки ми набігались!

— А ми стояли там, де нестройова сотня. Кухарём був черевань Мартен Сезар. Ото був майстер діставати дрова!

— Еге, молодець! Гай, гай, він усе вмів!

— На кухні в нього завжди був огонь, завжди інші кашовари бігають по вулицях, скиглячи, що нема ні дров, ні вугілля, а в нашого завжди був огонь. Коли ж траплялося, що вже катма, він казав: «Не турбуйтеся, я викручусь». І викручувався.

— Можна сказати, іноді він навіть переборщував. А знаєш, чим він розпалював у пічці, коли я вперше заглянув на кухню? Скрипкою: він знайшов її десь у будинку.

— Все-таки паскудство, — каже Меніль Андре. — Скрипка хоча й не вельми корисна річ, а все-таки...

— А то інколи діставав на розпал більярдні кий. Нашому Зізі ледве пощастило поцупити в нього один кий, щоб змайструвати собі палицю. Решта пішла в огонь. Потім помалу загули туди й крісла з рожевого дерева. Він їх рубав і розпилював уночі, щоб якийсь унтер не постеріг.

— Та й штукар! — каже Пепен. — А от ми пустили на розпал старі меблі; нам вистачило їх на два тижні.

— Тому-то в нас нічого й немає! Треба зварити суп — катма ні дров, ні вугілля. Стоїш після роздаті дурень дурнем перед купою гнилого м'ясива, а хлопці глузують з тебе, а потім ще й облають. Як же бути?

— Така вже робота! Ми не винні.

— А начальники не батькували, як ви щось цупили?

— Та вони самі тягли, та ще як! Пам'ятаєш, Демезоне, яку штуку утнув поручник Вірвен? Виважив сокирою двері до винного льоху! Якийсь наш солдат побачив, ну і поручник, щоб хлопець не розголосив, подарував йому двері на розпал.

— А сіромаха Саладен, офіцер з обозу, — якось надвечір його спіймали на гарячому, — виходить із льоху, а в кожній руці по дві пляшки білого вина. Наче мамка з чотирма пмаркачами. От його і злапали; довелося йому спуститися назад у цю пляшкову копальню і роздати всім по пляшці. А ось капрал Бертран — строгої поведенці і не захотів пити. Пам'ятаєш, ковбасинка двонога!

— А де він тепер, цей кухар, що завжди добуває паливо? — питає Кадільяк.

— Помер. В його казан попав «чемодан». Нічого йому не сталося, але він все-таки помер з переляку, коли побачив, що макарони полетіли догори дригом; костоправ сказав: удар серця. Він мав слабе серце; він був тільки дужий, як ішлося про дрова. Поховали його як годиться. Труну зробили з паркету; дошки збили цвяхами, на яких висіли картини; вгнали цеглиною. Коли кашовара несли на цвинтар, я сказав собі: «Щасливий він, що помер, а то ніколи б не заспокоївся, що не догадався пустити з димом паркет». Ну й стерво ж було свиняче!

— Наш брат солдат викручується, як може; на товариша йому начхати. Скажімо, ти відникуєш од роботи в наряді, або хапнеш кращий шматок, або забереш місце зручніше, від цього потерпають інші,— філософує Вольпат.

— Я часто огинався, щоб не ходити в окопи,— каже Ламюз,— і не пригадаю навіть, скільки разів мені щастило викрутитися. Признаюсь. Але коли хлопцям непереливки, я не огинаюсь, не відникую. Тут я забуваю, що я вояк, забуваю все. Тут для мене тільки люди і я дію. Зате в інших випадках я, голубе, думаю про власну шкуру.

Це не порожні слова, Ламюз — справді мастак на всякі викрути; а все ж він урятовував життя багатьом пораненим, підбираючи їх під обстрілом.

Він пояснює це, не вихваляючись:

— Ми всі лежали на траві. Боші так і поливали. Пах! Пах! Торох! Дззз! Дззз! Бачу: кілька хлопців поранено, я встаю, хоч мені й кричать: «Лягай!» Не міг же я залишити їх. Та в цьому нема й ніякої заслуги: я не міг вчинити інакше.

Майже всі солдати з нашої чоти мають чималі бойові заслуги, і військові хрести прикрашають їхні груди.

— Я не рятував французів, але зате ловив бошів,— каже Біке.

Під час травневого наступу він кинувся вперед; він зник і повернувся з чотирма бовдурами в касках.

— Ну, а я нищив їх,— каже Тюлак.

Два місяці тому він поклав рядком перед взятою траншеєю дев'ятеро німців.

— Але найбільше я ненавиджу їхніх офіцерів.

— А-а, наволоч!

Цей крик вихопився в усіх разом, з глибу душі.

— Ах, друже,— починає Тірлуар,— от кажуть, німці паскуди. А я не знаю, так це чи ні, і тут нас морочать; можливо, їхні солдати такі самі люди, як і ми.

— Певне, такі самі люди, як і ми,— зауважує Евдор.

— Це ще баба надвоє гадала!— скрикує Кокон.

— Принаймні годі знати гаразд, які солдати,— каже Тірлуар,— зате вже німецькі офіцери! Ну це вже не люди, а якісь потвори. Це така погань, кажу тобі, соколику. Можна сказати: це мікроби війни. Ти подивися на них зблизька: ходять, ніби аршин проковтнули, довготелесі, худорляві, наче цвяхи, а голови в них телячі.

— А в багатьох зміїні.

Тірлуар каже далі:

— Якось я вертався з наряду і здивав полоненого, от паadlo! То був прусський полковник, кажуть, із князівською короною і золотим гербом на реміняччі. Поки його вели траншеєю, він усе репетував: як посміли його зачепити дорогою! І на всіх дивився згори вниз. Я й сказав собі: «Почекай, старе луб'я, я тобі покажу!» Я вловив слухну мить, схистився і з усього розгону дав йому копняка. То він, знаєш, упав на землю і трохи не задихнувся.

— Задихнувся?

— Еге, зі злості: він зрозумів, що його офіцерську, шляхетську пані стару копнув простим чоботом, підбитим залізом, простий солдат. Він завищав, як баба, і забився, наче епілептик...

— Я не лихий,— озвався Блер.— У мене діти, і мені жаль колоти вдома навіть свиню знайому, але цього гада я б залюбки штрикнув — раз, та й годі!

— І я також.

— Та ще не забудьте,— каже Пепен,— що в них срібні каски й револьвери, за які завжди можна дістати сто монеток, та призматичні біноклі, яким ціни нема. От лихо! Скільки я прогавив таких випадків на початку війни! Дурний ще був тоді. Так мені й треба. Але не турбуйся: срібна каска в мене таки буде. Чуєш, присягаюся, що буде! Я хочу не тільки шкуру, але й добро Вільгельмового золотопогонника. Можеш бути певний: я зумію його роздобути до кінця війни.

— А ти гадаєш, війна скоро скінчиться? — питає хтось.

— А хіба ні? — відповідає інший.

* * *

Аж ось праворуч від нас чути гомін, і раптом перед нами виростає юрба людей; темні постаті перемішано з кольоровими.

— В чому річ?

Біке рушає на розвідку: він скоро повертається і, показуючи пальцем через плече на строкатий натовп, каже:

— Гей, хлопці, гляньте! Публіка.

— Публіка?

— Еге ж... Пани. Шпаки зі штабними.

— Цивільні! Аби тільки втримали!

Це сакраментальна фраза. Вона викликає сміх, хоч її й чули сотні разів; правдиво чи неправдиво, солдати тлумачать її своєрідно, як іронію над своїм життям, сповненим злиднів і небезпеки.

Підходять дві поважні персони; дві поважні персони в пальтах і з ціпочками в руці, і третій, одягнутий мисливцем, у капелюсі з пером; у руці в нього бінокль.

За цивільцями ідуть, показуючи дорогу, двоє офіцерів у ясно-сірих уніформах, на них блищить рудувате або чорне лаковане реміняччя.

На рукаві в капітана виблискує шовкова пов'язка з вишитими золотими блискавками; він пропонує відвідувачаміййти на приступку для стрільби біля старої бійниці, щоб поглянути. Панок у подорожньому костюмі залазить, спираючись на парасольку.

— Бачив? — питає Барк. — Достоту начальник станції вичепурився і показує купе першого класу на Північному вокзалі багатому мисливцеві в день відкриття полювання: «Зайдіть, будь ласка, пане господарю!» Знаєш, коли ці великі пани в новісінькому вбранні хизуються реміняччям і брязкотельцями, і вдають блазнів, і пускають туману своєю збруєю... Ловці дрібного звіра!

Троє-четверо солдатів без пасків ховаються під землею. Інші не рухаються, завмирають; навіть їхні люльки згасли, чути тільки розмову офіцерів із гостями.

— Це окопні туристи, — стиха каже Барк і голосніше додає: — Їм кажуть: «Будь ласка, сюди, шановні пані й панове!»

— Занишкни! — шепоче Фарфаде, боячись, як би горластий Барк не привернув уваги цих поважних панів.

Дехто з них повертає голову в наш бік. Панок у м'якій капелюсі й розмаяній краватці йде до нас. У нього сива борідка; він здається художником. За ним іде другий — окуляристий, чорнобородий, у білій краватці, в чорному пальті й чорному казанку.

— А, — гукає перший панок, — ось вони, «пуалю»! Це справжні «пуалю»!

Він підходить до нас боязко, наче до хижих звірів у зоологічному саду, і подає руку ближчому солдатові, але доволі незграбно, як протягують шматок хліба слонові.

— Хе-хе, та вони п'ють каву, — зауважує він.

— У нас кажуть сік, — поправляєс людина-сорока.

— Смачно, друзі мої?

Солдат, зняковілий від цієї чудернацької екзотичної зустрічі, щось бурмоче, хихотить і червоніє, а панок відповідає:

— Хе-хе!

Потім киває головою й рачкує назад.

— Дуже добре, дуже добре, друзі мої! Ви хоробрі!

Серед цивільних сірих костюмів яскраві військові уніформи розквітають, наче герані та гортензії на темній клумбі. І ось гості ідуть у зворотному напрямку. Чути, як офіцер каже: «Нам ще багато доведеться подивитись, панове журналісти».

Коли блискуче товариство зникає, ми переглядаємося. Вояки, що сховалися в норах, помалу вилізають на поверхню. Люди отямлюються і знизують плечима.

— Газетні писарчуки,— каже Тірет.

— Газетні писарчуки?

— Еге ж, ті самі пташки, що висиджують газети. Ти, китайцю, зовсім ніби не тямиш: щоб писати в газетах, потрібні хлопці.

— Так це вони морочать нам голову?— запитує Мартро.

Барк удає, що тримає під носом газету, і зумисне пискляво починає декламувати:

— Кронпринц з'їхав з глузду після того, як його забили на початку війни, а поки що в нього всілякі хвороби. Вільгельм помре сьогодні ввечері й знов помре завтра. У німців немає більше гарматнів, вони жеруть дерево, за точними обрахунками вони зможуть протриматися тільки до кінця тижня. Ми з ними справимось, як тільки захочемо, не знімаючи рушниці з плеча. Якщо ми й почекаємо ще кілька днів, то тільки тому, що нам неохота зрестися окопного життя: бо ж в окопах так гарно, там є вода, газ, дүші на всіх поверхах! Єдина незручність — узимку там надто спечно. Ну, а ці австріяки вже давно не витримують, тільки удають... І пишуть уже п'ятнадцять місяців, і редактор каже своїм писакам: «Гей, ви, бовдурри, натисніть! Постарайтеся зліпити усе це за два миги і розмазати на всі чотири білі сторінки: їх треба загидити!»

— Авжеж,— каже фуяд.

— Ти що, смієдся, капрале! Хіба це не правда?

— Децо правда, проте ви, хлопці, передаєте куті меду, і коли б довелось відмовитися від газети, то ви б перші заскімдили... Адже коли приносять газети, ви навперейми кричите: «Мені! Мені!»

— А тобі що до цього? — кричить дядько Блер. — Ти от усе кешкуєш з газет; краще роби, як я: не думай про них!

— Та годі вже! Перегорни сторінку, осяляча мордо!

Бесіду урвано, увага розпорозується. Четверо вояків починають різатися в маніллю і гратимуть, поки можна буде бачити карти. Вольпат намагається піймати листок цигаркового паперу, що вилетів з його рук і кружляє, пурхає на вітрі над стіною траншеї, наче метелик.

Кокон і Тірет згадують касарню. Роки військової служби залишили в пам'яті не стерте ще враження: це невичерпне джерело завжди готових, неув'ядних споминів; літ десять, п'ятнадцять, двадцять років вояки черпають з нього теми до розмов... Вони воюють уже півтора року, а все ще говорять про касарню.

Я чую мову тільки уривками, а решту вгадую. Бо ж ці колишні рядові повторюють ті самі анекдоти; оповідач колись дотепним, влучним і сміливим слівцем утер носа паскудному унтеру. Він говорить рішуче, голосно, різко!.. Уривки цієї розповіді долітають і до моїх вух:

— ...Ти гадаєш, я розгубився, коли Неней ляпнув це мені? Анітрохи, соколіку! Всі хлопці притихли, а я один голосно сказав: «Пане фельдфебелю, — кажу, — можливо, воно-то й так, але...» (Потім іде фраза, якої я не розчув). Еге, знаєш, я так і бовкнув. А він хоч би що! «Гаразд, гаразд», — каже і звівся, і відтоді він завжди був шовковий.

— У мене те саме вийшло з Додором, знаєш, унтером тринадцятого полку, коли закінчувався термін моєї служби. От був мерзотник! Тепер він сторожем у пантеоні. Він мене терпіти не міг! Так ось...

І кожний висипає свій запас історичних слів. Всі вони один в один, кожен мовить: «Я не такий, як інші».

* * *

— Пошта!

Підходить високий, кремезний хлопець, з товстими литками, одягнений старанно й фертувато, наче жандар.

Він у злому гуморі. Одержано новий наказ, і тепер йому треба щодня носити пошту в штаб полку. Йому не подобається цей захід, наче він скерований навмисне проти нього.

Одначе й лаючись, він мимохить розмовляє за своєю звичкою то з тим, то з тим солдатом і скликає капралів, щоб передати їм пошту. Хоч і роздратований, він не таїться, проте, з новинами, що їх має. Розв'язуючи пачку листів, він роздає свій запас усних новин.

Насамперед він повідомляє, що за наказом зовсім заборонено носити каптури.

— Чуєш? — каже Тірет до Тірлуара. — Доведеться тобі викинути твій чудовий каптур.

— Ова! Це вже мене не обходить, — відповідає власник каптура; йдеться не тільки про вигоду, зачеплено й самолюбство.

— Це наказ командувача армії!

— Тоді хай головнокомандувач заборонить дощ. Я знать нічого не хочу.

Загалом наказами, навіть не такими незвичайними, як цей, вояки обурюються... перш ніж їх виконувати.

— У наказі ще сказано, — каже поштар, — стригти бороду. Та й патли. Під машинку наголо!

— Щоб тобі заціпило! — каже Барк; наказ безпосередньо загрожує його чубчикові. — Не на такого напав! Не буде такого! А дзуськи!

— А мені що! Хоч слухайся, хоч ні — мені байдуже.

Вкупі з точно писаними вістями прийшли й інші, важливіші, але зате непевні й фантастичні: ніби дивізію змінять і пошлють на спочинок — справжній спочинок, шеститижневий, у Марокко чи, може, в Єгипет...

— Еге!.. Ого!.. Ага!..

Всі слухають. Улягають спокусі новини й дива.

Проте дехто запитує:

— Хто тобі це сказав?

Поштар називає джерело своїх відомостей:

— Фельдфебель із загону ратників, він працює при ГШК.

— Де?

— При головному штабі корпусу... Та не він один це мовить. Я чув це й од іншого, та тільки забув, як його звуть, щось схоже на Галя, але не Галь. У нього в родині, не пам'ятаю вже, якась велика цяця. Він знає.

— Ну й що ж?

Солдати збились круг цього казкаря і дивляться на нього голодним поглядом.

— До Єгипту, кажеш, нас вирядять... Не знаю такого.

Знаю тільки, що там були фараони за часів, коли я був хлопчаком, ходив до школи. Але відтоді...

— До Єгипту...

Ця думка непомітно застряє в головах.

— Е, ні, краще не треба! — каже Блер. — Я слабую на морську хворобу, блюю. Та пусте, морська хвороба швидко минається... Добре, але що скаже моя хазяйка?

— Не біда! Звикне! Там вулиці аж рояться від негрів і великих птахів, як у нас від горобців.

— Але ж ми повинні були піти в Ельзас?

— Там, — відповідає поштар, — у скарбівні дехто так і гадає.

— Це мені більше подобається...

...Але здоровий глузд і досвід беруть гору й одганяють мрію. Так часто вже запевняли, що нас виряджатимуть у далекі краї, і так часто цьому вірили, і так часто це не справджувалось! Ми наче раптом прокидалися зі сну.

— Все це бридня! Нас уже не раз обмахорювали. Не квапся вірити і не пуй собі крові.

Вояки знову розходяться по своїх кутках: у декого в руках легка, але важлива ноша — лист.

— Ех, треба написати, — каже Тірлуар, — тижня не можу пробути, щоб не написати додому! Нічого не вдієш.

— Я також, — каже Евдор, — мені треба написати жіночці.

— Чи здорова твоя Маріета?

— Та нівроку.

Дехто вже приладнався писати. Барк стоїть, ніби охоплений натхненням, розклавши папір на записникові в заглибині муру. Він пише, пише, нахилившись, заклопотаний, увесь проїнявшись своїм ділом, ніби їздець на гарячому огирі.

Ламюзові бракує уяви; він сів, поклав на пухкі коліна папір, послинив чорнильний олівець і перечитує останні одержані листи: він не знає, що написати ще, крім того, що вже писав, але вперто хоче сказати щось нове.

Вираз ніжної розчуленості розлився на обличчі в маленького Евдора, він притаковився в земляній ніші. Він тримас в руці олівця, зосередився і не відриваючись дивиться на папір; замріяний, він дивиться, вдивляс-

ться, щось бачить, його осяває інше небо. Погляд скерований туди. Евдор ніби розрісся в велета, сягає рідних місць.

Саме в цей час люди в окопах стають знову такими, якими були колись. Дехто поринає в минуле і знову знімає розмову про їжу.

Під зашкарублюю корою починають битися серця; люди несамохіть мумляють слова любові й викликають у пам'яті ясне марево минулого: літній ранок, коли в свіжому садовому зелі сяє білотою сільська хатина або коли в степу вітер поволі й широко розгойдує жита і побіч перебіжним жіночим дрожжем тремтять вівса... Або ж зимовий вечір, стіл, коло нього лагідних жінок, і затишну лампу, і тихе світло її життя, і її одяг — абажур.

Тим часом дядько Блер знов береться до розпочатого персня. Він настроїв поки що безформний кружок алюмінію на кінець круглого дерев'яного оцупка і пиляє його терпугом. Він щиро працює, що є сили думає, і в нього на лобі вирізьбилися дві зморшки. Часом він зупиняється, випростується і ніжно дивиться на маленьку річ, наче вона на нього теж дивиться.

— Ти розумієш, — сказав він мені якось про інший перстень, — річ не в тому, чи воно вийде гарно, чи погано. Головне, я сам зробив цей перстень для жінки, розумієш? Коли мені обридала робота, я дивився на цю картку (він показав світліну товстощокої жінки), і тоді мені знову ставало легко працювати над цим любим перснем. Можна сказати, ми зробили його разом, розумієш? Цей перстень був мені товаришем, і з ним я попрощався, коли надіслав його жінці.

Тепер він виточує новий перстень. З мідяним ободом. Блер працює завзято. Він укладає в цю роботу всю свою душу і хоче якнайліпше висловити своє почуття; у нього своя каліграфія.

Поштиво схиляючись над легкими вбогими прикрасами, такими дрібненькими, що огрубіла рука не може їх утримати і впускає, ці люди, які сидять в голих ямах, здаються ще дикіші, ще примітивніші, але разом із тим людяніші, ніж у всякій іншій подобі.

Спадає на думку перший винахідник, прабатько творців-художників, котрий намагався надати довговічним матеріалам образ того, що він бачив, і вдмухнути в них душу всього, що почував.

— Ідуть! Ідуть! — сповіщає меткий Біке, що виконує в нашій частині обов'язки швейцара. — О, та їх там сила-силенна!

Справді, з'являється туго затягнений, застебнутий під душу фельдфебель і, розмахуючи піхвами від шаблі, кричить:

— Геть звідси! Геть, кажу вам! Шалаєтесь тут... Марш! Щоб я вас більше не бачив у проходах!

Всі неохоче відступають. Дехто осторонь, поволі, помалу спускається в землю.

Іде сотня добровольців, послана сюди на земні роботи — зміцнювати окопи в другій лінії затильних сполучень. Вони озброєні рискалями й кайлами, зодягнені в якісь лахи, ледве тягнуть ноги.

Ми їх розглядаємо. Вони проходять один по одному, зникають. Це миршаві дідусі з обсіпаними попелом щокми або хворі на задуху пузани, засупонені в затісні злиняли й брудні шинелі; гудзиків бракує, дрәне сукно стовбурчиться...

Наші скализуби, Тірет і Барк, притиснувшись до стіни, розглядають їх спочатку мовчки. Потім зачинають посміхатися.

— Марш підмітальників, — каже Тірет.

— Ото сміху буде хвилин на три! — гукає Барк.

Дехто з цих стариганів кумедний. Ось у цього, що диває вперезі, плечі похилі, шийка — як у пляшки; він вузькогрудий, з худими ногами і все-таки пузатий.

Барк не витримує:

— Геї, ти, бароне Дюбідон!

— Та й пальтечко! — зауважує Тірет, помітивши чоловічка, в котрого вся шинеля з безліччю кольористих латок.

Він гукає на ветерана:

— Геї, дядьку з зразками... А йди-но сюди!

Той обертається й дивиться на Тірета, роззявивши рота.

— Татусю, чи не будеш такий ласкавий — дай мені адресу твого лондонського кравця!

Чоловік із зужитим, зморшкуватим обличчям хихоче. Почувши Барків оклик, він пристає, але потік людей, що йдуть ззаду, зразу ж несе його далі.

Проходить кілька не таких яскравих постатей, і раптом з'являється нова жертва для дотепників. На червоній та брижастій шиї росте щось схоже на брудну овечу вовну. Коліна зігнуті, тіло нахилене вперед, спина колесом; цей ратник ледве тримається на ногах.

— Гляньте,— репетує Тірет, показуючи на нього пальцем,— ось знакомитий чоловік-гармонія! На ярмарку ви б платили, щоб подивитися на нього, а тут задурно!

Ображений бурмоче прокльони. Кругом нього регочуть.

Цього досить, щоб підохотити жартунів; бажання кинути слівце й потішити невибагливу публіку під'юджує їх без жалю висміювати старих товаришів по зброї, що працюють день і ніч на окраїнах цієї великої війни, підготовляючи й упорядковуючи бойовища.

Підригаються й інші глядачі. Самі нужденні, вони глузують з інших, ще нужденніших.

— Подивись-но на цього! І он на того!

— Гей, помилуйся на цього низькозадного: у нього зад по землі волочиться. Гей, ти, недоноску! Не дістати тобі неба, агон!

— А ота довбня! Йому кінця-краю немає! Оце-то хмарочос! Далєбі, він чогось вартий! Еге ж, ти чогось вартий. лебєдику!

«Чогось вартий» ступає дрібненько, несучи рискаль просто перед собою, наче свічку; в нього спотворене обличчя, він геть скорчений від люмбаго.

— Гей, дідусю, хочеш два су? — запитує Барк, ляскаючи його по плечу, коли той проходить зовсім близько.

Ображений доброволець ласться:

— Ах ти, блазєнь!

Тоді Барк верескливим голосом кричить:

— А ти шануйся, старий слинько, шашлик з лайном!

Доброволець, різко обертаючись, розлючено щось бурмоче.

— Диви,— кричить Барк, сміючись,— це старе луб'я ще й огризається! Він, бачите, вояка; його можна було б злякати, аби йому було років на шістьдесят менше!

— І коли б він не нарізався,— зовсім безпідставно додає Пєпен, уже шукаючи очима нової жертви.

Показуються запалі груди останнього старигана, і скоро зникає його згорблена спина.

Парад ветеранів, виснажених, забрьоханих окопним болотом, закінчується; глядачі, ці похмурі троглодити, що

наполовину висунулись із своїх брудних печер, проводжають їх глумливими, сливе ворожими поглядами.

А час іде; небо тьмариться, річі чорніють, вечір доміщується до сліпої долі темної забитої душі, юрб, живцем похованих в окопах.

У сутінках чути тупіт, гам і гомін; це прокладає собі дорогу новий загін.

— Африканці!

Вони проходять. Брунатні, жовті, бурі обличчя, рідкі або густі кучеряві бороди, зелено-жовті шинелі; брудні каски з півмісяцем, замість нашого значка — гранати. Обличчя, приплюснуті або, навпаки, кантясті й загострені, блищать, немов нові мідяні монети, очі світять, наче кулі з слонівки й оніксу. Час від часу над лавою підноситься, погойдуючись, чорна, як вугілля, пика сенегальського стрільця. За сотнею несуть червоний прапорець із зеленою рукою посередині.

На них дивляться мовчки. Їх ніхто не чіпає. Вони будуть пошану й навіть якийсь острах.

А проте африканці здаються веселими і жвавими. Розуміється, вони йдуть в окопи першої лінії. Це їхнє звичне місце, і їхня поява — ознака близької атаки. Вони створені для наступу.

— Вони та ще сімдесятип'ятиміліметрові! Можна сказати, їм треба поставити свічку! В важкі дні марокканську дивізію завжди посилали вперед!

— Вони ніяк не можуть простувати в ногу з нами: ідуть надто швидко. Їх уже не зупиниш...

Це чорні, брунатні, бронзові чорти; деякі з них статечні, вони мовчазні, страшні, наче пастки. Інші сміються, показуючи білі зуби; їхній сміх дзвенить, наче химерна музика екзотичних інструментів.

Глядачі знімають балачку про особливість цих «арапів», про їхню запеклість в атаках, їхню пристрасть до багнетних боїв, їхню нещадність. Знов повторюють історії, що їх африканці залюбки розказують самі, і всі майже в тих самих виразах і з однаковими жестами: «Німець підніміє руки: «Камрад, камрад». — «Нама тобі камрада!» І рухом показує багнетний удар — як багнет вганяють у живіт і витягають знизу, допомагаючи ногою.

Один сенегальський стрілець, проходячи повз нас, чує, про що ми говоримо. Він дивиться на нас, осміхається на всі кутні і приказує, заперечливо хитаючи головою: «Ні-ні, нема камрад, ніколи не камрад! Сікти на капусту!..»

— Вони й справді-таки іншого поріддя, ніж ми, і шкура в них — мов просмолена парусина, — каже Біке, хоча він і сам не з полохунів. — На спочинку їм нудно. Вони тільки й чекають, щоб начальник поклав дзигарик до кишені й скомандував: «Вперед!»

— Що й казати, оце і є справжні солдати!

— А ми не солдати, ми — люди, — каже товстун Ламюз.

Вечоріс, і все ж ці правдиві і влучні слова наче освітлюють тих, хто чекає тут цілі дні, хто чекає тут місяцями.

Це — люди, пересіч, нічим не видатна, раптом одірвана від звичного для неї життя. Кого не взяти з солдатів, всі вони — темні, байдужі, короткозорі, сповнені здорового глузду, що їх іноді й зраджує; вони ідуть, куди звелять, роблять, що накажуть, витривалі в роботі й здатні довго терпіти.

Це прості люди, яких ще більше спростили тут несамохіть, загострили їхні первісні інстинкти: інстинкт самоохорони, себелюбство, уперта надія вижити, радість попоти, попити й поспати.

Але інколи з мороку й типі їхніх великих людських душ вихоплюються глибокі зітхання, крик муки.

Посутеніло; сливе нічого не видно; спершу невиразно, десь далеко, а потім голосніше лунає команда:

— Друга півчота! Ставай!

Всі стають у перегу. Переклик.

— Кроком руш! — командує капрал.

Ми рушаємо. Перед складом інструментів зупиняємось, тупцюємо на місці. Кожен бере лопату або рискаль. У пітьмі їх роздас якийсь унтер.

— Тобі лопата. Іди. Тобі також лопата. Тобі рискаль! Ану, мерщенько! Ворушись!

Усі йдуть поперечним сполучним ходом до живої, рухливої і страшної межі.

Під сірим небом великими колами ширяться, виповнюючи простір, переривчасте й потужне дихання невидимого аероплана. Спереду, праворуч, ліворуч — скрізь лунають перекоти грому, і в темряві спалахують раптові короткі зблиски.

III

Зміна

Сіруватий світанок ледве відокремлюється від безформної чорноти. Між пологим шляхом, що праворуч провадить униз із темряви, і темною хмарою лісу Алле, де чуєш, але не бачиш, як лагодяться вирушати бойові обози,— стелеться поле. Ми, солдати 6-го батальйону, прибули сюди наприкінці ночі. Ми склали рушниці в козли і тепер серед цієї неясної освітленої улоговини, місячи тванюку, сповиті туманом, ми стоїмо синюватими громадами або поодинокими привидами; стоїмо й чекаємо: всі дивляться на дорогу, що веде туди, вниз. Ми чекаємо решту полку: 5-й батальйон, що був у першій лінії і вийшов після нас.

Гомін...

— Ось вони!..

На заході з'являється якась велика темна юрба; вона суне, ніби ніч, на сутінь дороги.

Нарешті! Кінчилася проклята зміна, що почалася вчора о шостій годині вечора й тривала цілу ніч. Останній вояк вийшов з останнього шанця.

Цього разу перебування в окопах було жахливе. Спереду була вісімнадцята сотня. Від неї лишилася жменька: вісімнадцять чоловік забитих і близько п'ятдесяти поранених — за чотири дні з кожних трьох вояків вибуло по одному. І це без атаки, від самого тільки обстрілу.

Ми про це знаємо; і в міру, як наближається знівечений батальйон, халяпаємо в багні і, впізнаючи одне одного, нахилиємося й кажемо:

— Чув? Вісімнадцята!..

І при цьому кожен думає: «Якоби так буде й далі, що станеться з нами всіма, що станеться зі мною?..»

Сімнадцята, дев'ятнадцята й двадцята сотні підходять одна по одній і складають рушниці.

Ось і вісімнадцята!

Вона проходить пізніше за всіх. В окопах вона була перша, а зняли її останньою.

• День наче трохи вмився; розлилося біляве світло.

Попереду — сотник. Він ледве йде шляхом, спираючись на ціпок, його було колись поранено на Марні, болю зав-

дає ще й гостець та інші недуги. З піднятим каптуром він іде, похнюпивши голову; в нього такий вигляд, наче він іде за труною. Та воно справді так і є.

Ось і сотня.

Вона йде безладно. У всіх нас стискується серце. Вона помітно коротша в батальйоні, ніж інші три.

Я виходжу на шлях і йду назустріч товаришам із вісімнадцятої. Зацілілі люди пожовкли від глею й пороху: їх ніби пофарбовано в колір хаки. Сукно геть зашкарубло від присохлої рудої тванюки, поли шинелі, наче дошки, хляпають по жовтій корі, що обтягує коліна. Обличчя змарнілі, землісті; очі поширилися і гарячково блищать. Від пилу й бруду стало ще більше зморщок.

Серед цих солдатів, що вернулися «звідти», піднялися з цього моторошного дня, стоїть оглушливий галас. Вони говорять усі зразу, один поперед одного, дуже голосно, вививають руками, сміються і співають.

Можна подумати, що на дорогу висипала святкова юрба.

Ось друга чота; на чолі йде довготелесий поручник, заступлений у шинелю, схожу на згорнуту парасольку. Я йду за вояками, орудую ліктями і проштовхуюсь до Маршалевого рою; ця частина потерпіла найбільше: з одинадцяти товаришів, нерозлучних півтора року, вціліло тільки троє, разом із капралом Маршалем.

Капрал мене уздрів. Він радісно скрикує і всміхається на цілий рот; він попускає ремінь рушниці і простягає мені обидві руки.

— Ну, як поживаєш, брате? Що в тебе чувати?

— Я одвертаю погляд і кажу майже пошепки:

— Бідолаха, вам погано повелосся?

Він зразу хмурніє.

— Так, друже, що вдієш! Цього разу було страшне діло... Барб'є забитий.

Так, мені казали... і Барб'є!

— У суботу, об одинадцятій годині вечора. Верхню частину спини йому знесло гарматнем, наче бритвою зрізало,— каже Маршаль.— А Бесові уламком розпороло живіт і плунок. Бартелемі й Бобез поранені в голову й

шию. Цілу ніч довелося бігати траншеєю, щоб сховатися від ураганного вогню. Ти знав маленького Годфруа? Йому видерло всі нутроці, вся кров витекла одразу, мов із перекинутого шаплика; він був такий маленький, а стільки в ньому було крові — якесь диво дивне, — в траншеї ринув цілий струмок, принаймні метрів на п'ятдесят. Кувьярові уламками пошматовало ноги. Коли його підбрали, він ще дихав. Це було на вартовому посту. Я був разом з ним. Але коли упав цей гарматень, мене там не було: я пішов у окопи спитати, котра година. Я залишив на посту рушницю, а коли вернувся, дивлюсь: її зігнуло навпіл, цівку скрутило в коркотяг, а частина приклада перетворилась на тирсу. Так пахло свіжою кров'ю, що мене аж занудило.

— І Монден також?..

— Його наступного ранку, тобто вчора, в землянці, її зруйнував «чемодан». Монден лежав, йому посікло груди. А казали тобі про Франка? Він був обік Мондена. Обвалом йому перебило хребет. Коли його витягли й посадили на землю, він заговорив; він схилив голову набік, сказав: «Помираю», — і вмер. З ним був іще Віжіль; на тілі нічого не було, але голову розчавило, наче млинець; величезна, широченна — отака! Він лежав крижем на землі, чорний, його годі було впізнати; наче це була його тінь, тінь, що її часом бачиш, як ходиш уночі з ліхтарем.

— Це той Віжіль... закликую тринадцятого року, майже хлоп'я? А Монден і Франко — славні хлопці, хоч і з нашивками! От і нема ще двох добрих приятелів!

— Так, — каже Маршаль.

Але його вже оточила ціла бурса товаришів; його озирають і шарпають звідусіль. Він відбивається, відповідає на їхні дотепи; і всі штовхаються й сміються.

Я дивлюсь на їхні обличчя. Всі веселі, і крізь утому та бруд так і прискає радість.

Навіть більше! Аби на передових позиціях воякам давали вино, я б сказав: «Вони всі п'яні».

Я придивляюся до одного з уцілілих вояків; він щось хвацько наспівує, ідучи в такт, як гусарини в пісеньці: то Вандерборн, барабанщик.

— Гей, Вандерборне! Та ти, здається, задоволений?

Вандерборн, звичайно спокійний, стриманий, кричить мені:

— Моя черга ще не прийшла. Як бачиш: ось він — я!
І з божевільним виглядом він розмахнувся і плеснув мене по плечу.

Розумію...

Коли ці люди, наперекір усьому, щасливі, вийшовши з пекла, то саме тому, що вони звідти вийшли. Вони вернулися, вони врятовані. Ще раз смерть їх милувала. За встановленим порядком кожна сотня йде на передові позиції раз на шість тижнів. Шість тижнів! На війні в солдатів і в великих, і в малих справах дитяча психологія: вони ніколи не заглядають далеко вперед. Вони думають тільки про завтрашній день, живуть із дня на день. Сьогодні кожен із цих людей певний, що він хоча й трохи, а поживе!

Ось чому, незважаючи на нелюдську втому, і на свіжу кров, якою вони забризкані, і на загибель братів, вирваних із їхніх лав, незважаючи на все, наперекір собі самим, вони радіють, що вціліли, вони гордо тішаться, що все ще стоять на ногах.

IV

Вольпат і Фуяд

Ми прийшли на постій; хтось гукнув:

— А де ж Вольпат?

— А Фуяд? Де вони?

Їх забрав і одвів у першу лінію окопів 5-й батальйон. Ми мали зустрітися з ними на постой. Але їх немає. Пропало двоє людей із нашої чоти!

— Чорти б його взяли! От що значить давати людей! — крикає сержант.

Доповіли капітанові, і він почав лютувати, лаятися і сказав:

— Ці люди мені потрібні! Знайти їх негайно! Марш!

Капрал Бертран викликав мене й Фарфаде з клуні, де ми простяглися і вже дрімали:

— Треба йти шукати Вольпата й Фуяда!

Ми хутко схопились і пішли стривожені. Двоє товаришів, узятих 5-м батальйоном, потрапили під цю пекельну зміну. Хто зна, де вони тепер і що з ними?

...Ми знов беремося узгир'ям; ми знов проходимо весь довгий шлях, пройдений за ніч і на світанку. Хоча ми взя-

ли з собою тільки рушниці, почувасмо себе стомленими, сонними, скутими серед цього сумного поля, під затуманим небом. Скоро Фарфаде починає сопти. Спочатку він трохи розмовляв, але з утоми замовк. Він хоробрий, але кволий і за все своє попереднє життя не зник користуватися ногами; від часу своєї першої сповіді він сидів у канцелярії мерії, між грубкою і старими збляклими течками, і тільки водив пером.

В ту мить, коли ми виходимо з лісу і, ковзаючи і тьопачучи в багні, вступаємо в мережу сполучних ходів, попереду показуються дві тіні. Підходять двоє солдатів: ми бачимо їхні скочені шинелі й цівки рушниць. Подвійний привид, похитуючись, вимальовується яснш.

— Це вони!

У одної тіні — закутана в біле — велика голова.

Поранений. Це Вольпат!

Ми біжимо їм назустріч. Наші чобітки, хляпаючи, грузнуть у грязюці; в ладівницях від струсів бряжчать набой.

Тіні спиняються й чекають нас.

— Нарешті! — гукає Вольпат.

— Тебе поранено, брате?

— Що? — каже він.

Через грубу пов'язку він нічого не чує. Доводиться кричати. Ми підходимо, кричимо. Тоді він відповідає:

— Це нічого... Ми вертаємося з тієї нори, куди запакував нас п'ятий батальйон у четвер.

— І відтоді ви й були там? — гукає Фарфаде. Його верескливий, сливе жіночий голос добре доходить навіть до перев'язаних вух Вольпатових.

— Еге ж, — каже Фуяд. — Хай їм лихий прасунок! А ти гадаєш, ми полетіли на крильцях або — що краще. — пішли на своїх двох без наказу?

Обидва сідають на землю. Вольпатове лице значиться жовтаво-чорною плямою; голова, закутана полотняними шматками, зав'язаними на маківці в великий вузол, здається купою брудної білизни.

— Про вас забули, бідолахи!

— Еге, — кричить Фуяд. — Забули. Чотири дні й чотири ночі в ямі, під дощем куль. А крім того, смерділо лайном.

— Ще б пак! — каже Вольпат. — Це тобі не звичайний вартовий пост; пішов на зміну й вернувся. Цей пост — просто вирва, схожа на всяку вирву від гарматня. В четвер нам сказали: «Стійте тут і стріляйте безперестанку».

Ось що нам сказали. Правда, на другий день до нас стримив носа хлопець-зв'язківець з п'ятого батальйону. «Що ви тут робите?» — питає. «Та стріляємо. Нам наказано стріляти, ми й стріляємо. Раз наказано, значить, так і треба; ми чекаємо, поки нам накажуть робити щось інше». Хлопець зв'язвся; у нього був не вельми хоробрий вигляд, він ніяк не міг звикнути до стрілянини. Він казав: «Це двісті двадцять».

— У нас на двох, — каже Фуяд, — була одна хлібина й відро вина, його нам дали в вісімнадцятій сотні, та ще ящик набоїв. Ми стріляли й попивали винце. З обережності ми відклали кілька набоїв та скибку хліба; але вина не залишили ні краплі.

— І даремно, — зауважує Вольпата, — пити хочеться. Хлопці, чи немає у вас часом чогось горло промочити?

— У мене ще лишилося з чвертку, — відповідає Фарфаде.

— Дай йому, — каже Фуяд, показуючи на Вольпата, — бо він, бач, утратив багато крові. Мені ж тільки пити хочеться.

Вольпата трусить, і серед ганчірок, намотаних на голову, його зизі очі лихоманково блищать.

— Ну й добре ж! — проказав він, п'ючи. — А ми ж злапали двох бошів, — додає він, виливаючи, як вимагає солдатська ввічливість, останні краплі вина з кварти Фарфаде. — Вони рачкували полем і зосліпу попали в нашу нору, наче кроти в пастку. Дурні! Ми їх зв'язали. Ну ось... Ми стріляли тридцять шість годин поспіль, отож у нас набоїв вийшли. Тоді ми набили наші пукавки останніми набоями й стали чекати, не відходячи від цих гевалів-бошів. Хлопець-зв'язківець, певне, забув сказати в своїй частині, що ми сидимо в цій ямі. А ви в себе в шостому батальйоні забули нас забрати назад; вісімнадцята сотня про нас також забула, адже ми були не на звичайному посту, де зміна відбувається в певний час, як у караулі; я вже гадав, нам доведеться стовбичити там, аж поки вернеться полк. Зрештою, нас відкрили санітари з двісті четвертого полку; вони никали полем, підбирали поранених. Вони про нас повідомили. Тоді нам було наказано вибиратися негайно. Ми спорядилися і підсміювались: гарне «негайно», що й казати! Розв'язали бошам ноги, відвели їх, здали в двісті четвертий полк. А тепер ось ми тут. Дорогою ми навіть витягли сержанта: він

заліз у нору і боявся вийти. Ми його вилаяли; це трохи підбадьорило його; він нам подякував. Його звати Сасердот.

— Ну, а твоя рана, брате?

— Я поранений у вуха. Недалеко вибухнув «чемодан». Як лусне! Моя голова, можна сказати, проскочила між уламками, проте ледь-ледь, а от вухам дісталосся.

— Якби ти бачив,— каже Фуяд,— обоє вуха висять, наче ганчірки, дивитися гидко. При нас було два бинти, а «помагачі смерті» дали нам ще один. Він і обмотав макітру трьома.

— Ну, давайте ваші манатки! Ходімо!

Ми з Фарфаде ділимо між собою Вольпатову ношу. Фуяд, похмурий від спраги, бурчить і вперто не хоче віддати рушниці й спорядження.

Ми поволі рушаємо. Кумедно якимось, що не йдеш у шеврі; це трапляється так рідко, що якимось дивно і приємно. Подих волі веселить нас усіх. Ми йдемо полем, наче гуляємо собі на втіху.

— Проходжаємось,— гордо каже Вольпат.

Ми доходимо до звороту на вершині косогору. Вольпат солодко замарюється.

— А знаєш, браток, у мене, зрештою, добра рана, вигідна. Мене евакуюють — це безперечно.

Він кліпас очима, і вони виблискують серед накручених білих бинтів, червонуватих з обох боків.

Внизу, в селі, дзигарі б'ють десяту.

— Чхати мені на час! — каже Вольпат.— Мені тепер до нього байдуже.

Він стає балакучий. Його злегка лихоманить; він говорить жвавніше й швидше, з утіхою простуючи повільною ходою.

— Мені, безперечно, почеплять на шинелю червону налічку і пошлють у тил. Мене поведе ввічливий добродій і скаже: «Прошу сюди, а зараз зверніть праворуч... Ну-бо, бідолахо ти мій». Потім польовий шпиталь, санітарний потяг, наніі з Червоного Хреста всю дорогу коло мене впадатимуть, як коло Жюля Крапле, потім шпиталь десь у тилу. Ліжка з білими простиралами, посеред палати гуде грубка, люди, що мають доглядати нас; казенні виступці і нічний столик — меблі! А в великих шпиталях! Ось де добре годують! Там мені подаватимуть смачні обіди, там я братиму ванни, братиму все, що дають. І ласощі! Не

треба через них битися до крові. Буду байдки бити: покладу руки поверх ковдри, і вони лежатимуть, наче коштовні речі, наче цяцьки! А ногам під ковдрою буде тепло-тепло; вони грітимуться згори донизу, розпечуться до білого, а пальці розчепіяться, наче китички фіалок...

Вольпат зупиняється, порпається в кишнях, дістає свої славетні суасонські ножиці і ще дещо.

— Глянь! Бачив?

Це світлина його дружини і двох хлопчиків. Він уже її не раз показував мені. Я дивлюсь і хвалю.

— Поїду на поправку,— каже Вольпат,— і поки вуха приростатимуть, жінка й діти дивитимуться на мене, а я на них. І поки вуха будуть рости, наче салата, війна, друзі мої, дійде кінця... Ну, росіяни натиснуть... Та мало що може статися!..

Він заколисує себе цим муркотом, утішає щасливими візіями, думає вголос, нібито відкинувшись нас і святкуючи своє особливе щастя.

— Розбійник ти! — кричить Фуяд.— Тобі надто щастить.

І справді, як йому не заздрити? Він поїде на цілий місяць, а то й на два, а то й на три місяці, і на цей час, замість бідувати й потерпати, перетвориться на рантьє!

— Спочатку,— каже Фарфаде,— мені було чудно, коли хто-небудь хотів дістати «вигідну рану». А зараз хай хоч що кажуть, тепер я розумію, що тільки на це й може сподіватись бідний солдат, коли він ще не з'їхав з глузду.

* * *

Ми підходимо до села. Простуємо вздовж лісу.

Раптом на узліссі, в півтіні, з'являється жіноча постать. Гра проміння обвела її світлом. Деревя витворюють тло з бузкових штрихів. Струнка жінка! Її голова сяє світлом білявих кіс; на блідому обличчі вирізняються величезні нічні очі. Ця осяйна істота дивиться на нас, тремтячи, раптом вона зникає. Наче смолоскип погас.

Ця поява і зникнення так уразили Вольпата, що він утрачає нитку своєї балачки.

— Просто лань, а не жінка!

— Ні,— не дочувши, одмовляє Фуяд,— її звуть Едоксі. Я її знаю, я вже бачив її. Утікачка. Не знаю, звідки вона. Живе в одній сім'ї в Гамблені.

— Вона худорлява, але гарна,— зауважує Вольпат.— З нею цікаво пожирувати. Ласий кавалок, справжнє курчатко... А оката яка!

— Витівниця! — каже Фуяд.— На місці не постоїть... Впізнаєш її по розкудурчених білявих косах. Бачиш її тут. І раптом — фіть! — немає її. І, знаєш, нічого не боїться. Іноді вона добирається майже до передових ліній. Її навіть бачили в полі, перед окопами. Чудійка!

— Глянь, ось вона знов! Вона нас із очей не спускає. Хто б це її цікавив?

Тієї хвили сільветка, окреслена світлими лініями, оздобила вже інший край узлісся.

— Ну, мені на жінок начхати,— заявляє Вольпат, знову цілком захоплений своєю думкою про евакуацію.

— У кожному разі, в нашій чоті один хлопак утелепався в неї... Диви — про вовка помовка...

— А тут його й хвіст.

— Ще ні, але майже... Дивись!

Праворуч із кущів вистромилася пика Ламюза, схожа на рило рудого вепра.

Він ішов слідком за цією жінкою. Угледів її, зупинився як укопаний, уже ладен кинутися на неї. Але наткнувся на нас.

Пізнавши Вольпата й Фуяда, товстун Ламюз аж скрикнув з радощів. Ту хвилю він забув усе й думав тільки про те, щоб швидше забрати в нас і понести мішки, рушниці й ранці.

— Давайте все це мені! Я спочив. Та давайте ж!

Він хотів нести все. Ми з Фарфаде охоче позбулися Вольпатових речей, а Фуяд, геть висилившись, згодився віддати йому свій ранець і рушницю.

Ламюз обернувся в ходячу зброярню. Під величезною, незручною ношею він майже зник і, зігнувшись, ледве пересував ногами.

Але почувалось, що його опосіла одна думка: він зиркав набік, він шукав жінки, що до неї трохи не кинувся.

Зупиняючись, щоб поправити свою поклажу, перепочити й витерти піт, він щоразу крадькома оглядавсь навколо й пильно вдивлявся в узлісся. Але жінки він більше не бачив.

А я побачив її знову! І на цей раз мені здалось, що її цікавить хтось із нас.

Вона маячила там, ліворуч, у зелених нетрях. Тримаючись за гілку, вона нахилилась; її нічні очі блищали; бліде обличчя, яскраво освітлене з одного боку, сяяло, як півмісяць. Вона всміхалась.

Простеживши за напрямом її погляду, я обернувся й побачив Фарфаде; він теж усміхався.

Потім вона зникла серед листя, несучи з собою й цю зустрічну усмішку...

Так мені відкрилася таємниця цієї гнучкої, крихкої, ні на кого не схожої циганки і тонкого, стрункого Фарфаде, що виділявся серед нас своєю поставою. Ясно...

Ламюз не бачив нічого, засліплений і перевантажений багажем, узятим у мене й у Фарфаде; він намагався, пильнуючи рівноваги, нічого не впустити, уважно дивився собі під ноги і ледве переступав.

Одначе в нього нещасний вигляд. Ось він стогне, задихається, його пригнічує сумна турбота. В його хрипкому переривчастому подихові ввижається биття й скарга серця. Дивлячись на перев'язаного Вольпата, на дужого й повнокровного товстуна Ламюза, що носить в собі вічно незаспокоєне поривання, я бачу, що небезпечніше поранений не той, кого вважають за пораненого.

Нарешті ми спускаємося до села.

— Вип'ємо,— каже Фуяд.

— Мене евакуюють,— мовить Вольпат.

Ламюз сопе:

— М-м... М-м...

Побивши нас, товариші кричать, збігаються на маленький майдан, де стоїть церква з двома баштами, так пошкоджена обстрілом, що її важко впізнати.

V

Притулок

Білястий шлях у нічному лісі дивно перерізаний і зашарашений тінями. Ніби якимись чарами ліс виступив із берегів і розлився в густій темряві. Це полк іде на новий постій.

Потемки, важкі ряди тіней, навантажених з голови до ніг, юрмляться й штовхаються: кожна хвиля під тиском задньої набігає на передню. Обабіч сунуть стрункіші привиди — начальники. Над цим густим натовпом, стисненим

схилами, здійсмається гамір — вигуки, уривки розмови, слова наказу, кашель і співи. Цей галас супроводить тупіт ніг, бряжчання багнетів, кухлів і металевих бідонів, гуркіт і стукіт шістдесятьох фургонів першого і другого обозів, що їдуть за двома батальйонами. Вся ця юрба простує, витягується вгору по дорозі, і під високим склепінням ночі задихаєшся від запаху, схожого на запах левів у клітці.

В шерезі не видно нічого, але в тисняві натикаєшся на сусіда, розрізняєш бляшану миску, голубий крицевий шолом та чорну цівку рушниць. Іноді при світлі сліпучих іскор, викресаних кресалом, або при полум'ї, що спалахує на крихтній голівці запалки, помічаєш за близькими чіткими обрисами рук і лиць нерівні лави плечей і шоломів, і колихаючись, наче хвилі, вони йдуть на приступ чорної п'тьми. Потім усе гасне, і поки ступають ноги, очі кожного пішоходця вдивляються в те місце, де має бути спина того, хто йде спереду.

Після кількох зупинок важко опускаєшся на мішок біля піраміди рушниць, — їх складають за свистком, страшенно хапаючись і водночас з розпачливою повільністю, бо нічогісінько не видно в чорній п'тьмі. Та ось займається зоря, шириться, опановує простір. Мури темряви падають. Ще раз ми споглядаємо величне видовище: над нашою вічно мандрівною ордою встає день.

З цієї похідної ночі виходиш, ніби по концентричних колах: і спершу не така густа тїнь, потім цївтінь, потім тьмяне світло. Ноги задерев'яніли, спини ниють, плечі болять. Обличчя залишаються сіро-чорні; ніби натужно видиравшся з ночі; тепер ніколи вже не пощастить збутись її остаточо.

Цього разу велика людська отара йде на спочинок. Де нам доведеться прожити цей тиждень? Гадають (але ніхто не знає напевне), що в Гошен-Ляббе. Про це село розказують дива.

— Кажуть, там не життя, а рай!

При тьмяному світлі в лавах товаришів починаєш угадувати постаті й обличчя; люди похнюпили голови, позіхають на весь рот. У шерехах чути голоси:

— Ніколи ще не було такого постою! Там штаб бригади, там польовий суд! Там у крамарів можна знайти чисто все.

— Якщо там штаб бригади, значить, усе гаразд!

— А як ти гадаєш, знайдеться там для нас обідній стіл?

— Кажу тобі: все, що хочеш!

Якийсь пророк лиховісно хитає головою:

— Який буде постій, не знаю, — я там ніколи не бував, — каже він. — Але знаю, що він буде не кращий за інші.

Йому не вірять: ми виходимо з нічного гарячкового шарварку; дубіючи з холоду, ми сунемо на схід, до невідомого селища, що проявить нам денне світло, і всім здається, ніби ми наближаємось до якогось обіцяного краю.

* * *

На світанку ми підходимо до будинків, що ще сплять під горбом, закутані в сірий туман.

— Прийшли!

— Ху! За ніч учистили двадцять вісім кілометрів...

Але що це?.. Ми не зупиняємось, минаємо будинки, і поступово їх знову оповиває мгла і саван таємниці.

— Отже, доведеться простувати ще довго. Це там, там!

Ми сунемо, як автомати. Все тіло наче закам'яніло, суглоби вищать, риплять, ми ладні кричати з болю.

День запізнився. Імлиста завіса вкриває землю. Холод такий, що на зупинках розбиті втомулю люди не зважаються присісти і сновигають, наче привиди, у вогкому й густому тумані. Колючий зимовий вітер січе шкіру, мете й розпорошує слова й зітхання.

Нарешті сонце пробиває пару, що звисла над нами, і пронизує нас вільгістю. Серед низьких хмар розгортається чарівна галява.

Солдати потягуються, цього разу справді прокидаються, підводять голову назустріч позолоченому сріблу першого проміння.

Невдовзі сонце починає припікати, і стає надто жарко.

Солдати в шерехах уже сапають, пріють і ремствують ще більше, ніж недавно, коли вони цокотіли зубами з холоду й коли туман наче проводив мокрою губкою по обличчях та руках.

Місцевість, якою ми проходимо цього душного ранку, — край вапняку.

— Вони брукують дорогу вапняком, ці задрипанці!

Шлях засліплює нас білотою, і над нами тепер простяглась довга хмара вапнякового пилу.

Обличчя багрянють і вилискують; у деяких вони налиті кров'ю і будітмо намащені вазеліном; щоки й лоби вкриваються корою, що прилипає й кришиться. Ноги втрачають навіть кшталти ніг, наче вони бовтались у цебрі з вапном. Ранці й рушниці припорошені білим, і вся наша орда залишає праворуч і ліворуч на придорожній траві молочно-білу борозну.

І раптом ще, як на те, окрик:

— Правіше! Обоз!

Ми кидаємося праворуч, звісно, штовхаємося.

Шляхом з пекельним гуркотом летить валка ваговозів — довга вервечка квадратних болідів. Прокляття! Вони здійсмають, проїжджаючи, хмари білої курави, наче ватою оповивають усю землю і запорошують нас.

І ось ми одягнені в світло-сіре покривало; на обличчях білясті машкари зі згустками на бровах, вусах, бороді та в зморшках. Ми схожі на чудних дідів.

— Коли постаріємось, будемо такими потворами, як зараз,— каже Тірет.

— Ти навіть плюєшся білим,— зауважує Біке.

Коли ми кам'яніємо на зупинці, то здаємося рядами статуй, крізь гіпс де-не-де прозирають брудні рештки людської подобі.

Рушаємо знову. Мовчимо. Стомились. Мука ступити крок. Обличчя кривляться гримасами, що застигають під коростою. Від надлюдських зусиль ми скорчилились; ми знемагаємо з похмурої втоми й огиди.

Нарешті помічаємо пожадану оазу: за горбом на другому, вищому горбі — шиферні дахи серед листя, зеленого, мов свіжа салата.

Там село; його вже видно, але ми ще не прийшли. Наш полк поволі береться до нього, а воно нібито відступає.

Кінець кінцем опівдні ми приходимо на цей постій, що вже здавався неймовірним і казковим.

Тримаючи рушниці на плечах, полк мірною ходою вступає в Гошен-Ляббе і затопляє по вінця всю вулицю. Більшість сіл у Па-де-Кале складається з однієї тільки вулиці. Але якої вулиці! Вона часто тягнеться на кілька кілометрів. Тут одна велика вулиця розгалужується перед мерією й утворює ще дві: село залягло на кшталт літери У, нерівно обведеної низькими домками.

Роверисти, офіцери, ординарці відокремлюються від довгого рухливого хвоста. В міру, як ми посуваємося, люди

купками пірнають у ворота повіток, бо вільні будинки застерєжено для панів офіцєрів та канцелярії... Нашу чоту спершу ведуть на один край села, потім на інший, туди, звідки ми прийшли (між квартир'срами сталося непорозуміння).

Ця ходжанина туди й сюди забирає час, і чота, що її ганяють з півночі на південь та з півдня на північ, страшенно здорожилася, і, роздратована марним блуканням, вона виявляє лихоманкову нетерплячку. Головне, якнайшвидше звільнитися і влаштуватися на постій, коли хочеш здійснити давно вимріяний задум: знайти і найняти в когось із мешканців приміщення зі столом, де можна було б їсти й пити! Про цю справу, про її зручності вже багато гомоніли, зібрали гроші й цього разу вирішили ризикнути і дозволити собі таку розкіш.

Але чи можна це владнати? Багато приміщень уже найнято. Не ми тільки прийшли сюди з мрією про вигоди: доведеться побігати навзаводи в пошуках стола.

За нашою сотнею іще три інші, а чотири вже прийшло перед нами; та ще будуть підказенні їдальні для санітарів, писарів, їздових, ординарців та інших; казенні їдальні для унтер-офіцєрів і що там ще!.. Всі ці люди дужчі за простих рядових; їм більша воля діяти, більше можливостей; вони можуть заздалегідь здійснити свої задуми. І поки ми ще простуємо по чотири в ряд до клуні, відведеної для нашої чоти, на завойованих порогах уже стоять ці чарівники і клопочуться господарством.

Тірет мукає й мекає:

— Ось і стійло!

Досить простора клуня. Січка, наші кроки здіймають хмару куряви; тхне нужником. Але зате це майже закрите приміщення. Ми сідаємо і скидаємо з себе ношу.

Тим, що мріяли, як завжди, про якийсь рай, ще раз пришили квітку.

— Слухай-но, таж тут так само паскудно, як і всюди.

— Один біс.

— Атож!

— Розуміється...

Але не можна гаяти часу на балаканину. Треба викручуватися й випередити інших; це називається «система В» (викручування з усієї сили і якомога швидше!). Ми поспішасмо. Хоч поперек ломить і ноги розбиті, ми робимо ос-

таннє, несамовите зусилля, від якого залежатиме наш добробут протягом тижня.

Наш загін розділяється на два патрулі: вони виходять підтюпцем — один праворуч, другий ліворуч — на вулицю, вже захаращену заклопотаними солдатами, всі ці громадки стежать одна за одною... і квапляться. Подекуди навіть дійшло до сутичок і лайки.

— Почнімо з того краю. Зараз же! Інакше ми програвимо.

Все це уявляється мені якимсь запеклим боєм між усіма солдатами на вулицях тільки що захопленого села.

— Нам,— каже Мартро,— все доводиться брати боєм, усе!

* * *

Ми обходимо будинки, стукаємо в кожні двері, боязко вітаємося, пропонуємо себе, наче непотрібний крам. Лунає чийсь голос: «Чи нема у вас, пані, куточка для солдатиків? Ми заплатимо». — «Ні, в мене стоять офіцери». Або: «Унтер-офіцери». Або: «Тут їдальня для музик, для писарів, для поштарів, для панів санітарів з шпиталю тощо».

Скільки клопоту! Перед нами зачиняються всі прочинені двері, а ми по той бік порога переглядаємось, і в очах дедалі менше надії.

— О господи! От побачиш, нічого не знайдемо,— бурчить Барк.— Надто багато всякої холери встигло влаштуватися поперед нас. От лайно!

Натовп усюди зростає. Всі три вулиці починають чорніти і наповнюватися за законом сполучених посудин. Дорогою здибаються жителі — старі, або потворні каліки, або замірки з викривленим писком, або молодики, від яких вітаємницею прихованих недуг і політичних зв'язків. Багато бабів у нижніх спідницях й дівчат, огрядних, щокастих, вони ходять перехильцем, як білі гуски.

Нараз між двома будинками, в якійсь вуличці, мені постає видиво, і в п'ятмі промайнула жінка.

— Це Едоксі! Едоксі, жінка-лань, це за нею на полі, наче фави, ганявся Ламюз того ранку, коли ми вели пораненого Вольпата та Фуяда, а вона з'явилась перед нами на узліссі, ніби посднана з Фарфаде усмішкою.

Вона й освітила, ніби раптове сяйво, цю вуличку. Але раптом зникла за рогом стіни, і все знову поринуло в п'ять-

му... Вона тут? Уже? Отже, вона йшла за нами під час наших довгих і тяжких мандрів? Її тягне до нас...

Та це і впадає в вічі: я бачив її тільки хвилину в світлій кучмі її кіс, але зауважив, що вона замріяна й заклопотана.

Ламюз йде слідком за мною і її не примічає. Я ж йому про неї не кажу. Він ще встигне зауважити це чудове полум'я, він поривається всією істотою до цієї кобіти, але вона тікає від нього, як блудний вогник. А втім, поки ми надто заклопотані справами. Треба будь-що здобути жаданий куток. З завзяттям зневірених людей ми знову рушаємо на пошуки. Нас тягне за собою Барк. Він гаряче взявся до справи. Він аж труситься, його припорошений пилом чуб теж тремтить. Він нас веде, принюхуючись до повітря. Він пропонує нам спробувати просмикнутися в жовті двері. Вперед!

Коло жовтих дверей показується зігнута постать: поставивши ногу на залізку, Блер зчищає ножем зашкарублий чобіт і лупить з нього шар вапна. Блер ніби взявся до різьбарства.

— В тебе ніколи не було таких білих ніг,— під'юджус його Барк.

— Без жартів,— каже Блер.— Ти не знаєш, де цей візок?— Він пояснює:— Хочу розшукати зуболікарський візок, щоб він видер останні старі пеньки і вставив щелепу. Кажуть, цей візок зубодера стоїть тут.

Він складає ножа, ховає в кишеню і йде вздовж муру, поглинутий думкою про воскресіння своєї щелепи.

Ми ще раз канючимо, як старці, повторюючи ті самі слівця:

— Добридень, пані! Чи нема часом у вас куточка до їжі? Ми заплачимо, заплачимо, будьте певні...

— Немає...

У пересвіті низького віконечка, наче в акваріумі, з'являється кумедне плюскле обличчя діда, покарбоване зморшками, схоже на сторінку старого рукопису.

— У тебе ж є ще шопа.

— У шопі нема місця: ми золимо білизну...

Барк користується з нагоди.

— Все-таки, можливо, й годиться. Можна глянути?

— Там зоять білизну,— бурчить жінка, підмітаючи далі підлогу.

— Знаєте,— скорчивши ласкаву міну, каже Барк,—

ми ж не якісь галабурдники, що напиваються й бешкетують. Можна поглянути, га?

Добра жінка кидає свого вінка. Вона худа й пласка. Кофта висить на ній, як на вішаку. У неї невизрачне, застигле, наче картонове обличчя. Вона дивиться на нас, вагається, потім неохоче веде в темну-темну мазанку, завалену брудною білизною.

— Чудово! — щиро гукає Ламюз.

— Славне дівча! — каже Барк, плескає по щічці пухку рум'яну дівчинку, що позирає на нас, задравши брудного носика. — Це ваша, пані?

— А цей? — зважується сказати Мартро, показуючи на відгодовану дитину з тугими, мов пухирі, щічками, вимазану в варення й порохно.

Мартро боязко намагається приголубити замурзаного липкого малюка.

Жінка не сподобляє відповіддю.

Ми товчемося й скалимо зуби, наче старці, котрих благання ще не почуто.

— Аби тільки вона згодилася, стара задрипанка! — тривожно шепоче мені на вухо Ламюз. — Тут чудово, а скрізь уже повно.

— Стола нема, — нарешті каже жінка.

— За стіл не турбуйтеся, — заявляє Барк. — Он у кутку стоять старі двері. Вони нам правитимуть за стіл.

— Ні, ви тут усе повитягаєте та поперекидаєте догори ногами! — недовіжливо кидає картонова жінка, шкодюючи, очевидно, що не спровадила нас зразу.

— Не турбуйтеся, кажу вам. Ось чекайте, самі побачите. Гей, Ламюзе, підсоби мені, соколику!

Ми кладемо старі двері на дві бочки. Карга невдоволено зирить.

— Трохи почистити, — кажу я, — і все буде гаразд.

— Так, тітко, добре провести мітлюю, це буде краще за всяку скатертину.

Вона не знає, що сказати, і злісно дивиться на нас.

— У мене тільки два дзиглики, а вас скільки?

— Десь із дванадцятро.

— Дванадцятро, Єзус-Марія!

— Нічого! Влаштуємося! Ось тут є дошка, от і ослін знайшли. Правда, Ламюзе?

— Авжеж! — каже Ламюз.

— Ця дошка мені потрібна, — заявляє жінка. — У мене перед вами стояли солдати, вони вже намагались її взяти.

— Та ми ж не злодії, — стримано зауважує Ламюз, щоб не розсердити кобітн, від якої залежить увесь наш добробут.

— А я про вас не кажу, але, знаєте, солдати плюндрують усе. Лихо з цією війною!

— Отже, скільки це вийде — за стіл унаєм і за те, щоб підігріти дещо на плиті?

— Двадцять су на день, — неохоче мумляє господарка, наче ми в неї вимагаємо цю суму.

— Дорогуvато! — каже Ламюз.

— Так платили інші, що стояли в нас. І які були славні люди: давали нам свій харч. Я знаю, для солдатів це не тяжко. Якщо, по-вашому, це дорого, я зараз же знайду інших охочих на цю кімнату, на цей стіл і плиту. Їх буде менше дванадцяти. До мене увесь час ходять і заплатять дорожче, якщо схочемо. Подумати лишень, дванадцять душ!

— Я сказав «дорогуvато», але, зрештою, хай буде так, — поспішає додати Ламюз. — Як ви, хлопці?

Він ставить це запитання тільки для форми. Ми згодні.

— Випити б! — каже Ламюз. — Продаєте винце?

— Ні, — каже баба.

Вона голосом, тремтячим від гніву, додає:

— Бачте, військове начальство змушує нас продавати вино не дорожче п'ятнадцяти су! П'ятнадцять су! Лихо з цією клятою війною! На ній втрачаєш гроші! Подумайте: п'ятнадцять су! Отож я й не продаю вина. Я, звісно, маю вино, але тільки для себе. Звісно, іноді, щоб зробити послугу, я віддаю його знайомим, людям тямущим, але ви й самі гаразд тямите: не по п'ятнадцять су!

Ламюз вважає себе за людину тямущу. Він хапає свою баклагу, що завжди висить у нього при боці.

— Дайте мені літр. Скільки коштуватиме?

— Двадцять два су — я продаю по своїй ціні. І, знаєте, це тільки, щоб зробити вам послугу, бо ви військові.

Барк нетерпеливиться і щось бурчить під ніс. Баба скидає на нього скоса злим оком і вдає, наче хоче повернути баклажку Ламюзові.

Але Ламюз окрилений надією нарешті випити; він багрянів, наче вино вже розлилося йому по жилах, і хапається докинути:

— Не бійтеся, тітко, це залишиться між нами, ми вас не зрадімо.

Вона стоїть нерухомо й кляне тверді ціни на вино. І от охоплений палким бажанням випити Ламюз геть поступається і принижується до того, що каже:

— Що ви хочете, пані. Відомо, люд військовий! Що вони тямлять!

Господарка веде нас у льох. Він заставлений трьома великими барилами неабияких розмірів.

— Це і є ваш запасець?

— От шельма баба, — бурчить Барк.

Відьма обертається й злісно гукає:

— А ви, надісь, хочете, щоб ми зубожіли на цій нещасній війні! І так ми витрачаємо грошей на тому, на сьому.

— На чому? — наполягає Барк.

— Зразу видно, що ви не ризикуєте своїми грішми!

— Авжеж, ми ризикуємо тільки своєю шкурою!

Ми втручаємось у цю балачку, боячись, як би вона не повернула на гірше.

Нараз хтось торгас двері в льох і обзивається чоловічий голос:

— Гей, Пальміро!

Жінка виходить, кульгаючи, лишаяючи з обережності двері відчинені.

— Любо! Тут добре винце! — звертається до нас Ламюз.

— От гади, — шепоче Барк, не в силі стерпіти.

— Ганьба! — каже Мартро.

— Можна подумати, що ти бачиш це вперше!

— А ти, Ламюзе, добрий кислий! — обурюється Барк. — Баба нас обкрадає, а ти їй солодким голосом: «Що ви хочете, пані, люд військовий!» Де ж твоя совість?

— А як же інакше скажеш? Значить, краще засупонити паска тугіше? Не було б ні їдла, ні пійла! Якби вона заправила з нас за вино по сорок су, все одно довелось б платити, хіба не так? Значить, нам ще й пощастило. Визнаю, я трохи переборщив, бо вже боявся, що вона не згодиться.

— Відомо, скрізь і завжди та сама історія, а все-таки...

— Що ж, мирні жителі гріють руки! Звичайно, дехто з них забагатіє. Не всім же важити своєю головою.

— Ох і народ же тут, у східній частині!

— Та й північани незгірші!

— ...Вони зустрічають нас із розкритими обіймами!..

— Радше, з простягнутою рукою...

— Я кажу, — повторює Мартро, — що це ганьба!

— Заткни пельку! Ось іде знов ця наволоч...

Ми йдемо сповістити товаришів про наш успіх; потім дещо купити. Коли ми повертаємося до нової їдальні, там уже пораються: готують сніданок. Барк пішов дістати нашу пайку і завдяки особистим зв'язкам з головним кухарем, хоча й принциповим супротивником такого розподілу, дістав картоплю й м'ясо на п'ятнадцять осіб.

Він купив топленого сала — шмат за чотирнадцять су: можна смажити картоплю. Він ще купив зеленого горошку в консервах: чотири бляшанки. А бляшанка телячого холодцю Андре Меніля буде нам на закуску.

— Поїмо всмак! — захоплено каже Ламюз.

* * *

Ми оглядаємо кухню. Барк задоволено походжає коло чавунної розпашілої труби, що забирає собою всю стіну цієї кімнати.

— Я поставив ще один казанок, — шепоче він мені.

Він піднімає накривку.

— Огонь не дуже великий. Ось уже півгодини, як я поклав м'ясо, а вода все ще прозора.

За хвилину він уже сперечається з господаркою через цього додаткового казанка. Господарка кричить, що їй тепер бракує місця на плиті: бо ж вояки казали, що їм потрібна тільки одна каструля, от і повірила; якби вона знала, що їй завдадуть стільки клопоту, то ніколи б не здала цього помешкання. Барк, відповідаючи, жартує, і йому щастить заспокоїти це страховисько.

Прийшли один по одному й інші. Вони підморгують, затирають руки, смакуючи наперед обід, наче гості на весільному бенкеті. Попадаючи з вулиці в цю чорну хижку, вони сліпнуть і кілька хвилин стоять розгублені, мов сови.

— Не дуже тут ясно! — каже Жозеф Меніль.

— Ну, дідусю, чого тобі ще треба?

Інші гукають хором:

— Тут просто розкіш!

Усі ствердно кивають головами.

Халепка: Фарфаде притулювся необачно до вологої й брудної стіни; на куртці залишилась велика пляма, така

чорна, що навіть тут, у темряві, її помітно. Охайний Фарфаде бурчить і, одсуваючись, щоб знову не торкнутись стіни, натикається на стіл і впускає ложку. Він нагинається й шукає помацки на вибитій долівці, де роками в тиші осідало порошно й павутиння. Нарешті ложку знайдено, вона вся в чорній куряві, з неї виснуть якісь нитки й волокна, упустити тут що-небудь додолю — то ціла катастрофа. Тут треба рухатися обачно.

Ламюз кладе між двома накриттями руку, гладку, як окіст.

— Просимо до столу!

Імо. Обід щедрий і тонкий. Гамір розмови змішується з дзенькотом спорожнюваних пляшок та плямканням повних ротів. Ми тіпимося подвійно: адже ми їмо сидячи; крізь продуховину просмикується світло; воно осяває ріг столу, одне накриття, дашок, око. Я оглядаю потай цю нужденну учту, де радість, проте, ллється через край.

Біке розказує, як він поневірявся, шукаючи прачки, і як благав її випрати білизну. «Але це далось мені в копійчину, будь воно неладне!» Тюлак оповідає, що перед крамницею бакалійника стоїть хвіст і заходить ніхто не має права; всі збились, як барани в кошарі.

— Стоїш на вулиці, а якщо ти незадоволений і ремствуєш, тебе проганяють.

Які ще новини? Новим наказом гостро карається за мародерство, і вже є цілий реєстр покараних. Вольпата евакуували. Солдатів заклику 93 року відправляють у тил. Серед них Пепен.

Барк, подаючи смажену картоплю, повідомляє, що в нашої господарки при столі сидять солдати: санітари кулеметної сотні.

— Вони думають, улаштувались краще за нас, а насправді краще за всіх нам, — переконано каже Фуяд, гордо оглядаючи огидну буду, де так само тісно й темно, як у землянці (але кому спаде на думку таке порівняння?).

— Знаєте, — каже Пепен, — хлопцям із дев'ятої сотні таланти! Їх утримує задурно одна бабця: її старий помер п'ятдесят років тому, він був колись стрільцем. Кажуть навіть, що вона за так грошей дала їм трусика і зараз вони їдять рагу.

— Скрізь є добрі люди. Але хлопцям з дев'ятої сотні страшенно щастить: тільки вони в усьому селі потрапили на постій до добрих людей.

Пальміра приносить нам каву. Вона до нас звикає, слухає нас і навіть запитує похмурим тоном:

— Чому ви звете фельдфебеля «кавовий»?

Барк відповідає повчально:

— Так було завжди.

Коли вона йде собі, тоді ми висловлюємо думку про каву:

— Щось ріденька! Навіть цукор на дні видно.

— А баба лупить по десять су.

— Це фільтрована вода.

Двері прочиняються; вимальовується біла стяга; витикається голова хлопчика. Його манять, наче котеня, і дають йому шматок шоколаду.

— Мене звать Шарло, — белькоче дитина. — Ми живемо поруч. У нас також солдати. У нас завжди солдати. Ми продасмо їм усе, чого вони забажають; тільки іноді вони напиваються п'яні.

— Ану, малий, ходи сюди! — каже Кокон, беручи хлопчика на коліна. — Слухай-но! Твій татко, надись, каже: «Хай би війна тягнулась довше». Еге?

— Правда, — відповідає дитина, киваючи головою. — В нас тепер купа грошей. Тато сказав, що на кінець травня ми заробимо п'ятдесят тисяч франків.

— П'ятдесят тисяч? Не може бути!

— Правда, правда! — запевняє дитина. — Він сказав це мамі. Тато хоче, щоб так було завжди. А мама іноді не знає: адже мій брат Адольф на фронті. Але ми скоро влаштуємо його в тилу, і тоді нехай війна триває!

Раптом із помешкання наших господарів долітають пронизливі крики, вони перебивають ці признання. Верткий Біке йде довідатися, в чому річ.

— Це нічого, — повертаючись, каже він. — Господар ласе господарку, бо вона, як він каже, не вміє порядкувати, поклала гірчицю в чарку, а так «люди не роблять».

Ми підводимося. В нашій пивниці стоїть важкий дух тютюну, вина й прокахлої кави. Як тільки ми переступаємо поріг, нам в обличчя пашить давуча спека, обважніла від запаху розтопленого тлушу, що вихоплюється щоразу, як відчиняються двері на кухню.

Ми проходимо крізь хмари мух, вони обліпили стіни і дзижчать, злітаючи.

— Це як горік! Ззовні мухи, всередині воші...

— І ще глибше всередині мікроби.

- В кутку цього брудного домочка, заваленого старим дрантям і запорошеного торішніми покидьками, засипаного попелом багатьох вигаслих сонців, серед меблів та хатнього начиння щось ворухиться: це старий дідок з довгою шиєю, полусканою, вузлуватою, рожевою, як у хворої облізлої курки. В нього і профіль курячий: підборіддя нема, ніс довгий; на впалих щоках куйовдиться брудно-сіра борода, і великі, круглі й тверді повіки, наче покришки, підіймаються й опускаються над матовим шклом його очей.

Барк уже побачив його.

— Глянь: він шукає скарб. Він каже, що скарб є десь тут, у цій халупі. Дідуган — свекор господині. Бачиш, як він стає рачки й тицяє своїм писком у всі кутки? Глянь на нього!

Дід без упину розкидає покидьки ціпком. Він стукає ним по стінах та цегляних тафлях підлоги. Його штовхають пожилці цього будинку й чужі люди; Пальміра зачіпає його віником, не звертаючи на нього уваги й, напевне, думаючи про себе, що користатися з народного лиха куди вигідніше, ніж шукати якісь там шкатули.

У заглибині, біля вікна, коло старої, засидженої мухами мапи Росії, двоє кумась стиха обмінюються таємницями.

— Так, треба бути обачною з горілкою, — мурмоче одна. — Якщо у вас не надто спритна рука, то ніколи не виїде шістнадцять чарок на пляшку, і тоді мало заробите. Я не кажу, що доводиться докладати зі своєї кипені; звичайно, ні, але менше заробляєш. Щоб допомогти цьому, продавцям треба домовитися, але домовитися важко, навіть для загального добра!

Надворі спека; сила мух. Ще кілька днів тому їх було мало, а тепер скрізь бринять їхні незліченні крихітні мотори. Я виходжу вдвох з Ламюзом. Ми йдемо поблукати. Сьогодні нема чого робити: цілковитий відпочинок після нічного маршу. Можна поспати, але куди цікавіше погуляти на волі: бо ж завтра знову муштра та служба.

Декоtrim не пощастило: їх уже запрягли...

Ламюз пропонує Корвізарові пройтися з нами, але Корвізар смикає себе за круглу бараболу, що стирчить на довгастім обличчі, як той корок, і відказує:

— Не можу. Я маю прибирати лайно.

Він показує на лопату й мітлу; зігнувшись, задихаючись від смороду, він виконує обов'язки сміттяря й золотаря.

Ми йдемо млявою ходою. День звис над дрімотним се-

лом; у плунках, набитих стравою, важко. Ми зрідка перекидаємося словом.

Нараз десь лунають крики: на Барка напала ціла згряя господарок... Цю сцену боязко спостерігає бліда дівчинка, її кіска — ніби з клоччя, губи поприщила лихоманка, пантрують і жінки; вони сидять коло дверей у затінку, латають шмаття.

Проходять шість солдатів з капралом-каптенармусом. Вони несуть оберемки нових шинелей та в'язки взуття.

Ламюз оглядає свої набряклі, зашкарублі ноги.

— Мені потрібні чоботи, бо ці скоро каші проситимуть. Не ходити ж босому!

Чути хрип аероплана. Ми стежимо за ним; зводимо голови, витягаємо шиї; очі сльозяться від яскравого світла. Коли ми знову дивимося на землю, Ламюз заявляє:

— Від цих штучок ніколи не буде діла, ніколи!

— Що ти! За короткий час ми вже досягли такого успіху!..

— Так, але на цьому край. Кращих не зроблять ніколи.

Цього разу я не сперечаюся; як завжди, нецтво рішуче відкидає поступ. Я дозволяю цьому гладунові вважати, що наука й промисловість раптом зупинилися на своїх незвичайних здобутках.

Почавши відкривати мені свої таємні думки, Ламюз підступає ближче, опускає голову й каже:

— Знаєш, Едоксі тут.

— Та ну!

— Так, друже. Ти ніколи нічого не помічаєш, а я помітив (Ламюз поблажливо посміхається). Отож, розумієш, якщо вона тут, значить, щось її цікавить,— хіба не так? Вона прийшла, безперечно, заради котрогось із нас.

Згодом він знов каже:

— Хочеш, друже, щоб я тобі сказав? Вона прийшла заради мене.

— А ти цього певен?

— Так,— каже глухо чоловік-бугай.— По-перше, я її хочу. А потім, вона двічі потрапляла мені перед очі. Розумієш? Ти скажеш: вона втекла, але ж вона полохлива...

Він став посеред вулиці й дивиться мені в живі очі. Його лискучі щоки й ніс, усе його пухке обличчя відбиває повагу. Він підносить кулястий кулак до рудих, дбайливо закручених вусів і ніжно погладжує їх. Потім знову починає виливати свою душу:

— Я її хочу... і, знаєш, я навіть ладен одружитися з нею. Її звуть Едоксі Дюмай. Раніш я не думав одружуватися. Але відтоді як я узнав її прізвище, мені здається, ніби щось змінилось, і я ладен побратися з нею. А вона з біса гарна кобітка! Але річ не тільки у вроді... Ех!

Черевань схвильований і намагається висловити свої почуття.

— Ех, брате! Буває, що мене треба б тримати на припо-ні,— каже він суворим тоном, з притиском, і кров приливає йому до бичачої шиї і щік.— Вона така гарна, вона... А я, я... Вона зовсім не схожа на інших, ти помітив, певне,— ти ж усе помічаєш... Правда, вона селянка, а все в ній є щось таке, чого нема в парижанки, навіть у найчепурнішої, розцяцькованої, наквацьованої парижанки,— хіба не так? Вона... Я... Мені...

Він супить руді брови. Йому хочеться з'ясувати всю пишноту своїх почуттів. Але він не вміє висловлюватися й замовкає, він самотній, завше самотній.

...Ми йдемо далі вздовж будинків. Перед дверима стоять вози з бочками. Вікна, що виходять на вулицю, розквітли строкатими бляшанками консервів, жмутами губки, всім, що змушений купувати солдат. Майже всі селяни торгують бакалією. Місцева торгівля розвивалась повільно, але тепер перший крок зроблено. Кожен селянин кинувся в спекуляцію, він охоплений пристрасстю до цифр, засліплений множенням.

Озиваються дзвони. Показалася процесія. Військовий похорон. На передку воза сидить вояк, він везе труну, загорнуту в прапор. За труною йде півчота солдатів, унтер, полковий священик та один цивільний.

— Ех, куций похорон! — каже Ламюз.— Шпиталь недалеко. Порожніє, нічого не вдієш. О, щасливий, хто вмер! Позаздриш! Але тільки іноді, не завжди... Еге ж!

Ми проминули останні будинки. За селом, у полі, отаборилися полкові обози. Похідні кухні й деренчливі вози, що їдуть за ними з усякою примусією, фургони Червоного Хреста, ваговози, фуражні брички, біда поштаря.

Навколо всіх цих возів розсипались намети їздових і варті. Між ними, на голій землі, стоять коні і шкляними очима дивляться на латку неба. Четверо солдатів ставлять стіл. Просто неба димить кухня. Це строкате гамірне сели-

ще постелилося на витоптаному полі, де рівнобіжні й лукуваті колії кам'яниють на сонці; всюди вже валяються покидьки.

На краю табору вирізняється своєю чепурністю й чистою білий фургон. Можна подумати, що розкішна ярмаркова ятка на колесах, де беруть дорожче, ніж в інших.

Це славетний стоматологічний фургон, що його шукав Блер.

А ось і сам Блер; він його розглядає. Він уже давно, певно, крутиться тут, не спускаючи його з ока.

Дивізійний санітар Самбремес повертається з села і лізе по дерев'яній фарбованій драбинці до дверцят фургона. Він тримає в руках велику коробку з бісквітами, пухку булку і пляшку шампанського. Блер його озиває:

— Гей ти, купратий, ця чортопхайка — зуболікарня?

— Тут написано, — відповідає Самбремес, тілистий коротун, чепурний, голений, з важким білим підборіддям. — Якщо не бачиш, звернися не до зубного, а до костоправа, щоб він тобі протер баньки.

Блер підходить і розглядає цей заклад.

— От так штука! — мовить він.

Він підходить ще раз, відходить, вагається, перш ніж довірити свою щелепу лікарєві. Нарешті зважується, ставить ногу на сідєць і зникає за дверима.

* * *

Ми йдемо далі... Звертаємо на стежку, де високі куці обсіпані курою. Галас ушухає. Світло пражить, шкварить і тремтить на ясному синьому небі.

На першому звороті чується легкий шерех ходи і просто перед нами — Едоксі.

Ламюз глухо скрикує. Може, він знову уявляє, що вона шукає саме його, вірить у якийсь дарунок долі... Всім своїм громаддям він подається до Едоксі.

Вона зупиняється серед глodu й дивиться на Ламюза. Її напрочуд худорляве й бліде обличчя стурбоване: повіки чудових очей тремтять. Вона — простоволоса... Полотняний корсаж вирізаний на грудях. Вінчана золотом, ця жінка зблизька справді спокуслива. Місячна білість її шкіри манить і вражає. Очі іскряться, зуби блищать у свіжому розрізі її розтуленого рота, червоного, як серце.

— Скажіть... Я хочу вам сказати!..— задихається Ламюз.— Ви мені так подобається!..

Він простягає руку до пожадапої жінки.

Вона бридливо сахається:

— Дайте мені спокій, ви мені гидкі!

Ламюз хапає своєю ручиською її ручку. Едоксі силкується випручнути її. Яскраві коси розсипалися і майорять, наче полум'я. Ламюз тягнеться до неї, випинає шию. Він хоче поцілувати Едоксі. Він хоче цього всім тілом, усією істотою. Він ладен померти, аби лиш торкнути її губами.

Але вона пручається й приглушено кричить. Її шия здригається, вродливе личко кривиться зі злості.

Я підходжу й кладу руку на плече свого товариша, але моє втручання зайве: він уже задкує і щось мимрить, переможений.

— Та ви ума рішилися! — кричить йому Едоксі.

— Ні!.. — стогне нещасний Ламюз, збентежений, пригнічений, ніби збожеволілий.

— Щоб цього більш ніколи не було, чуєте! — кричить вона.

І вона йде геть, уся тремтячи, а він навіть не дивиться на неї. Він опустил руки, роззявив рота і стоїть там, де стояла вона, з мукою в тілі, отямившись від своєї мрії і не сміючи більше благодати.

Я тягну його. Він йде мовчки, відсапуючись, задиханий, наче довго біг.

Він похнюплює велику голову. В немилосердному сьайві вічної весни він скидається на бідолошного циклопа, що блукав колись на стародавніх берегах Сіцилії, осміяний і підкорений осяйною дівчиною-дитиною — якоюсь потворною забавкою первісних віків.

Проходить мандрівний винар, штовхаючи візка з барилом. Він продав кілька літрів охоронникам. Лице в нього жовте, пласке, наче сир-камамбер, рідкий чуб обернувся на курні волокна. Він такий худий, що його ноги бовтаються в штанях, ніби поприв'язувані до тулуба мотузками. Він зникає за зворотом дороги.

Край села, під крилом хитливої рипучої дощечки, де написано його назву, гулящі вояки в караулі кажуть про цього мандрівного полішинеля.

— Бридка морда! — гукає Бігорно.— І знаєш, що я тобі скажу? Скільки «шпаків», хоч би тобі що, тиняються на

фронти! Не треба їх сюди пускати і надто невідомих драбуг!

— Ти закандзюблюєш, вошо летюча! — відказує Корне.

— Балакай, стара підшво! — обстоює Бігорно.— Нада-ремно їм довіряють. Я вже знаю, що кажу.

— А Пепера переводять у тил,— каже Канар.

— Тутешні кобіти всі незугарні,— бурчить Лямолет.

Інші солдати охорони дивляться навсібіч і стежать за віражами й петлями двох ворожих літаків. Від гри проміння ці механічні жорстокі птиці здаються то чорні, мов круки, то білі, наче мєви, круг них у блакиті вибухає шрапнель, наче пластівці снігу несподівано посипалися гарячого дня.

* * *

Ми вертаємось. До нас підходять двоє вояків. Це Карасюс та Шейсьє.

Вони кажуть, що кухар Пепер вирушає в тил. За законом Дальб'єза й зараховується до ополчення.

— Ось тепле місце для Блера,— каже Карасюс, у котрого чудний великий ніс ніяк не пасує до обличчя.

Селом вештаються солдати купками або парами, їх єднає переплетеними нитками розмова.

Окремі солдати підходять один до одного, розходяться, потім сходяться знов, наче їх тягне один до одного якийсь магніт.

Нараз несамовита штовханина: в юрбі злітають білі листочки. Це газетник продає по два су газети, що коштують одне су. Фуяд зупинився посеред шляху, худий, наче заяча лапа. На сонці сяє рожеве, як шинка, обличчя Параді.

До нас пристає Біке; він не в повній уніформі: в куртці й сукняній шапці. Він облизується.

— Я спіткав хлопців. Ми випили. Розумієш, завтра треба буде знов братись до роботи і насамперед почистити свої манатки й рушницю. З самою шинеллю скільки буде клопоту! Це вже не шинеля, а підшивка якогось панцира.

З'являється канцелярист Монтрей і кличе Біке:

— Гей, шелихвіст! Тобі лист. Я шукаю тебе вже цілу годину. Ніколи тебе не знайдеш. Дзига.

— Не можу ж я встигнути всюди водночас, лантух ти набитий! Дай-но сюди!

Він розглядає конверт, зважує листа на руці й, розриваючи, оповіщає:

— Це від мові старої!

Ми притишуємо ходу. Біке читає, водячи по рядках пальцем, переконано хитаючи головою й ворущаючи губами, наче молиться.

Ми наближаємось до центру села; натовп більшає. Ми козиряємо майорові та чорному священникові, що йде пліч-о-пліч із ним, наче дама на прогулянці. Нас озивають Піжон, Генон, молодий Ескютнер та єгер Клодор. Ламюз здається сліпий і глухий, він здольний тільки йти.

Підходять Бізуарн, Шанріон, Рокет і голосно сповіщають велику новину:

— А знаєш; Пепера відряджають у тил!

— Кумедно, як вони там нічого не знають! — каже Біке, одриваючись від листа. — Старенька турбується про мене.

Він показує мені рядки з материного послання:

— «Коли ти одержиш мого листа, — читає він по складах, — ти, певне, сидітимеш у багні й у холоді, без їжі, без питва, моє серце Ежене!..»

Він сміється:

— Вона це написала десять днів тому. От уже попала пальцем у небо! Тепер не холодно: сьогодні чудова година. Ми й не бідуємо, бо маємо свою їдальню. Натерпілись, правда, але тепер нам добре.

Ми повертаємось до своєї собачої буди, міркуючи над цією фразою. Її зворушлива простота хвилює мене; вона висловлює душу, безліч душ. Тільки схопилося сонце, тільки ми відчули на собі його проміння і влаштувалися зручніше, і от ні болісної минувшини, ні моторошної будучини для нас більше не існує... «Нам тепер добре» — і край.

Біке, як пан, сідає до столу писати відповідь. Він дбайливо розкладає і перевіряє папір, чорнило, перо; посміхаючись виводить рівні круглі літери на маленькому аркушикові.

— Ти б реготався, — каже він мені, — якби ти знав, що я пишу своїй старенькій.

Він замилювано перечитує листа й посміхається сам до себе.

VI

Звички

Ми тронуємо на пташиному дворі.

Велика курка, біла, наче сметана, висиджує яйця на дні кошика біля буди, де метушиться пес. А чорна курка по-

ходжає туди й сюди. Вона рвучко випростує і вбирає гнучку шию, і виступає сягнистою манірною ходою. Видно її профіль з миготливою блискіткою ока, здається, ніби її кудкудакання викликала металева sprужина. Її пір'я міняться чорними відблисками, наче коси в циганки, за нею тягнеться вивід курчат.

Ці легенькі жовті кульки кидаються під ноги матері короткими швидкими крочками і подзьобують зерня. Тільки останніх двоє курчат стають нерухомо й задумливо, неуважні до механічного кудкудакання матері.

— Це погана ознака, — каже Параді. — Якщо курча задумалося, значить, воно хворе.

Параді то кладе ногу на ногу, то розпростує їх.

Поруч на лавочці Блер потягається, позіхає на весь рот і знов починає пантрувати; він найдужче любить дивитися на птаство; воно живе так мало і так поспішає-наїстися.

Та й ми всі дивимося на них і на старого обскубаного, вкрай потріпаного півня, крізь облізлий пух прозирає голе, наче гумове, стегенце, темне, мов підсмажений шмат м'яса. Півень підступає до білої квочки, яка то одвертається, ніби сухо каже: «Ні!» — і гнівно кудкудаче, то зорить за ним блакитними очима, схожими на маленькі емалеві циферблати.

— Гарно тут! — каже Барк.

— Дивись, он вуті! — відказує Вольпат. — Та й кумедні ж вони!

Проходить вервечка крихітних каченят, це ще сливе яйця на лапках; велика голова стирчить на шийці, як на мотузочку, і швидко-швидко тягне за собою кволеньке тільце.

Зі свого кутка собака також стежить за ними глибокими чесними й чорними очима, що в них під скісним промінням сонця світить чудовий рудуватий блищик.

За цим подвір'ям, через вилім у низькому мурові, видно овочевий сад; зелена густа й вогка трава вкриває масну землю; далі височіє стіна зелені, оздоблена квітками — то білими, мов статуетки, то барвистими, наче банти. Трохи далі — луки, де стеляться чорно-зелені й золотаво-зелені тіні від тополь. Ще далі — грядка хмелю, що шнеться вгору, і грядка капусти, що сидить у ряд. На сонці, в повітрі й на землі, з музичним гудінням пораяються бджоли, як про це мовиться у віршах, а коник, всупереч байкам, співає без

усякого сорому і сам сповнює своїм сюрчанням увесь простір.

Ген там з верхка тополі зривається напівбіла й напівчорна сорока, схожа на обгорілий клапоть газети.

Солдати сидять на кам'яній лавці і, приплющивши очі, з насолодою потягаються і гріються на сонці, що в цьому просторому дворі розпікає повітря, як у лазні.

— Ось уже сімнадцять день, як ми тут. А думали, що нас ось-ось звідси потурять.

— Ніколи не вгадаєш! — каже Параді, хитаючи головою і прицмокуючи.

Через ворота ми бачимо гурт солдатів; вони гуляють, позадиравши носи, розкошуючи сонцем, а далі самотою ходить Теллюрюр. Він виступає посеред вулиці; коливаючи пишним животом, чвалаючи на кривих, як дві дужки, ногах, він рясно заплывує землю.

— А ми ще думали, що бідуватимемо тут так само, як і на інших постоях. Проте цього разу маємо справжній відпочинок: і погода підходяща, і взагалі добре.

— І муштри небагато, і робити не дуже.

— І маєш час прийти сюди бити байдики.

Ділок, що сидить скраю на лавочці,— той самий дід, шукач скарбу, що його ми помітили першого ж дня по своїм прибутті,— присувається до нас і підіймає вгору палець.

— Коли я був молодий, жінки задивлялись на мене,— оповідає він, похитуючи головою.— Не одній я уйняв честі!

— Еге! — відказуємо неухважно: від цього старечого баікання нашу увагу відтяг гуркіт накладеного воза.

— А тепер,— знов починає старий,— я думаю тільки про гроші.

— А ви скарб шукаєте, діду?

— Розуміється,— каже старий селянин.

Він відчуває нашу недовіру.

Він стукає себе по лобі вказівним пальцем і показує на будинок.

— Погляньте,— каже він, показуючи на якусь комаху, що повзе по стіні.— Що цей звір каже? Він каже: «Я павук, я тчу нитку богородиці».— І стародавній дідуган додає:— Не треба ніколи судити те, що хтось робить, бо не можна знати, що трапиться.

— Правда,— ввічливо відповідає Параді.

— Чудій,— крізь зуби каже Андре Меніль, усе шукаючи в кишені люстерка, щоб помилуватись на своє обличчя, погарніле на сонці.

— У нього не всі клепки в голові,— блаженно мимрить Барк.

— Ну, я пішов,— стурбовано каже старий, він не може всидіти на місці.

Він іде знову шукати скарб. Він заходить у хату, яку ми підперли спинами. Двері стоять отвором, і ми бачимо в кімнаті, коло величезної печі, дівчинку. Вона бавиться ляльками так поважно, що Блер замислено каже:

— Вона діло робить.

— Для дітей гра — важливе заняття. Граються тільки дорослі.

Ми дивимося на тварин, на людей, на будь-що. Ми спостерігаємо життя речей, закрашене підсонням і змінами року. Ми звикли до цього куточка країни, де випадково затрималися серед наших безперервних блукань довше, ніж деінде, і стаємо чутливішими до всіх його особливостей. Вересень — це похмілля серпня й переддень жовтня, це найзворушливіший з усіх місяців — поєднує погідні дні із якимись невизначними пересторогами. Ми вже розуміємо значення цього сухого листа, що перелітає з каменя на камінь, мов зграя горобців.

...Справді, ці місця й ми звикли одне до одного. Нас стільки разів пересаджувано з одного ґрунту на інший, і ось ми пустили коріння тут і не думаємо більше про від'їзд, навіть коли говоримо про нього.

— Одинадцята дивізія любісінько відпочивала півтора місяця,— каже Блер.

— А триста сімдесят п'ятий полк? Дев'ять тижнів! — перекопано підхоплює Барк.

— Ми зостанемося тут принаймні так само, я кажу — принаймні.

— Тут і війну закінчимо.

Барк розчулюється і ладен повірити:

— Зрештою, закінчиться ж вона колись!

— Колись...— кажуть інші.

— Все можливе,— каже Параді.

Він каже це нетвердим голосом, не дуже перекопано. Однак проти цих слів нічого закинути. Ми тихо повторюємо їх, заколисуючи себе ними, наче старовинною піснею.

Трохи згодом до нас підходить Фарфаде. Він сідає на перевернутій діжці, підпирає підборіддя кулаком, але тримається осторонь.

Його щастя міцніше від нашого. Ми це добре знаємо; він — також; він підводить голову, дивиться відчуженим зором на спину старого, що йде шукати скарб, і на наш гурт, коли ми кажемо, що залишимося тут. Наш делікатний чутливий товариш — наче в сляві себелюбної слави, він здається особливою істотою, віддаленою від нас, ніби йому з неба впали напивки.

Його ідилія з Едоксі триває і тут. У нас є докази, і раз він навіть сказав про це сам.

Едоксі живе недалеко, і вони часто бувають укупі... Днями увечері я бачив, як вона йшла повз дім священика; полум'я її кіс було пригашено хусткою; вона, очевидно, йшла на побачення, вона поспішала і заздалегodi всміхалась... Хоч між ними, мабуть, іще нема нічого, крім обіцянок і запевнень, але вона — його, і він триматиме її в обіймах.

Незабаром він нас покине: його відкликають у тил, у штаб бригади, де потрібний кволий чоловік, що вміє друкувати на машинці. Це вже офіційно відомо, написано. Він — урятований; похмура, невидима для інших будучина для нього певна і ясна.

Він дивиться в вікно, що за ним чорніє кімната, ця пільма сліпить Фарфаде; він сподівається, в нього подвійне життя. Він — щасливий, бо щастя хоч і не настало ще, але вже близько — це єдине справжнє щастя на землі.

Ось чому Фарфаде викликає заздрощі.

— Усе може бути! — знов мурмоче Параді, але так само невпевнено, як і раніше, коли в тісноті нашого нинішнього життя він вимовляв ці неомірні слова.

VI

Л а д у в а н н я

Другого дня Барк сказав:

— Я зараз тобі з'ясую, в чому річ. Є люди, які...

Нараз це пояснення перервав верескливий свист.

Ми стояли на вокзальній платформі. Вночі альярм змусив нас схопитися і розлучив з селом: ми тьопали аж сюди. Від-

починкові кінець; нас перекидають на іншу ділянку фронту. Ми зникли з Гошена під покривом ночі, не бачивши ні речей, ні людей, ми не встигли попрощатися з ними навіть поглядом, понести з собою їхній останній образ.

...Зовсім близько, трохи не зачіпаючи нас, маневрував паровоз і щосили пихкав. Рот Баркові заткала своїм зойком ця величезна озія, і Барк вилаявся; перекривилися гримасою й обличчя інших оглушених вояків; усі були в касках і при повній амуніції, ми стояли на чатах, охороняючи вокзал.

— Та годі вже тобі! — гарикнув розлютований Барк, звертаючись до димного гудка.

Але страшелезний звір, хоч би там що, й далі владно затикав нам пельки. Нарешті він замовк, і від його реву нам усе ще ляцало в вухах, і ми згубили нитку розмови; Барк тільки муркнув:

— Так!

Тоді ми роззирались навколо.

Ми були загублені тут, як у величезному місті.

Безконечні ешелони, потяги з сорока, шістдесяті вагонів стояли, немов ряди темних, низьких, стеменисінько однакових будинків, відокремлених вуличками. Перед нами, вздовж рухомих домів, тяглася головна лінія — довга-предовга вулиця, де білі рейки зникали на тому й тому кінці, поглинуті віддаллю. Відтинки потягів, цілі потяги — великі поземі колони — здригалися, пересувалися і вертались назад. Звідусіль чути було мірний стукіт по злютованій землі, верескливі свистки, сигнальні дзвінки, лунке металеве грюкання велетенських кубів, що поєднали перебіг своїх крицевих обрубків з брязкотом ланцюгів і відлясками в довгому хребті. На першому поверсі будови, що підносилися серед двірця, ніби мерія, пролунало переривчасте вицокування телеграфу й дзвінки телефону впереміж із перекотом голосів. А довкола на припорошеній вугіллям землі — вантажні склади, низенькі шопи, чий захарашчені надра видніли здалеку, буди стрілочників, щетина стрілок, водозбірні колонки, залізні ґратчасті стовпи з дротами, що чорніли, як аркуші паперу, диски семафорів, і над усім цим пласким і похмурим містом — два парові вантажні крани, заввишки з дзвіницею.

Трохи далі, на пустирищах, навколо лабіринта платформ і будівель, стояли військові авто, ваговози і безконечні лави коней.

— Ну й роботи буде!

— Сьогодні ввечері наладують цілий корпус.

— Дивись, ось уже їдуть!

Ціла хмара, вкриваючи деренчання коліс і тупіт кінських копит, наближалась, більшала на вокзальній вулиці, між рядами споруд.

— Гармати вже наладовано.

Справді, там, на вагонах-платформах, між двома пірамідальними складами ящиків, вирізнялися обриси коліс і довгасті дзьоби гармат. Ящики, гармати й колеса пофарбовано жовтим, брунатним і зеленим.

— Добре їх причепурили. Там і коні пофарбовані. Глянь он на того, що з-мохнатими погами, наче він у штанях! Адже він був білий, а тепер диви, як його розмалювали!

Цей кінь стояв осторонь від інших коней, вони, здавалось, його цурались; він був сірувато-жовтого, очевидно підмальованого, кольору.

— Бідна скотина! — каже Тюлак.

— Ач, — каже Параді, — коненят не тільки посилають у вогонь, на смерть, а ще й морять.

— Що ж діяти! Це для їхньої ж користі!

— Як так... Нас теж для нашої користі!

Надвечір прибуло військо. Звідусіль воно сунуло до вокзалу. Горласті унтери бігли збоку. Вони стримували цей живий потік вояків і заганяли їх у бар'єри або загороди. Солдати складали рушниці, скидали ранці і, не маючи права виходити, чекали в півтемряві, щільно притиснувшись один до одного.

Дедалі сутеніло, загони тепер прибували все частіше. Разом з ними прибували й автомобілі. Незабаром знявся безупинний гуркіт: лімузини серед гігантського прибою маленьких, середніх і великих вагозовів. Усе це пикувалося, зупинялось і ставало на призначені місця. Гуд і шум здіймалися над цим океаном живих істот і машин, що бився об приступці двірця й подекуди уже просмикувався всередину.

— Це ще нічого, — каже Кокон, чоловік-лічильник. — У одному тільки штабі корпусу тридцять офіцерських автомобілів. А знаєш, — докинув він, — скільки треба потягів по п'ятдесят вагонів, щоб нарихтувати весь корпус — людей та спорядження, — звісно, крім вагозовів, які переберуться в новий сектор на власних лапах? І не пробуй вгадати. Треба буде дев'яносто потягів!

— Ого! Оце так? А корпусів — аж тридцять три!

— Навіть тридцять дев'ять, ех ти, вошивий!

Метушня збільшується. Вокзал напханий ущерть. Всюди, де можна лишень розрізнити людську постать або її привид, метушня й гарячковий рух, схожий на паніку. Вся офіцерська ієрархія метушиться — начальники бігають, наче метеори, розмахують руками, виблискують золотими галунами, скасовують накази, розсилають ординарців та роверистів, що продираються крізь юрбу — одні повільно, інші швидко, наче риба в воді.

Ось уже зовсім смеркло. Солдатів, котрі збилися навколо пірамід рушниць, уже важко розрізнити, вони зливаються з землею; згодом цю юрму можна знайти тільки з відблисків люльок та цигарок. Подекуди в пітьмі спалахує ланцюжок яскравих цяток, наче святкова ілюмінація на вулиці.

Над цим чорним хистким юрмищем гудуть перекоти морського прибою; перемагаючи цей гомін, лунають у темряві накази, крики, вигуки, гуркіт якогось ладування, цаккання казанів і лускіт парових молотів, що глухо б'ють у мороці.

У безмежному темному морі, повному людей та машин, спалахують світелка.

Це електричні ліхтарі офіцерів і начальників загонів, ацетиленові ліхтарі роверистів; вони пересуваються зигзагами, як біла цятка чи біляста пляма. Сліпуче спалахує ацетиленова фара, відкидаючи сніп світла. Інші фари теж дірявлять і розривають сіру завісу.

І ось двірець набирає надприродного вигляду. В чорноспньому небі з'являються незрозумілі привиди. Вимальовується якесь громаддя — величезне, як руїни міста. Розрізняєш початок якихось безкраїх рядів, що тонуть у нічній темряві. Вгадуєш озії, що їхні поближні обриси вихоплюються з незнаних проваль.

Ліворуч загони кінноти та піхоти прибувають ще і ще буйною повіддю. Стелеться гамір голосів. При раптовому фосфоричному виблиску або червоному мерехтінні світла вияскравлюються окремі лави; вухо ловить протягле глухе дудніння.

Під хвилястим і чадним полум'ям смолоскипів мелькають сірі й чорні паці товарових вагонів; обозні вояки по східцях загаяють коней. Чути лайку й вигуки, несамовитий тупіт копит норовистого коня, замкнутого в вагоні.

Остеронь на платформі ладують авто. Горб пресованого сіна кишить од людей. Вояки завзято пораяться біля величезних пак.

— Ось уже три години, як ми стовбичимо,— зітхає Параді.

— А це хто такі?

У переблисках світла видно цілу юрбу гномів, оточених блищиками; вони приносять якесь чудне справилля і зникають.

— Це прожекторна команда,— каже Кокон.

— Про що задумався, лебедіку?

— Тепер у корпусі чотири дивізії,— відповідає Кокон.— А буває і три, а то й п'ять. Зараз чотири. І в кожній із наших дивізій,— каже далі чоловік-цифра, котрим пишається наша чота,— є три ПП — піхотні полки, два БПС — батальйони піших стрільців, один ПТП — полк територіальної піхоти, не рахуючи частин спеціального призначення: артилерії, саперів, обозів тощо, не рахуючи ще штабу ДП — піхотної дивізії й частин, що не входять до бригади, а належать безпосередньо ПД. Лінійний полк складається з трьох батальйонів; він забирає чотири потяги: один для ШП — штабу полку, для кулеметної і НС — нестройової сотні, і по одному потягу для кожного батальйону. Тут ладуються не все військо: вантажитимуть і на лінії залізниці, залежно від місця постою та строків зміни.

— Я стомився,— каже Тюлак.— Їжа, бач, у нас не дуже поживна. Тримаєшся тільки тому, що так уже заведено, але більше нема ані сили, ані бадьорості.

— Я дізнався,— знов каже Кокон.— Військо, справжнє військо почнуть вантажити тільки опівночі. Воно ще розкидане по селах на десять кілометрів кругом. Спершу вирушають усі управи корпусу та ПЧ — позадивізійні частини,— послужливо пояснює Кокон,— тобто ті, що входять безпосередньо в корпус. Серед ПЧ нема ні аеростатових частин, ні аерозагонів: це надто громіздка штука, вони пересуваються своїми засобами, зі своїми людьми, своїми канцеляріями, своїми шпиталями. У позадивізійні частини входить і єгерський полк.

— Нема ніякого єгерського полку,— навмання каже Барк.— Є батальйони. Тому й кажуть: такий-то єгерський батальйон.

Кокон знизує плечима; його окуляри зневажливо вергають блискавки.

— А ти це знаєш, шмаркачу? Який розумник! Знай, що є піші єгері, а є й кінні. Це не те саме.

— Тю! Про кінних я й забув! — гукає Барк.

— Отож, — каже Кокон. — У ПЧ входить також корпусна артилерія, тобто головна артилерія, окрім дивізійної. До неї входять ВА — важка артилерія, ОА — окопна артилерія, АП — артилерійські парки, гарматні панцерники, зенітні батареї тощо. Є ще саперні батальйони, польова жандармерія, тобто піші й кінні фараони, санітарна частина, ветеринарна частина, обозні частини, територіальний полк для охорони й робіт при ГК — головній квартирі, інтендантство (з продовольчим обозом, що його позначають літерами ПРО, щоб не плутати з ПО — поштою). Є ще гурт худоби, ремонтне депо тощо. Автомобільна служба, цілий рій нестройових — про них я міг би тобі розказувати цілу годину, якби схотів, — скарбівня, що завідує скарбом та поштою, військово-польовий трибунал, телеграфісти, весь електротехнічний загін. Повсюди є завідувачі, командири, управи, відділи, підвідділи — все це аж роїться від писарів, вістових та ординарців, — цілий базар, одним словом. Бачиш, що робиться довкола корпусного генерала!

У цей момент нас обступають солдати при повному обладунку; вони несуть ящики, паки, згортки, ледве сунуть, кладуть ношу на землю і важко зітхають.

— Це штабні писарі. Вони складають частину ГК — головної квартири. Це щось ніби генеральський почет. Перейджаючи, вони тягають за собою ящики з архівами, столи, реєстри й увесь мотлох, потрібний для писання їхньої канцелярщини. Стривай, бачиш, оті двоє — старий дядько і молоденький хлюст — несуть друкарську машинку: просилили рушницю в ручку покришки й цуплять. Писарі працюють у трьох бюро, а є ще поштовий відділ, канцелярія й ТСК — топографічна служба корпусу, ця служба розподіляє мапи по дивізіях і складає мапи й плани за аерознімками, свідченнями спостерігачів та полонених. Штаб АК — армійського корпусу складається з офіцерів усіх канцелярій, вони під командуванням помічника начальника й головного начальника (обоє полковники). ГК — Головна квартира, в вузькому розумінні слова, складається з ординарців, кухарів, каптенармусів, робітників, електротехніків, жандармів та кінної варти, вони під рукою майора.

Нараз усіх нас хтось сильно відтрчує.

— Гей! Геть з дороги! — кричить, замість пробачення, чоловік, підштовхуючи разом з кількома товаришами візок. Це тяжка робота. Тут саме схил, і як тільки перестають чіплятися за колеса й утримувати візок, він відкочується назад. У темряві люди скрегочуть зубами, лаються, борюшкаються з ним, як із страховищем.

Барк, розтираючи попереk, озиває когось із тих лютих людей:

— Ти гадаєш доскочити свого, старий качуре?

— К бісу! — верещить вояк, не відриваючись від роботи. — Увага! Тут камінь! А то поламаєте мені чортопхайку!

Різким рухом він знов штовхає Барка і цього разу кидається на нього.

— Чого ти лашш тут, ступо?

— Диви! Чи ти не п'яний? — відказує Барк. — Чого я тут? Як вам це подобається? Тебе питатимуть, вошивий!

— Відійдіть! — кричить ще хтось, ведучи людей, які вігнулись під важкою ношею.

Більше нема де стояти. Ми скрізь заважаєм. Нас звідусіль женуть. Ми йдемо вперед, розступаємося, задкуємо.

— А крім того, — безстрасний, як науковець, веде далі Кокон, — є ще дивізії, кожна організована майже так само, як і корпус.

— Гаразд! Знаємо! Досить!

— От розходилася кобила в стайні на колесах, — зауважує Параді, — це, певне, теща жеребця.

— Б'юсь об заклад, це кобила костоправа; ветеринар казав, що це теля, яке незабаром стане коровою!

— А це все неабияк організовано, що й казати! — захоплено гукнув Ламюз, але його відтрутила юрба гарматників, котрі несли ящики.

— Правда, — згоджується Мартро, — перевезти увесь цей скарб, треба мати голову на плечах і не гавити... Гей, ти, дивись, куди лапи ставиш, брудна тварюко!

— Оце-то переїзд! Навіть коли з родиною переносився в Маркусі, і то клопоту було менше. Правда, я теж не йолоп.

Усі замовкають, і тоді чути Коконів голос.

— Щоб бачити ладування всієї французької армії, що є на позиціях, — я вже не кажу про тил, де вдвоє більше людей і служб, як от шпиталі (вони коштували дев'ять мільйонів і евакуюють сім тисяч хворих щодня), — щоб бачити таке ладування в потяги по шістдесят вагонів, які

рушають один за одним щочверть години, треба буде сорок днів і сорок ночей.

— Ага! — гукають усі.

Але це занадто велично для їхньої уяви; ці цифри їм уже наприкрились. Вояки позіхають, і серед цього гармидеру, серед метушні, криків, реву, блискавиць, відсвітів і диму вони дивляться сльозливими очима, як у далечині, на вогненному обрії, суне потворний панцерник.

VIII

Відпустка

Перш ніж ступити на шлях, що веде через поле до окопів, Евдор присів біля колодязя. Він був блідий; замість вусів у нього стирчали тільки жалюгідні жмутики волосся. Обхопивши руками коліна, він підвів голову, посвистів і на весь рот позіхнув.

Від узлісся, де стоять вози та коні, як у циганському таборі, йшов до колодязя обозний вояк з двома парусиновими відрами, що танцювали щокрок. Він зупинився перед цим сонним беззбройним піхотинцем і глянув на його натоптаний мішок.

— Ти відпускник?

— Еге,— каже Евдор,— повертаюсь із відпустки.

— Ну, хлопче, можна тобі позаздрити: шість днів відгуляв,— сказав обозний солдат і пішов далі.

Аж ось ще четверо душ ідуть униз по дорозі важкою і повільною ходою; їхні чоботи, обліплені гряззю,— величезні, наче карикатура на чоботи. Зауваживши Евдора, вони зупиняються всі, як один.

— А-а, ось і Евдор... Гей, Евдоре! Гей, старий хрину, ти вже вернувся?.. — гукають вони, кидаючись до нього й простягаючи руки такі великі й коржаві, наче на них руді вовняні рукавиці.

— Здорові, дітки! — каже Евдор.

— Ну то що? Як? Добре бавив відпустку?

— Еге,— відповідає Евдор.— Незлецько.

— Ми ходили в наряд по вино і трошки набрали: ходімо з нами, га?

Вони вервечкою спускаються схилом і, взявшись попід руки, ідуть через поле, засипане сірим вапняним розчи-

ном, що під їхніми ногами хлюпає, наче тісто, коли його місять.

— Ну, так ти бачив жінку? Адже ти тільки цим і жив, тільки про неї й говорив; лиш відкриєш рота — і пішло: «Маріета, Маріета».

Блідий Евдор хмурніє.

— Бачити бачив, але тільки один разок. Ніяк не можна було інакше. Не пощастило мені, та нічого не вдієш.

— Як так?

— Як? Знаєш, ми живемо в Вільє-Ляббе; в цьому ху-тірці лише чотири хати, ні більш ні менш; він стоїть оба-біч шляху. Одна з цих хат і є наш шинок; Маріета його держить, або, точніше, знову держить відтоді, як його вже не обкидають гарматні й «чемодани».

І от перед моєю відпусткою вона попрохала дозвіл на в'їзд до Мон-Сент-Елуа, де живуть мої батьки; я узяв від-пустку в Мон-Сент-Елуа. Розумієш?

Маріета — кобіта з головою, знаєш, вона попрохала до-зволу задовго до моєї відпустки. Але, як на гріх, мій тер-мін вийшов раніш, ніж вона дістала дозвіл. І все ж я по-їхав: ти сам знаєш, у нас у сотні не можна виторопні лови-ти: пропустиш чергу, пропаде відпустка. Я й лишився че-кати Маріету в батьків. Я їх дуже люблю, але все-таки ходив з кислотою хавкою. Вони були раді бачити мене й по-бивались, що я з ними сумую. Та що вдієш? Наприкінці шостого дня, наприкінці моєї відпустки, напередодні від-їзду хлопчина на вело, сиң Флоранс, привозить мені листа від Маріети; вона пише, що в неї ще нема перепустки.

— От лихо! — скрикують навколо.

— ...Але, — розповідав далі Евдор, — ще мені лишається тільки одно: піти до мера Мон-Сент-Елуа (він виклопоче мені дозвіл у військової влади) і приїхати самому мер-щій до неї в Вільє.

— Треба було це зробити першого ж дня, а не остан-нього!

— Ясна річ! Але я боявся з нею розминутися і прога-вити її, все сподівався, що ось-ось побачу її в дверях. Ну я й зробив, як вона мені написала.

— Але кінець кінцем ти її бачив?

— Тільки один день чи, радше, одну ніч.

— Цього досить! — весело гукає Ламюз.

— Ще б пак! — під'юджує Параді. — За одну ніч такий

молодчага, як ти, нарубає дров! Через нього і жінці тоді доведеться попрацювати!

— Ото він такий і стомлений! Диви! Ото погуляв! Босота! А-а, тварюка!

Під градом масних жартів блідий Евдор похмуро хитає головою.

— Ну, хлопці, заткніть пельки на п'ять хвилин!

— Розповідай-но!

— Це не байка,— мовив Евдор.

— То ти кажеш, нудився з своїми батьками?

— Авжеж. Хоч як вони щиро намагались замінити мені Маріету, хоч як частували смачною домашньою шинкою, слив'янкою, хоч як латали білизну, хоч як леліяли... (Я навіть помітив, що при мені вони намагалися не сваритися між собою). Але все це не те, і я все поглядав на двері і ждав: раптом вони одчиняться й увійде Маріета. Так ось, я відвідав мера й вирушив у путь учора щось о другій годині дня — краще сказати, о чотирнадцятій годині, бо я лічив години з півночі. Отож мені з відпустки лишалась всього лише одна ніч! Під'їжджав я смерком потягом вузькоколійки, дивився в вікно і не впізнавав рідних місць. Іноді я почував, що вони з'являються й наче розмовляють зі мною. Потім змовкають. Нарешті приїхав, і ось треба ще йти пішки аж до останньої станції.

Ніколи, друже, не було ще такої погоди: уже шостий день лив дощ, шостий день небо мило й перемивало землю. Грунт розгас, поплив: скрізь яри й бакаї.

— Та й тут теж. Дощ перестав тільки сьогодні вранці.

— Таке вже моє щастя... Скрізь бігли усе нові струмки, вони змивали межі, як стрічки на папері; цілі горби текли згори донизу. Вітер нараз підіймав цілі хмари дощу, вони неслися учвал і сікли ноги, шию, морду.

Все одно, коли я пішки дістався до станції, то й сам дідько не примусив би мене повернути назад!

Приїхав я не один: були й інші відпускники, вони їхали не в Вільє, а далі, але їм довелося іти через наш хутір. Отже, ми пішли до села цілим гуртом... Нас було п'ятеро, п'ятеро товаришів, але ми один одного не знали. Я нічого не впізнавав: і наші місця ще більше поорані бомбардуванням, ніж ці, та ще дощ, та ще темінь.

Я вже сказав вам, що на нашій хуторі всього чотири хати. Вони далеко одна від одної. Підходимо ми до горба. Я не знав гаразд, де ми, а інші хлопці й поготів,— хоч вони

трохи й знали наш виселок: вони-бо були з наших країв. Та й дощ лив як із цебра.

Треба було йти швидше. Ми кинулись бігти. Проминули ферму Алле — це перший домок у нашому хуторі, — дивимось, замість нього якийсь кам'яний привид! З води стирчать уламки стін: дім утонув. Друга ферма трохи далі — те саме.

Наша хата — третя. Вона стоїть край шляху, на самому чолопкові косогору. Ми почали дертися вгору під дощем; він репівжив нас, слівив (в очах ми почували якийсь мокрий холод), і доводилося бігти врозтіч, наче від кулемета.

Ось нарешті і наша хата! Я біжу, як намаханий, як солдат-африканець на приступ. Там Маріета! Вона стоїть у дверях, здіймає руки за серпанком дощу, — через дощ вона не може вийти і стоїть, зігнувшись, між одвірками, наче пречиста в своїй ніші. Я кидаюсь до неї стрімголов, але все ж не забуваю подати знак товаришам іти за мною. Ввалюємось у хату. Маріета посміхається, а на очах у неї сльози з радощів. Вона чекає, поки ми зостанемося самі, щоб досхочу посміятись і поплакати. Я запросив хлопців відпочити. Вони посідали, хто на стільцях, а хто й на столі.

«Куди ви йдете?» — питає Маріета. «В Вовель». — «Господи Ісусе! — каже вона. — Та ви не дійдете туди! Ви не зможете пройти цю милю вночі розмитою дорогою, та ще скрізь баюри. І не пробуйте!» — «Гаразд, підемо тоді завтра, треба тільки пошукати, де перебути ніч». — «Я піду з вами, — кажу я, — до ферми Повішеника. Там досить місця, вистачить на всіх. Ви там поспите, вдосвіта рушите далі». — «Добре! Махнемо туди!»

Ця ферма — останній будинок у Вовелі; вона стоїть на косогорі; отже, можна сподіватись, що її не затошлено.

Ось ми виходимо. Та й дорога! Ми змогли до рубця; вода проходить навіть у чоботи через підметки і через суконні штани; вони промокли наскрізь. Не доходячи до цього Повішеника, ми бачимо тінь у довгій чорній киреї; вона тримає ліхтар. Підносимо його, бачимо: на рукаві золотий галун, морда розлючена.

«Чого ви тут вештаєтесь?» — питає, узявшись під боки, а дощ торохтить, наче град, по відлозі. «Це відпускники. Ідуть до Вовелю. Вони не можуть іти цього вечора; вони хочуть переночувати на фермі Повішеника». — «Що? Ночувати тут? Чи ви не здуріли? Тут поліційний

пост. Я — унтер-офіцер охорони; на фермі є полонені боші. Забирайтесь звідси мерщенько! На добраніч!»

Тоді повертаємо голоблі і починаємо спускатися, спотикаючись, наче п'яні, сковзаючись, відсапуючись, штовхаючись, обляпуючись гряззю. Хтось із наших хлопців крізь дощ і вітер кричить мені: «Ми проведемо тебе до хати; пристановища у нас нема, зате є час». — «Куди ж ви підете ночувати?» — «Не турбуйся, знайдемо, певне, щоб перебути кілька годин». — «Знайдемо, знайдемо, що й казати...» — «Ну, а поки що заходьте на хвилину до мене». — «На хвилину, гаразд».

І ми вервечкою вертаємо до Марієти, всі п'ятеро змогли до нитки.

І от ми крутимосся, тупцяємо в маленькій кімнатці, це все, що є в нашій хаті, бо в нас не палац.

«А скажіть, пані,— питає один із хлопців у Марієти,— чи нема тут у вас льоху?» — «Там повно води,— каже Марієта,— останнього східця не видно, а їх там усього двоє». — «Тю, чорт! — каже хлопець.— Адже горища теж нема...»

За хвилину він підводиться й каже мені: «На добраніч, друже! Ми йдемо». — «Як, ви йдете під таку негоду, хлопці?» — «А ти що думав? Не будемо ж ми заважати тобі й твоїй дружині?» — «Але як же, брате?...» — «Ніяких «але». Зараз дев'ята година вечора, а тобі треба вибиратися вдо-світа. Ну, на добраніч. Ви йдете, хлопці?» — «Ходім! — кажуть хлопці.— На добраніч, хазяї!»

І от вони вже підходять до дверей, відчиняють їх. Ми тут з Марієтою переглянулися. І не рушили з місця. Потім перезирнулися ще раз і кинулись за ними. Я піймав одного за полу шинелі, вона другого — за хлястик. Усе на них мокре, хоч викрути!

«Нізащо! Ми вас не пустимо! Цьому не бути! Не можна!» — «Але...» — «Ніяких «але»,— відповідаю, а Марієта засуває двері.

— Ну й як?— питає Ламюз.

— Ну, й нічого не було,— відповідає Евдор.— Усі зашились по кутках, позіхали, просиділи цілу ніч, мов святі. Ніби в домі лежав небіжчик. Спершу трохи гомоніли. Часом хтось казав: «Чи воно ще ллє дощ?» — і виходив подивитися, і вертав: «Ллє». Та й чути було, що ллє. Один товстун — вусатий, як болгарин,— боровся зі сном що є сили. Іноді один або двоє засинали, зібгавшись клубком; але

хто-небудь завше позіхав і з увічливості розтуляв одне око і потягався або вмощувався зручніше.

Ми з Маріетою не спали. Дивились одне на одного, але позирали й на інших, а вони дивились на нас. Оце й усе.

За вікном стало розвиднятися. Я вийшов поглянути, яка погода. Дощ не вщухав. У кімнаті бурі люди совалися й важко дихали. В Маріети очі були червоні, бо ж вона цілу ніч дивилась на мене. Між нами сидів солдат, він тремтів з холоду і натоптував люльку.

Нараз хтось тарабанить у вікно. Я прочиняю. Бачу: чоловік у шоломі, з нього так і тече вода; його наче приніс і вштовхнув страшенний вітер.

«Гей, паніматко, можна дістати кави?» — «Зараз, пане, зараз!» — кричить Маріета.

Вона підводиться зі стільця, розминає ноги. Вона нічого не каже, оглядає себе в наш уламок люстерка, причепурює трохи волосся і по-простому (от кобіта!) каже: «Я зараз приготую каву на всіх».

Випили; тепер пора йти нам усім. Та й відвідувачі щохвилини стукають.

«Гей, паніматко! — кричать вони і тичуться в прочинене вікно. — Маєте каву? Скажімо, три шклянки! Чотири!»

«І ще дві», — каже інший.

Усі відпускники підходять до Маріети, щоб попроситися. Вони добре розуміють, що страшенно завадили нам цієї ночі; але я бачу, що вони не знають, чи зручно заговорити про це, чи краще нічого не говорити. Товстий македонець зважується: «Ми вам, пані, таки каверзу підстроїли!»

Він сказав це, щоб показати, що добре вихований.

Маріета простягає йому руку: «Ну що ви! Бажаю вам приємно провести відпустку».

А я її обійняв і почав цілувати. Намагався цілувати якомога довше, цілі півхвилини! Мені було гірко — ще б пак!... Але я радів, що Маріета не схотіла вигнати товаришів на вулицю, як собак. Я почував також, що й вона вважає мене за молодця, що я цього не зробив.

«Але це ще не все, — каже один відпускник, відкидаючи полу своєї шинелі, й нишпорить у кишені. — Це ще не все: скільки ми вам винні за каву?» — «Нічого, бо ви цю ніч були моїми гістьми». — «Що ви, пані, зовсім ні!..»

І от ми сперечаємося, точимо одне перед одним солодкі.

слова. Говори, що хочеш, ми тільки бідолахи, але всі і церемонії... це було, браття, з біса гарно.

«Ну що ж, рушаймо?» — кажуть хлопці.

Вони йдуть один по одному. Я лишаюся останній.

Раптом ще один перехожий стукає в шибку: ще одному закортіло випити кави. Маріета вихиляється в розчинені двері й кричить: «Момент!»

Вона тицяє мені в руку пакунок і каже: «Я купила маленький окіст. Гадала: повечеряємо з тобою. І літр доброго вина. Але, далєбі, коли побачила, що вас п'ятеро, я не схотіла ділити, а зараз і поготів. Ось шинка, хліб, вино. Візьми поїж один, серце. А їм ми й так доволі дали!»

Бідна Маріета — зітхає Евдор. — Та ж я не бачив її п'ятнадцять місяців! А коли ж то знов побачу? Та чи й побачу?

Їй спала в голову добра думка — вона поклала мені все це в торбу.

Він розшморгує торбу з сурового полотна.

— Ось гляньте: тут шинка, хліб і винце. Ну, раз це вже тут, знаєте що зробимо? Ми зараз цим усім поділимось, хлопці!

ІХ

Великий гнів

Вольпат повернувся з поправки, після двомісячної відпустки. Його обступили. Але він супився, мовчав і цурався всіх.

— У чому річ, Вольпате? Чому ти мовчиш? Що ж ти нічого не розкажеш?

— Розкажи, що ти бачив у шпиталі, і потім, коли одужував, старий ковпак! Пам'ятаєш, як ти поїхав увесь у бинтах і пісок у тебе був ніби в дужках. Кажуть, ти був у канцелярії. Та розкажуй, хай тобі біс!

— Я нічого більше не хочу розказувати про моє собаче життя, — озивається нарешті Вольпат.

— Що ти кажеш? Що він сказав?

— Мені все остогидло, ось що! Люди! Наволоч! Блюю на них, з душі верне, можеш їм це переказати.

— Та що вони тобі зробили?

— Вони падлюки! — каже Вольпат.

Вуха в нього були пришиті, але на вид він не змінився:

ті самі татарські вилиці. Набурмосений, він стояв у колі цікавих. Ми відчували, що він озлоблений, що всередині в нього все клекоче, що за цим мовчанням тамується гнів.

Кінець кінцем він не витримав. Обернувся в бік тилу і насварився кулаком у безмежний простір.

— Їх занадто багато,— процідив він крізь свої сірі зуби,— занадто!

Здавалось, ніби він подумки погрожує комусь, відштовхує цілий тлум обпалих його привидів.

Трохи згодом ми знову почали розпитувати. Товариші знали, що він не стримає себе і при першій нагоді його мовчанка прорветься.

Це й було вранці у глибокому переході, де ми зійшлися спідати. Репіжив дощ; нас ізбило вкупу й затопило; ми їли стоячи, позбавлені покрівлі, просто неба. Доводилось хитрувати, щоб уберегти «мавпу» — консервну яловичину, — хліб від води, що ринула звідусіль; ми їли, ховаючи, скільки було змоги, обличчя й руки під каптуром. Вода тарабанила, стрибаючи й стікаючи струмками по наших м'яких полотняних або сукняних панцирах, й мочила то зухвало, то крадькома і нашу їжу, і нас самих. Ноги дедалі більше грузли в глибині глинистого ярка, виточеного потоками.

Кілька душ сміялись, витираючи мокрі вуса; інші, кривлячись, ковтали набряклий хліб і липуче м'ясо; холодні краплі кололи шкіру всюди, де тільки не вкривав її міцний брудний панцир.

Барк, притискуючи до серця казанок, гарикнув:

— Гей, Вольпате! То ти кажеш, бачив там тільки лёдач?

— А яку? — крикнув Блер, і новий борвій підхопив і поніс його слова.— Яку ж ти бачив ледач?

— Усяку... — муркнув Вольпат, — та й... їх занадто... бий їх нечиста сила!

Він намагався витлумачити, в чому річ. Але міг тільки повторяти «їх занадто!». Пригнічений, він важко сопів, ковтаючи разом із розмоклим шматком хліба і клубок важких спогадів.

— Ти, мабуть, кажеш про тих, що «закопались»?

— Атож!

Він кинув через насип рештки яловичини, і цей крик нестямно вихопився з його грудей.

— Начхай ти на тих, що «закопалися», старий бевзю! — порадив Барк насмішкувато, але не без гіркоти.— Це ні до чого.

Вольпат увесь скурчився сховався під тонким цератовим каптуром, що по ньому блискуче струмувала вода; підставив під дощ казанок, щоб його вимити, і пробубонів:

— Я ще не звар'ював і розумію, що тиловики потрібні. Там нероби, легкевичі? Гаразд. Але їх занадто багато, і всі вони однакові, і всі покидь, он воно що! — Розв'язавши душу лайкою, Вольпат відчув полегшу й уривчато заговорив:— У першому ж селищі, куди мене вирядили малою швидкістю, я бачив їх цілі купи, цілі купи, і зразу вони мені не сподобалися. Усякі там служби, підслужби, управи, центри, канцелярії. Як опинишся там, бачиш: стільки людей, стільки всіляких служб, і в усіх різні назви. Просто голова тобі макітриться. Знаєш, то прогноза, хто вигадав назви всім цим відділам! Як же мені не псувати собі крові! Надививсь я на них. І хочеш не хочеш, навіть коли щось роблю, все думаю про них!

Ех, усі ці фертики! Там вакуються і розводять канцелярщину, виглянсувані, в кепі й офіцерських шинелях, у черевиках; їдять смачні страви, заливають пельку добрим вином, миються, та не один раз, а двічі на день, ходять до церкви, байдикують, не випускають цигарки з рота, а ввечері облягаються на перинах і читають газету. І потім уся ця негідь казатиме: «Я був на війні».

Найбільше вразила Вольпата одна подробиця:

— Усі ці солдати не тягають з собою казанка та баклагги і не їдять стоячи. Їм треба всяких вигод. Вони воліють піти до якоїсь потіпахи, сісти коло своїх окремих столиків і наминати, строїти великих панів, а блудяжка прибирає в буфеті їхній посуд, бляшанки з консервами, весь їхній борделик для їжі,— словом, усе, що було тільки в багатіїв, та й то мирного часу, в тому проклятому тилу!

З неба вергались водоспади: сусіда Вольпата похитав головою і сказав:

— Тим краще для них.

— Таж я не вар'ят...— почав був Вольпат.

— Можливо, але ти непослідовний.

Вольпат образився; він підскочив, підняв голову; дощ ніби тільки й чекав цього й оббризкав йому обличчя.

— Що? Що ж це таке? Непослідовний! Ех ти, шушваль!

— Так, так, добродію,— знов сказав сусіда.— Я кажу, що ти гавкаєш на них, а сам, проте, хотів би бути на місці цих гульвіс і лайдаків.

— Звісно, та що з того, лобуре? Бо ж ми побували в небезпечних місцях, і тепер наша черга відпочивати. А в тилу всі одні й ті самі, кажу тобі, там є й молоді, здоровенні, як бугаї, м'язисті, мов борці, та ще й занадто багато їх. Чуєш, я повторюю: «Занадто!», бо в цьому вся сила.

— Занадто? А ти звідки знаєш, голово макоцвітна? Хіба ж ти знаєш, що це за установи?

— Не знаю,— відказав Вольпат,— але я кажу...

— А ти гадаєш, що це така проста штука — керувати всіма справами?

— Начхати мені на них, але...

— Але ти що — хочеш сам туди пролізти? — піддрочив Вольпата невидимий сусіда в каптурі, на який спадали цілі водяні каскади, в цьому запитанні таїлися чи то цілковита байдужість, чи безжальне бажання розгнівити Вольпата.

— А я не вмію,— просто сказав той.

— Зате інші вміють,— пронизливо сказав Барк.— Я знаю одного...

— Я теж бачив одного такого! — відчайдушно гукнув кризь бурю Вольпат.— Так, я здивав цього в'юна недалеко фронту, десь там, де є евакуаційний пункт і відділ інтенданства.

Тої миті налетів вітер — і донеслося запитання:

— А що то за хлопак?

На мить вітер ущух, і Вольпат абияк міг відповісти:

— Він був на розподільчому пункті, показував мені всю плутанку: бо ж він сам був рідкістю на тому ярмаркові. Він водив мене по коридорах, залах і бараках; він відчиняв двері з якимось написом або показував їх і казав: «Ось глянь сюди і он туди. Бачиш?» Я відвідав з ним усе, але він потім не пішов у шанці, не турбуйся. Та він там ніколи й не бував, теж не турбуйся. Цей пройдисвіт, коли я побачив його вперше, походжав собі по двору. «Це поточна робота»,— каже. Ми разбалакались. Другого дня він улаштувався ординарцем, щоб сховатися і не йти на фронт: з самого початку війни вперше надійшла його черга.

Цілу ніч він розкошував у перині, вранці на порозі він чистив своїй «мавпі» взуття — чудові жовті чоботи. Не шкодував він на них масті, просто золотив. Я зупинився подивитись. Хлопець розказав мені всю історію. Не пам'ятаю до пуття всієї арапської тарабарщини, так само як не пригадую французької історії та хронології, якою нам за-

бивали баки в школі. Його ні разу не виряджали на фронт, хоча він був заклик у третього року і здоровань. Небезпека, втома, усякі злигодні війни — все це для інших, але не для нього. Так, він, мабуть, знав, що тільки поставить ногу на лінію вогню, лінія захопить його всього; ось він і відмагався руками й ногами, щоб лишитись на місці. Його і так і сяк пробували злапати, та де там: вислизав з рук усіх капітанів, усіх полковників, усіх військових лікарів, хоча вони й казалися з люті. Він мені це розказував сам. Як він перебивався? Він удавав, що падає сидячи. Ламав з себе якогось дурня. Ставав схожий на клунок брудного шмаття. «В мене якась загальна перевтома», — бідкався він. Люди не знали, як його взяти, і, кінець кінцем, на нього махнули рукою, кожен його виблював к бісу. Он воно як! Коли треба було, він міг утнути ще всякі штучки. Іноді раптом у нього боліла нога, і він неабияк умів кульгати. А потім він уже прилаштувався, був у курсі всіх оборудок, знав усі викрути. От уже знав хлопчина розклад потягів! Він пролазив в установи, де були теплі місця, і тихенько залишався там і навіть пнувся зі шкіри, щоб стати потрібною людиною. Він уставав о третій ночі, щоб зварити каву, ходив по воду, поки інші тріскали; словом, скрізь, куди він пролазив, примудрявся стати за свого, оце падло! Він працював, щоб не працювати. Нагадував мені одного хлопця, який міг би чесно заробити сто побрязкачів, — скільки праці він убивав, фабрикуючи фальшивий папірець на п'ятдесят франків. Але ось у чому річ: цей пройда рятує свою шкіру. На фронті його б понесло течією, але він не дурний. Начхати йому на тих, хто мордується на землі, і ще більше начхати на них, коли опиняться під землею. Коли всі перестануть битися, він вернеться додому і скаже приятелям і знайомим: «Ось я живий і здоровий!», а його товариші радітимуть; бо ж він славний хлопець, хоч і правдивий мерзотник, і — найбезглуздіше! — цьому скурвому синові вірять, а людям він подобається.

Отож не думай, що це тільки він такий: їх сила-силенна в кожній установі; вони викручуються і всіляко чіпляються за свої місця й кажуть: «Не піду», і справді не йдуть, і ніколи не щастить їх вирядити на фронт.

— Це все не новина, — каже Барк. — Знаємо, знаємо!

— А канцелярії! — гукнув Вольпат, беручись оповідати далі про свою подорож. — Їх цілі будинки, вулиці, кварта-

ли. Бо ж я бачив тільки один куточок тилу, один пункт, а чого тільки не надивився там. Мені аж очі на лоба лізли. Ні, ніколи я і в думці не мав, що під час війни стільки люду просиджує в канцеляріях.

Ту хвилину хтось вистромив руку і підставив її під дощ.

— Соус уже не тече!..

— Ну, тоді нас поженуть у криївку, ось побачиш...

І справді, почувлася команда: «Марш!»

Злива вщухла. Ми простуємо довгою, вузькою ковбачею, дном траншеї, де за якусь хвилину перед тим здригалися й ляскотіли дощові краплі.

Ноги хлюпають по воді. Вольпат знову забубонів собі під ніс.

Я слухав його, дивлячись, як переді мною похитуються плечі, запнуті вбогою шинелею.

Тепер Вольпат завзявся вже на жандарів:

— Що далі від фронту, то їх більше.

— У них інше бойовище.

Тюлак давно вже гострить зуби на них.

— Треба бачити,— сказав він,— як на постоях ці молодчаги намагаються спершу знайти собі, де можна добре примоститись і попоїсти. А потім, коли облагодять дільце, намагаються винюшити, де йде таємна торгівля вином. Вони стоять на сторожі й стежать очима за дверима хижок, чи не вийдуть звідти підхмелені солдати, поглядаючи управо й уліво та обсмоктуючи вуса.

— Між ними є й славні: я знаю в нас у Кот д'Ор.

— Замовчи! — рішуче урвав його Тюлак.— Усі вони гарні: один кращий за одного.

— Еге, їм лафа,— каже Вольпат.— А ти гадавш, вони задовелені? Анітрохи... Ще й бурчать.— Він поправився:— Я зустрів одного. Він бурчав. Йому остогидла словесність. Він нарікав: «Шкода праці її вивчати — вона весь час міняється. Узяти хоч би статут польової жандармерії; тільки витовчеш головну суть, і раптом, виявляється, це вже не те. Ох, коли ж скінчиться ця клята війна?»

— Вони роблять, що їм велять,— несміливо сказав Евдор.

— Звісно, це ж бо не їхня війна. А все ж вони кадровки, дістають платню, пенсію, медалі, а ось ми тільки цивільні, що й казати, вони химерно воюють.

— Це нагадує мені гайового, якого я здібав у тилу,— сказав Вольпат.— Він теж бурчав, що його призначають

на роботи. «Це ж чортзна-що, що вони тільки роблять з нами! — каже. — Ми старі унтери; за нами принаймні чотири роки служби. Правда, нам платять добрі гроші — то й що? Ми ж бо урядовці! А нас зневажають! У штабах нас примушують чистити нужники й виносити покидьки. Цивільці бачать, як нас трактують, і собі теж гордують нами. А спробуй-но побурчати, тобі скажуть, що пошлють у шанці, як простого солдата! А в що обертається наше звання? Коли ми вернемося по війні в наші громади і знову станемо гайовими (якщо тільки вернемося), — люди в громадах і лісах скажуть: «А! Це ви підмітали вулиці в Х...?» Щоб відновити нашу честь, скаляну людською несправедливістю, доведеться складати протокол за протоколом, навіть проти багатіїв, навіть проти владущих!»

— А я бачив справедливого жандаря, — каже Ламюз. — Жандар загалом людина непитуща. Але скрізь бувають підчихвости, — хіба не так? Жандаря люд справді боїться. Отож-бо я визнаю, дехто цим надуживає: це покидьки жандармерії, вони змушують частувати себе чаркою. Аби я був начальником чи бригадиром, я б їх запроторив до в'язниці, і як належить, бо публіка ставить на карб усій жандармерії каверзи одного жандаря-хацуги й протокольника.

— Найгірший день у моєму житті, — сказав Параді, — це дещь, коли я козирнув був якомусь жандареві: я узяв його за підпоручника через білі галуни. На щастя (кажу це собі на потіху, але, можливо, воно так і є), на щастя, він, здається, мене не бачив.

Мовчанка.

— Воно-то так, звісно, — пробурмотіли солдати. — Та що ж робити? Не варто побиватися.

* * *

Трохи згодом, коли ми вже сиділи під стіною, поставивши ноги в болото, Вольнат усе ще висипав і далі свої враження:

— Входжу я до зали, в канцелярію пункту; була то, здається, розрахункова частина: куди не глянь — столи. Народу, наче на базарі. Всі ячать. Обабіч попід стінами і посеред кімнати сидять люди перед своїми течками, як торговці старим папером. Я попрохав зарахувати мене знову до нашого полку. Аж мені кажуть: «Клопочись, викручуйся

сам!» Я наскочив на сержанта: такий собі кривляка, жевжик, свіженький, мов огірочок, у нього навіть окуляри з золотими галунами. Він молодий, але зостався на понад-строковій службі, і тому мав право не йти на фронт. Я кажу: «Сержанте!» Та він мене не слухає, йому ніколи, він розпікає писаря. «Лихо з вами, серденько: двадцять разів вам казав, що один примірник для виконання треба послати командирові ескадрону, начальникові польової жан-дармерії, другий — до відома, без підпису, але з заввагою, що така є в оригіналі, — начальникові охорони Ам'єна та інших міст округи, згідно з вашим списком, звісно, іменем військового губернатора. Це ж дуже просто».

Я одійшов і жду, поки він перестане горлати. Хвилин за п'ять знову підходжу до нього. А він каже: «Серденько, нема коли марудитися коло вас, в мене інші справи в голові». І справді, він казався перед друкарською машинкою, клятий слинько, він, мовляв, ненароком натиснув на верхній реєстр і, замість підкреслити заголовок, наставив цілу стрічку вісімок. І от він ні про що не хотів чути, і репетував, і лаяв американців: машинка була американська.

Потім він визвірився на якогось іншого ледаря, що той на реєстрі розподілу карток пропустив службу харчування, управу транспортом худоби і харчовий обоз 328-ї піхотної дивізії.

Поруч якийсь ракло будь-що хотів надрукувати на шапірографі більше обіжників, ніж можна було; і пітнів, і сапав, а виходили відбитки, на яких годі було щось розібрати. Інші лінтюхи базікали. Якийсь жевжик питав: «А де наші паризькі пришпильки?» Та й слова у них там усі мудровані: «Скажіть, будь ласка, які елементи розквартировано в Х...» Елементи? Що це за тарабарщина? — бурчав Вольпат.— Ці хлюсти сиділи край великого столу, я підійшов; сержант шалів перед цілою купою папірців і давав лад (краще б він, де треба, давав лад), якийсь хлопак позіхав, тарабанив пальцями по бювару: він був писарем у відділі відпусток, а саме почався великий наступ, і відпустки було скасовано, йому нічого було робити. Він казав: «Чудово!»

І то ж тільки один такий стіл у одній кімнаті, в одному відділі, в одній управі. Я бачив ще силу-силенну канцелярій. Уже не пригадую які, просто здурієш, кажу тобі!

— А в цих лобів — галуни?

— Там мало в кого, а в службах на другій лінії в усіх галузі: там цілі збраниці, цілі звіринці золотопогонників.

— А от я якого бачив дженджика з галунами,— сказав Тюлак.— Це був автомобіліст, сукеце на ньому — просто отлас; новенькі галуни й ремінччя — немов у англійського офіцера, хоч сам він був солдатом другого розряду. Підпер він щоку рукою, вивернувся в шиковному авто із дзеркальними шибами; він слугував при ньому льокаєм. Потіха, та й годі! Великого пана корчив з себе, скурвий син!

— Стеменнісінько солдатика на образках у дамських часописах, у люксових паплюжих часописах.

У кожного свої спомини, свої давні пісеньки про отих крутіїв. Всі говорять один поперед одного. Здіймається гвалт. Ми сидимо коло похмурої стіни, стирлувавши укупу; перед нами-стелеться витоптане, сіре й брудне поле, ялове від дощу.

— Він замовив однострій у військового кравця, а не випрохав у комірника.

— ...Влаштувався ординарцем при службі шляху, потім при військовій пекарні, а потім на речовому складі, а потім роверистом при службі постачання одинадцятої групи. Щоранку він має відвозити пакети до інтендантства, до управи мережі воєняних точок, до Понтонного парку, а ввечері в дивізійну та в окопну артилерію. Оце й уся його робота.

— Цей військовий розповідав: «Коли я повертався з відпустки, кобіти гукали, вітали нас на всіх переїздах». А я йому сказав: «Вони, певне, беруть вас за солдатів...»

— «А-а!— кажу.— То ви теж мобілізовані?»— «А звісно,— відповідає,— адже я їздив у відрядження: читав лекції в Америкі за дорученням міністра. Хіба це не мобілізація? Га? А ще, друже, я не плачу комірнього, значить, я мобілізований».

— А я...

— Словом,— владно скрикнув Вольпат, змушуючи всіх притихнути, як мандрівець, що вернувся «звідти»,— словом, я бачив усю їхню зграю за жерінням. Два дні я був помічником на кухні інтендантської управи; мені не дали бити байдики, чекаючи відповіді на мою супліку, а відповіді все не було, бо ж до нього додали якийсь там лист, запит, довідку, висновок, і всім цим бомагам доводилося зупинятись на півдорозі в кожній канцелярії.

Отже, я був кухарем на цьому базарі. Якось подавав обід я, бо старший кухар повернувся з четвертої відпустки і здорожився. Я бачив і слухав усіх цих добродіїв щоразу, коли входив до їдальні (вона містилась у префектурі). Там були пестройовики, але був дехто і з чинної армії: старі, немало й молодих.

Ну й посміявся ж я, коли один з цих бовдурів сказав: «Треба зачинити віконниці, так безпечніше». Бо ж вони сиділи в кімнаті, за двісті кілометрів від лінії вогню, а це падло вдавало, що їм загрожує бомбардування з аеропланів...

— Мій брат у перших,— мовив Тірлуар, длубаючись у кишені,— пише мені... Стривай, ось що він пише: «Мій любий Адольфе, мене остаточно затримали в Парижі, мене зараховано до канцелярії лазарету № 60. Поки ти там, я стовбичу в столиці під постійною загрозою таубе й цепелів».

— А-ха-ха... О-хо-хо!

Ці слова викликали веселий настрій, і їх смакують, як ласощі.

— А потім ще смішніше було під час обіду цих тиловиків,— знову починає Вольпат.— Нема що сказати, обід був гарний: тріска, бо була п'ятниця — пісний день, але приготовлена шиковно, немов камбала-маргеріт, чи як її там? А вже балачок я начувся...

— Вони звуть багнет «Розалі», правда?

— Ага. Опудала!

— Але ці панки говорили найбільше про самих себе. Кожен хотів пояснити, чому він не на фронті, і говорив і те, і се, і жер, як з голодного краю, але загалом казав: «Я хворий, я зовсім кволий, гляньте, яка я руїна, я старий хрін». Вони намагалися відкопати в собі хвороби і козирнути ними: «Я хотів піти на війну, але в мене гила, дві гили, три ґили». Ну й обід! «Накази про відрядження всіх на фронт,— пояснював один жартун,— це ніби комедія: в останній дії все завше залагоджується. А остання дія — це параграф: «...коли тільки це не шкодить інтересам служби...» Інший розказував: «У мене було троє приятелів, офіцери, я сподівався, що вони мені чимсь допоможуть. Я хотів звернутись до них, але незадовго перед тим, як я лагодився подати прошеніє, їх, одного по одному, вбили в боях; от не щастить мені». Один пояснював іншому, що він-то хотів піти на фронт, але старший лікар ухопив його обіруч і силоміць

затримав його в запасному батальйоні. «Що ж,— каже,— мені довелося скоритися. Кінець кінцем я корисніший буду батьківщині своїм розумом, аніж рушницею». А той, що сидів поруч нього, кивав лисою на маківці головою: «Правда! Правда!» Він згодився поїхати до Бордо, коли боші наблизались до Парижа і коли Бордо зробився шиковним містом; але потім він таки повернувся ближче до фронту, до Парижа, і казав щось таке: «Я корисний Франції своєю кебетою, я неодмінно мушу зберегти її для Франції».

Розмовляли вони й про інших, котрих там не було: майор, мовляв, стає нестерпний, що більше він підтоптується, то стає крутіший; генерал несподівано робив ревізії, щоб виловити «щурів», але тиждень тому він тяжко занедужав і зліг. «Він умре напевне; його стан не викликає ніякої опаски»,— казали вони, попихкуючи цигарками, що їх дурепи з вищого світу посилають воякам у шанці. «Знаєш Фазі? — сказав хтось.— Він молодесенький, гарненький, просто херувим, таки знайшов нарешті спосіб залишитись: на різниці потрібні були різники; і він влаштувався там за протекцією, хоча він і правник і служив у нотаріальній конторі. Ну, а синові Фландрена пощастило вмотитися копачем». — «Він копач? А ти думаєш — його триматимуть?» — «Атож,— відповів хтось із цих полохунів,— копач, це річ певна...»

— Ну й йолопи,— бурчить Мартро.

— І всі вони чогось заздрили якомусь Пуренові. Колись він розкошував у Парижі: снідав і обідав по ресторанах або в гостях, робив по вісімнадцять візит на день. Пурхав по салонах від файв-о-клока аж до світанку. Без упину диригував котильйонами, вряджав учти, ходив по театрах, не кажучи вже про всякі прогулянки в авто, і все це заливав шампанським. Але ось вибухла війна. І раптом він, горопаха, втомився: не може повартувати пізно ввечері коло стрільниці, не спати й різати дротяну перегороджу. Йому, бачите, треба любенько сидіти в теплі. Щоб він, парижанин, поїхав у провінцію, поховав себе в шанцях? Та нізачо в світі! «Я це розумію,— відказує інший фертик,— мені тридцять сім років, у такому віці треба шануватися». А поки він це мовив, я думав про лісника Дюмона; йому було сорок два роки, його уколошкало на висоті 132, так близько від мене, що коли пачка куль улучила йому в голову, навіть мною струснуло від струсу його тіла.

— А як ці лакизи трактували тебе?

— Вони мною бридилися, але не дуже це показували. Іноді тільки, коли не могли втриматись. Вони поглядали на мене зизом, проходячи повз мене, пильнували, щоб якось не торкнутися мене, бо я був ще брудний після шанців.

Мені було гидко серед усіх цих перевертнів, але я казав собі: «Нічого, Фірмене, ти ж тут лише переїздом...» Лишень раз я аж скипів, коли хтось із них бовкнув: «Згодом, коли ми вернемося з війни... якщо повернемося...» Але ж ні! Він не мав права так казати! Хай він там притаковується, але хай не ламає з себе людини, яка наражається на небезпеку; бо ж він сховався, щоб не йти на фронт! І ще вони оповідали про бої, бо ж вони, звісно, краще, ніж ти, в курсі всіх подій і знають, як ведеться війна, а потім, коли ти вернешся додому, — якщо тільки вернешся, — ти будеш ще й винний, повірять не тобі, а цим патякалам.

Ех! Подивилися б ви, як вони шуткували при яскравому світлі! Бо ж вони користуються з життя і спокою! Просто балет, апофеоз у театрі! А скільки таких! Сотки тисяч, — обурено гукнув Вольпат.

Але люди, що платили своїм здоров'ям і життям за безпеку інших, тільки потішалися з гніву, який душив Вольпата, що зашився в куток, оточений ненависними привидами.

— Ще добре, що він не розказує про тих, хто проліз на завод під личиною робітників і сховався від війни, та про всіх тих, хто лишився вдома під приводом національної оборони, придуманим як стій, — пробурчав Тірет. — Він би увірився нам цим до другого пришестья!

— Ти кажеш, їх сотки тисяч, стара мухо? — глузливо сказав Барк. — А ось дев'ятсот чотирнадцятого року — ти чув? — військовий міністр Мільєран сказав у палаті депутатів: «У нас немає таких, що ухиляються».

— Мільєран? — буркнув Вольпат. — Я не знаю, що воно за людина, але коли він сказав таке, то він справді падлюка!

* * *

— Хай інші роблять у себе, що хочуть, але чому навіть у нас у полку є сачки, і то не всі рівні.

— Кожен силкується закопатися за чієюсь спиною, — сказав Бертран.

— Це правда: хоч ким би ти був, завжди знайдуться люди й порядніші й підліші від тебе.

— Усі, хто в нас не йде в шанці або ніколи не йде на передові лінії, і навіть ті, що йдуть туди тільки зрідка, — всі вони, коли хоч, ухиляються. О, ти побачив би, скільки їх, якби напивки давали тільки справжнім бійцям.

— Їх по двісті п'ятдесят чоловік на двобатальйонний полк, — сказав Кокон.

— Є ординарці, вістові, а одного часу були навіть денщики у фельдфебелів.

— Кухарі та їх помічники.

— Старші сержанти й квартирмейстери.

— Капрали, що завідують харчами, і нестройовики при кухні.

— Кілька канцелярських перогризів і хорунжих.

— Листоноші.

— Погоничі, робітничі команди, всі їхні начальники і навіть сапери.

— Роверисти.

— Не всі.

— Майже всі санітари.

— Крім санітарів-носіїв, бо ж у них не тільки собача служба, але вони й живуть разом з сотнями і під наступ ідуть за ними зі своїми марами. Але ось санітари при шпиталях — інша річ.

— Майже всі священики, особливо в тилу. Священиків під рушницею я щось не здибав, а ти?

— Також. На образах у газетах бачив, а тут не траплялося.

— Кажуть, усе-таки бували такі.

— Пра?

— Все одно! Найгірше доводиться в цю війну піхотинцеві.

— Інші також наражаються на небезпеку. Не ми одні.

— Таки так! — заято мовив Тюлак. — Тільки ми!

* * *

Він провадив:

— Ти скажеш, — я вже знаю, ти скажеш, — що автомобістам і важкій артилерії попало під Верденом. Правда. І все-таки проти нас у них нестройова служба. Ми наражаємося на небезпеку завше, а вони наразилися на неї ті-

льки раз, і нам доводиться мати до діла ще в кулями і гранатами, а їм — ні. В важкій артилерії вони розводили біля своїх землянок трустиків, вісімнадцять місяців лигали яечню. А ми справді стовбичимо в небезпечних місцях. Ті, хто буває в нашій ситуації тільки зрідка чи один раз, не рахуються. А то б виходило, що наражаються на небезпеку всі: навіть дітвора, коли гуляють вулицями Парижа, бо ж є таубе й цепеліни, як казав отой штурпак, про якого допіру розказував кориш.

— У першій дарданелльській виправі навіть одного фармацевта поранило уламком. Не віриш? Йй же йй! Офіцера з зеленою нашпвою, а поранено.

— Це випадковість. Я так і написав Мангустові: він служив у обозі, і його теж поранило, але ваговозом.

— Еге, воно так і є. Бо ж бомба може впасти й на якийсь бульвар у Парижі, чи в Бордо, чи там у Салоніках.

— Так, так. Воно легко сказати: «Усі наражаються на ту саму небезпеку». Стривай. З самого початку війни з нестройовиків убито лише кілька душ — через нещасливий випадок, а ось із нас лише кілька душ вижило — через щасливий випадок. А це не те саме, бо коли помреш, то надовго.

— Еге, — озивається Тірет. — Та ви надокучили своїми розповідями про тиловиків. Коли тут не можна нічим зарадити, то не варто і язиком плескати. Це мені нагадує старого вартівника в Шереї, де ми були минулого місяця; він ходив по вулицях й вишукував цивільців, придатних за віком до військової служби, і, як собака, винюхував сачків. І ось він зупиняє здоровенне бабисько, дивиться тільки на її вуса та як гуконе: «А ти чому не на фронті?»

— А мені, — сказав Пепен, — начхати на тих, хто ухилився і напівухилився, даремно на них тільки час гаяти; а от лишень терпіти не можу, коли вони починають вихвалитись. Я згоден з Вольпатою: хай притаковуються, гаразд, річ світова, але щоб потім вони не казали: «Я був на війні!» От хоч би, приміром, добровольці...

— Залежно які. Ті вступили безоглядно в піхоту, то чудді, але проти них нічого не скажеш; а ось добровольці, що вступили в установи або в війська спеціальних родів зброї, навіть у важку артилерію, — ті впливають мені на нерви. Знаємо ми їх! Вони як заходяться мизгатися в гостині і скажуть: «Я пішов на війну добровольцем!» — «Ах, як це шляхетно! Ви власною охотою пішли назустріч смерті!» —

«Авжеж, маркізо, я ось такий!» Ех ти, брехуне! Напускає туману в очі!

— Я знаю одного панка; він уступив добровольцем до авіаційного парку. На ньому була чудова уніформа: він із таким самим успіхом міг би вступити до оперетки.

• — Звісно, проте він тоді не зміг би говорити: «Полюбуйте, ось я який, перед вами доброволець!»

— Що це я кажу: «Він з таким самим успіхом міг би вступити до оперетки!» Навіть ліпше було б, аби він туди поступив. Принаймні смішив би публіку, а так він тільки злостить.

— Коли вже воюєш, треба ризикувати своєю шкурою. Хіба ж не так, капрале?

— Звісно, так,— відповів Бертран.— Війна — то смертельна небезпека для всіх; для всіх, недоторканих нема. Отже, треба йти просто вперед, а не' прикидатися, що йдеш, вичепурившись у дженджуристську уніформу. А на доконечні роботи в затиλλі треба призначати справді кволих людей і справжніх дідів.

— Бачиш, занадто багато заможних і поважних людей, вони кричали: «Врятуймо Францію і насамперед врятуймося самі!» Скоро оголосили війну, багато хто кинувся ховатися. Найспритнішим ще пощастило. Я в нашому ведмежому кутку примітив, що закопалися переважно ті, хто найбільше галасував про любов до батьківщини... Принаймні хлопці зараз правильно сказали: коли вже принишкнув десь, то щонайгірша підлота — запевняти, що ризикував шкурою. Бо ті, хто на правду ризикували головою, гідні такої ж шани, як і вбиті.

— Ну й що ж? Завжди так буває. Людей не переробиш.

— Нічого не вдієш... Бурчати? Нарікати?.. До речі, про скарги. Ти знав Маргулена?

— Маргулена? Це той славний хлопець із нашого полку, його лишили здихати на бойовиську, думали, що його вбито?

— Еге ж. Так от він хотів скаржитись. Щодня він казав, що подасть скаргу капітанові, майорові й буде домагатися, щоб кожен по черзі йшов у шанці. По обіді він мовив: «Скажу це так само певно, як те, що тут стоїть ось пляшка вина». І за якусь хвилину докидав: «Якщо я не кажу, то тільки тому, що тут ніколи нема пляшки вина». І коли тобі доводилось знову проходити повз нього, він

знову казав: «Як? Тут пляшка вина? Ну, так от побачиш, я скажу». А кінець кінцем він так нічого й не сказав. Правда, його вбито. Але перед тим він устиг би поскаржитися тисячу разів.

— До дідька все це! — похмуро буркнув Блер.

— Ми нічого не бачили, бо ж нічого й не видно. А от коли б було видно!..

— Ех, хлопці, — гукнув Вольпат, — послушайте, що я скажу: щоб почистити всі ці тилові служби, довелося б туди відвести води Сени, Гаронни, Рони й Луари! А поки що там живуть, й навіть добре живуть, і спокійнісінько дають хрופака щоночі! Щоночі!

Солдат замовк. Він згадав, як часуєш ночі, увесь скорчившись, нашорошившись, чорний, брудний, на передових чатах, на дні ями, що її роздерта щелепа вимальовується щоразу, коли гарматна сальва кидає в небо вогненну зорю.

Кокон гірко посміхнувся:

— Після цього немає ніякої охоти й помирати.

— Та що ти? — миролюбно сказав хтось. — Не загинай, оселедець ти копчений!

Х

А р г о в а л ь

З поля насували вечірні сутінки. Повіяв ніжний, як слова, легіт.

В будинках, на довгій дорозі, подекуди обернутій у сільську вулицю, уже не вистачало денного світла; спалахували лампи й свічки; сутінки виходили на вулицю; світло й тінь поволі мінялись місцями.

За селом, у полі, блукали солдати без усякої амуніції. Ми закінчували день спокійно. Ми втішались безділлям, принаду якого відчуваєш, коли по-справжньому втомився. Стояла добра година; ми тільки починали відпочивати і мріяли. Смерком обличчя здавалися суворіші і спокійніші.

До мене підійшов сержант Суїляр, взяв мене під руку і сказав:

— Ходім, я тобі дещо покажу.

Край села стояли лави високих спокійних дерев, і часами від теплового леготу густолисті віти велично погойдувались.

Сюїляр ішов попереду. Він повів мене вузькою звивистою дорогою; обабіч її росли чагарі, їхні верхів'я тісно сходились. Ми пройшли кілька кроків серед суцільного зела. Від останнього проміння, що скісно падало на дорогу, в листі загоралися світло-жовті круглі плями, схожі на золоті монети.

— Як тут гарно! — сказав я.

Сюїляр мовчав. Він оглядався навколо. Раптом він зупинився:

— Здається, тут.

Ми побралися стежкою на полявину, обсажену великими деревами; повітря було насичене запахом свіжого сіна.

— Диви! Вся земля витолочена, — зауважив я, розглядаючи сліди. — Тут відбувалася якась церемонія.

— Ходи сюди, — відказав Сюїляр.

Він вивів мене в сусіднє поле. Там стояла купка солдатів. Вони стиха гомоніли. Мій супутник простягнув руку і сказав:

— Тут.

За кілька ступнів від живошлоту з молодих дерев стирчав стовпчик — не більш як метр заввишки.

— Тут, — мовив Сюїляр, — сьогодні вранці розстріляно солдата двісті четвертого полку.

Вночі забили стовп. На світанку привели цього бідолаху і змусили товаришів із чоти вбити його. Річ у тім, що він надумався ухилитися, не хотів іти в шанці; під час зміни він відстав, потім потихеньку вернувся до себе на постій. Ото й уся його провина; можливо, начальство хотіло налякати інших.

Ми підійшли до солдатів.

— Та ні, зовсім ні, — казав один. — Він зовсім не був розбишакою: він не був закоріненим злочинцем. Ми з ним пішли на фронт разом. Такий самий був хлопець, як і всі ми, не кращий і не гірший, — лишень трохи вайлуватий, та й годі. Він був на передових позиціях від самого початку війни, і я ніколи не бачив його п'яним.

— Лихо в тім, що в нього погане минуле. Втік він не сам; їх було двос. Але другому дали лишень два роки в'язниці. А Кажар ще перед війною, коли був цивільцем, попав під суд, і його засудили; тому не визнано пільги. Коли він був цивільцем, він під п'яну руч щось устругнув.

— На землі сліди крові,— нахилившись, сказав хтось.

— Це вчинили з усіма церемоніями,— провадив далі інший,— був полковник верхи на коні; з Кажара поздирали відзнаки, прив'язали до пакола; очевидножкп, довелося бідоласі стати навколішки або сісти на землю.

— Диво, та й годі,— сказав третій,— за що чоловіка страчено. Хіба тільки, щоб налякати інших.

На стовпчику солдати уже надряпали слова обурення і прибили до цього стовпа грубо витесаний з дерева військовий хрест з написом: «Кажарові, мобілізованому в серпні 1914 року,— вдячна Франція».

Повернувшись на постій, я побачив Вольпата, а круг нього товаришів. Він розказував якийсь новий анекдот із своїх споминів до країни щасливців.

ХІ

Собака

Погода була жахлива. Вітер збивав з ніг, вода заливала землю, дороги набубнявіли.

Я вертався з наряду до місця нашого постою, на край села. Під густим дощем земля цього ранку здавалася брудно-жовтою, небо — чорним, наче грифльова таблиця. Злива хльостала різкими ставок. Уздовж стіни, брьюхаючись у грязюці, зігнувшись, сунули якісь убогі тіні.

Незважаючи на дощ, холод і пронизливий вітер, перед ворітьми, де ми жили, зібрався гурт солдатів. Здалека ці люди скидались на якусь велику рухливу губку. Всі витягували шиї, витріщали очі й гукали:

— Ото молодчага!

— Та вже ж не з полохунів. Оце зух!

Але цікаві почали розходитись; мокрі, червононосі, вони з подиву розводили руками, потім від холоду встромляли їх до кишень.

Посеред поріділого кола стояв той, хто стягнув на себе таку цікавість: голий до пояса Фуяд. Він мився просто під дощем.

Миршавий, як комаха, він розмахував довгими, тонкими руками, сапав, крєктав, несамовито намилював і поливав водою голову, шию й груди з випнутими ребрами. Його запалі щоки вкрилися снігово-білою борідкою, а голова шапкою змилок, що її дірявив дощ.

Замість шаллика він використав три казанки, набрав у них води, невідомо де добутої — в селі води не було, — а що в усьому небесному й земному потопові не було куди покласти хай хоч би що, він затикав рушника за пояс штанів, а мило пхав до кишені.

Ті, хто ще лишився, захоплено пантрували за його епічним обмиванням у таку негоду, хитали головою й приказували:

— Та в нього просто хвороба охайності.

— Знаєш, подекують, його мають відзначити в наказі за вчинок у тій вирві, де він сидів з Вольпатою.

— Ну ще б пак! Він заслужив відзнаки.

Не здаючи собі справи, солдати змішували обидва подвиги: подвиг у бою й подвиг купання — і дивились на Фуяда, як на героя дня, а він пихкав, чмихав, відсапувався, хрпів, відпльовувався, намагався під цим небесним душем обтертися насухо прудкими, якимись несподіваними вимахами і, нарешті, почав одягатись.

* * *

Після миття йому стало холодно. І ось він тупцяє на місці і стає біля входу до шопи, де ми живемо. Крижаний вітер батожить його по довгастому, смаглому обличчі, витискає з очей сльози, і вони котяться по щоках, колісь обвіяних містралем; з носа в нього тече й крапає.

Переможений колючим вітром, що реп'яжить його по вухах (хоча голова зашнута шарфом) і по литках (хоча його півнячі ноги обгорнуті жовтими обмотками), Фуяд вертає до шопи, але зараз же вискакує звідти, дико поводить очима й мурмоче: «Хріновина! А бий тебе сила божа!», — говорячи ці слова з південною вимовою, що лунає за тисячу кілометрів звідси в тому краю, звідки вигнала Фуяда війна.

Він стоїть нерухомо надворі, відчуваючи себе більше ніж будь-коли чужим у цій північній місцевості. Вітер налітає і знову брутально стріпує й термосить це худорляве й легке опудало.

Річ у тім, що в шопі, яку нам дали на постій, майже незмога жити, матері його ков'янка! В нашому сховкові тісно, холодно й темно, вогко, як у колодязі. Вся половина його затоплена, там плавають щурі, і люди збились у купу на другій половині. Стіни з дранок, зліплених гли-

ною, скрізь геть попроломлювані, порозколювані, продірявлені. Ту ніч, коли ми сюди прийшли, ми до ранку абияк позатикали галуззям, хлудинами й листям щілини, де можна було сягнути рукою. Але дірки вгорі все ще світять. Убоге світло не може просмикнутися згори, зате вітер вдирається, дме звідусіль з усієї сили, і ми весь час під протягом.

У цій півтемряві доводиться стояти на ногах або пересуватись помацки; ми дрижимо з холоду й стогнемо.

Фуяд увійшов знову, гнаний холодом; тепер він шкодує, що мився. Ламає в попереку, коле в боку. Він хотів би якось зарадити цьому. Та як?

Сісти? Незмога. Занадто брудно: земля й кам'яні тахлі забиті гряззю, а солом'яна підстилка стоптана черевиками і геть відвологла. Сядеш — замерзнеш, ляжеш на соломі — вадить дух гною, і душать аміачні випари... Фуяд тільки позирає на своє місце і так позіхає, що здається, в нього ось-ось відпаде щелепа, подовжена борідкою, що на ній можна було побачити не один сивий волос, коли б світло тут було правдивим світлом.

— Не думайте, — сказав Мартро, — що іншим краще й приємніше, ніж нам. Після супу я зайшов до одного хлопця з одинадцятої сотні; вони стоять на фермі, біля шпиталю. Треба перелізти через мур, а драбина занадто коротка, ноги ось як доводиться задирати, — зауважує коротун Мартро. — А коли потрапиш до цього курника, чи то крільчатника, кожний тебе штовхає, і ти всім заважаєш. Навіть не знаєш, куди голову приткнути. Я звідти втік.

— А мені, — сказав Кокон, — після лопання закортіло піти до коваля вишити чогось гаряченького — на гроші, звісно. Вчора він продавав каву, а сьогодні вранці прийшли жандарі, — бідолаха здрейфив і замкнув двері на ключ.

Фуяд бачив, як товариші повернулися, похнюпивши носи, і повлягались на соломі.

Ламюз пробує чистити рушницю. Але тут незмога, навіть приткнувшись на землі біля дверей, навіть відкинувши намоклий закоржавілий брезент, що звисає, немов якийсь сталактит: занадто темно.

— А якщо впустиш який гвинтик, то хоч пропади його не знайдеш, надто як руки в тебе задубіли з холоду!

— Мені б треба дещо полатати, але де там!

Залишається одно — простягтись на соломі, обмотавши голову хусткою або рушником, щоб трохи сховатися від задушливого смороду гнилої соломи, і спати.

Фуяд сьогодні вільний і від наряду, і від вартування, сам собі господар, і надумав лягти. Він світить свічку, щоб попоратись у своїх речах, і розгортає довгий шарф, тіль його худорлявого тіла згинається й розгинається.

— Гей, ягнятка, гайда чистити картоплю! — грімким голосом гукає на порозі чоловік у каптурі.

Це сержант Анрію. Він славний, але хитрий хлопець; він шуткує грубувато й приємно, проте добре пильнує, щоб усі вийшли з шопи, щоб ніхто не втік від роботи. На вулиці, під безупинним дощем, на розгаслій дорозі вже йде другий рій, що його зібрав і вірядив на роботу унтер. Обидва загони з'єднуються. Ми чвалаємо вгору вулицею і видираємось на глеюватий горбок, де курить похідна кухня.

— Ану, хлопці, одним махом; діло піде, як усі візьмуться... Ну, ти чого там ще бурчиш? Все одно нічого не допоможе...

Хвилини за двадцять ми вертаємось швидкою ходою. У шопі ми натикаємось на наші речі: все вимокло й холодить руки; гострий дух змоклик тварин домішується до випарів нашої брудної мати.

Ми збираємось коло дерев'яних стовпів, підпор даху шопи, далі від водяних струменів, що прямовисно падають крізь дірки в дахові, від цих хистких колон, що стоять на бризкучих підніжках.

— Ось вони, — гукає хтось.

Дві тіні, промоклі від дощу, одна по одній заступають двері. Це Ламюз і Барк. Вони ходили шукати жарівниці. З цієї виправи вони повернулися ні з чим, сердито лаючись: «Ні тобі жарівниці, ні поліна, ні вугілля, хоч лусни!»

Отже, вогню в нас не буде.

— У мене пшик, а коли вже мені не пощастило, то не пощастить нікому, — гордо каже Барк, який має за плечима сотки подвигів по господарству.

Ми не рухаємось, а якщо рухаємось, то поволі, бо ж тут затісно; ми пригнічені.

— Чия це газета?

— Моя, — відповідає Бекюв.

— А що там співають? А! Сто чортів, забув, що годі розібрати щось у цій темряві!

— Вони пишуть: тепер солдатові дають усе, що треба, щоб йому було тепло. У солдата є, мовляв, і вовняна білизна, і коці, і груби, і жарівниці, і вугілля вдосталь. Навіть у шанцях першої лінії.

— А! Грім їм на голову,— бурчать бідні в'язні шопи і сваряться комусь кулаками.

— Фуяд байдужий до того, що говорять. У темряві він зігнувся своїм довгим донкіхотським кощавим тілом і витяг жилаву шию. Його привертає щось на землі.

Це Лабрі, собака з другої чоти, кундель-покруч із відрубаним хвостом. Лабрі скрутився калачиком на солом'яній потерті.

Фуяд дивиться на Лабрі, Лабрі на Фуяда.

Підходить Бекюв і, виспівуючи, як мешканець передмість Лілля, каже:

— Він не їсть своєї бурди. Зслаб песик. Гей, Лабрі, що тобі болить? Ось твій хліб, ось м'ясо. Жери! Смачно? Йому нудно, йому боляче. Скоро він здохне.

Лабрі нещасливий. Солдат, якому його доручено, нітрохи про нього не дбає, трактує його брутально, мордує його. Цілий день собака сидить на прив'язі. Йому холодно, йому зле; він занехаяний. Хіба це життя? Часом він сподівається вийти, примічаючи, як туди й сюди снують люди; він підводиться, потягаючись і боязко помахуючи хвостом. Але все даремно; Лабрі знову лягає і навмисне відвертає морду від своєї повної миски.

Лабрі нудиться, йому остогидло життя. Навіть коли й обмине його куля або уламки гарматнів (адже він наражається на небезпеку не менше, ніж ми), він усе одно здохне.

Фуяд пестить його по голові, Лабрі знову дивиться на Фуяда. У них обох той самий погляд, от хіба, що тільки людина дивиться згори вниз, а пес знизу вгору.

А, буде що буде! Фуяд сідає в куток, ховає руки під поли шинелі, підбгавши ноги, як розкладачку. Він про щось думає, спустивши синюваті повіки. Він викликає образи минулого. В такі хвили рідний край, з яким його

розлучено, вбивається в ніжпу плоть живої істоти. Запашний і барвистий Еро, вулиці Сетта... Видно так виразно, все здається таким близьким, що Фуяд чує рип кочетів на Південному каналі й гамір на пристані; і ці знайомі згуки наче кличуть його.

Кінець дороги, що пахне чебрецем та безсмертником так п'яно, що майже відчуваєш їх смак,— на самому сонці, під запашним і теплим вітерцем (це тільки махає крилами проміння), на горі Сен-Клер зеленіє і квітне невеличка садиба його сім'ї. Звідти видно, як зливається пляшково-зелена лагуна з небесно-блакитним Середземним морем, а часом у темній синяві неба розрізняєш далекий привид зубців Піренейських гір.

Там Фуяд народився й виріс, щасливий, вільний. Він бавився на золотисто-рудуватій землі, грався навіть у солдатів. Він завзято вимахував дерев'яною шаблюкою, його кругленькі щоки шаріли рум'янцем, а тепер вони геть позападали, пожовкли й немов посмуговані близнами... Він розплющує очі, розглядається навколо, хитає головою і сумує за тими часами, коли війна й слава будили в нього щирі запальні почуття.

Фуяд загуляє очі рукою, щоб затримати це видіння.

Тепер він спогадує інше.

У тому самому краї, на горі, він уперше побачив Клеманс. Вона прийшла пишна, осяяна сонцем. Вона несла в руках оберемок соломи: проти золотих кіс солома здавалася бурою. Удруге вона йшла з подругою. Вони зупинилися обидві; щоб подивитись на нього. Він почув шепіт і обернувся. Побачивши, що їх помітили, обидві дівчини, дзвінко сміючись, утекли, зашарудівши спідничками.

І на тому самому місці він із Клеманс пізніше звів дім. Перед домом — виноградник (Фуяд ходив коло нього, надівши свого улюбленого бриля, що його він носив у всі пори року). Біля входу в сад росте добре знайомий кущ троянди; він уживав свої шпички лише на те, щоб лагідно утримувати Фуяда.

Чи повернеться Фуяд коли додому? Він занадто глибоко зазирнув у минуле; він бачить майбутнє в усій його жахливій наготі. Він думає про втрати свого полку, що тане з кожним обстрілом, про запеклі бої, хвороби, висилання...

Він підводиться, пирхає, щоб визволитись від усього, що було, від усього, що буде. І ось знову крижаний вітер, морок, люди в тоскному чеканні вечора; він вертається до дійсності й знову починає тремтіти.

Ступивши два кроки, Фуяд нашттовхується на вояків. Щоб розважитись і потішитись, вони стиха розмовляють про їжу.

— У нас,— каже хтось,— печуть паляниці круглі й великі, як колеса від воза.

І він радісно витріщає очі, немов бачачи перед собою ті паляниці.

— А в нас,— встряє до розмови бідний південець,— святні обіди тривають так довго, що свіжий хліб під кінець обіду черствіє.

— Є в нас винце... Так ніби простеньке, а якщо в ньому нема п'ятнадцяти градусів, це вже не те!

Фуяд і собі розказує про темно-червоне, майже бузкове вино; його добре змішувати, наче воно на те створене.

— А от у нас,— каже беарнець,— є вино жюрансон, але правдиве, не таке, що виставляють за жюрансон у Парижі. Я знаю одного винороба...

— Якщо завітаєш у наші краї,— каже Фуяд,— побачиш: у мене є мускат усяких гатунків, усяких відтінків; можна подумати: це зразки шовків. Приїзди до мене на місяць, брате! Щодня частуватиму тебе іншим вином.

— От смикнемо! — гукає вдячний вояк.

Розмови про вино зворушують Фуяда, вони нагадують теплий запах часнику південної кухні. Випари горілки, вин і лікерів б'ють йому в голову, хоча в шопі завиває вітер.

Раптом Фуяд пригадує, що в селі, де ми стоїмо, живе шинкар Маньяк, родом із Безьє. Цей Маньяк сказав йому: «Заходь до мене, друже, цими днями, ми розіп'ємо винце з наших країв, дій його честі! У мене приховано кілька пляшок, пальці оближеш!»

Ця можливість нараз засліплює Фуяда. Він аж затремтів. По всьому тілу пробігає дрозж від насолоди; тепер він знає, що робити... Випити південного вина, та ще свого рідного, випити досхочу... Побачити все знову нарощево, хоч на один день! Так, так, йому треба випити; він мріє захмелитися.

Не гаючи часу, він кидає своїх товаришів і зразу йде до Маньяка.

Але на порозі він патикається на капрала Бруайс; той перебігає від шоши до шоши і гукає біля кожних дверей.

— Марш слухати наказ!

Сотня збирається і шикуються в каре на глеюватому горбку, де від похідної кухні до дощу примішується сажа.

— Піду пйти після читання наказу! — каже собі Фуяд.

Він слухає наказ неуважно, весь у полоні цієї думки. Але все-таки він чує, як начальник читає:

— «Гостро заборонено виходити до сімнадцятої години і після двадцятої». — І капітан, немов не помічаючи ремствування солдатів, пояснює цей наказ вищого начальства: — Тут штаб дивізії. Поки він тут, не вештайтеся! Ховайтеся! Якщо дивізійний генерал побачить кого-небудь із вас на вулиці, він зараз же пожене вас у наряд — на роботу, щоб жоден солдат не попадався йому на очі! Не виходити увесь день! Робіть, що хочете, аби вас ніхто не бачив.

Усі знову вертаються до шоши.

* * *

Друга година. Тільки о п'ятій зовсім смеркне, і тоді можна безкарно вийти на вулицю.

А поки — спати? Але Фуяда не бере сон; його схвилювала сподіванка випити. А крім того, коли поспати вдень, вночі не заснеш. Таж ні! Лежати з розплющеними очима цілу ніч — це гірше, ніж кошмар.

Погода погіршала. Дощ і вітер дужчають і на дворі, й усередині...

Що його робити, коли не можна ні стовбичити нерухомо, ні сісти, ні лягти, ні потягнутись, ні працювати?

Дедалі більша туга обгортає цих потемлених і задубілих солдатів; вони місця собі не знаходять.

— Кат би його взяв, до чого ж тут злецько!

Ці слова занехаяних людей лунають як жалібний зойк про поміч.

І несвідомо вони беруться до єдиного можливого тут заняття: починають тупцяти, ходити туди й сюди, щоб не залякнути.

І ось вони заходжуються сновигати швидко-швидко, туди й сюди вздовж і впоперек в цій тісній будівлі, що в ній усього десь із три кроки. Ходять колом, стикаються, зачіпають одне одного, щуляться, ховають руки в кишені, притупують.

Вітер наздоганяє їх навіть на соломі, вони скидаються на міських старців, що чекають під навислим зимовим небом, поки відчиняться двері якоїсь благодійної установи. Але для цих людей двері не відчиняться. Хіба тільки за чотири дні, увечері, коли їх знову поженуть до шанців.

Кокон самотою сидить навпочіпки в темному кутку. Його кусають воші, але він знесилів від холоду й вогкості, не зважається перемінити білизни і не рухається так, віддавши себе на з'їжу вошам.

Але ось уже скоро п'ята година вечора. Фуяд мріє про вино і чекає, заховуючи в душі цю сподіванку.

«Котра година?..» Без чверті п'ята... Без п'яти п'ята... Гайда!

Він виходить у чорну ніч. Перескакуючи через калюжі, хляпаючи по грязюці, він іде до шинку Маньяка, щедрого й балакучого земляка. Під дощем, у чорній п'їтмі він насилу віднаходить двері. Боже мій, у шинку не світиться! Прокляття! Він замкнений! Фуяд запалює сірника і, затуляючи вогник здоровою худорлявою рукою, немов абажуром, читає лиховісний напис: «Для солдатів шинок закритий». Очевидячки, Маньяка за якесь порушення правил вигнао в морок і приречено на безділля: йому заборонено торгувати.

Фуяд повертається, іде геть від шинку, що став тюрмою для його земляка, але він не зрікається своєї мрії. Він піде до іншого шинку, вип'є простого вина, за гроші, та й уже.

Він застромляє руку в кишеню й намацує гаманець. Гаманець на місці. Там має бути тридцять сім су. Звісно, це все не золоті розсипи, а все ж...

Раптом Фуяд зупиняється й ляскає себе по лобі. Його обличчя видовжується, викривлюється жахливою, невидимою в п'їтмі гримасою.

Ні, в нього немає тих тридцяти семи су! От йолоп! Забув, що напередодні купив бляшанку сардин, надто остогидли йому оті казенні сірі макарони, та ще й пригостив вином чоботарів, котрі полагодили йому взуття.

От лихо! Лишилось, мабуть, тільки тринадцять су!

Щоб сп'яніти добряче і забути теперішнє життя, йому треба випити десь із півтора літра, трясця його матері! А тут літр червоного вина коштує двадцять один су. Не вистачає!

Він озирнувся в темряві. Шукає. Може, знайдеться якийсь товариш, котрий позичить грошей або пригостить вином.

Але хто, хто? Принаймні не Бекюв, бо ж у нього тільки одна «хрещена» (вона посилає йому що два тижні тютюну й поштового паперу). Не Барк: він не захоче; не Блер: він скупий і не зрозуміє; не Біке: він чогось сердитий на Фуяда; не Пепен: він сам завжди канючить і ніколи не платить, навіть коли запрошує випити. Ех, аби тут був Вольпат!.. Правда, є ще Меніль Андре, але Фуяд винний йому за кілька частувань. А капрал Бертран? Ні, Фуяд послав його до дідька після якогось зауваження, і тепер вони поглядають один на одного зизом. Фарфаде? Фарфаде ніколи з ним не розмовляє... Ні, у Фарфаде незручно позичати. Та й навіщо — хай йому лихий прасунок — шукати рятівників в своїй уяві? Де зараз усі ці люди?

Фуяд поволі бреде назад до свого притулку. Потім раптом несамохіть вертається й знову нерішуче йде вперед. Він усе-таки спробує. Можливо, люди, котрі вже сидять при столиках... У час, коли п'їтьма сповиває землю, він дістається центру села.

Освітлені двері й вікна шинків відбиваються в брудних калюжах на головній вулиці. Що двадцять кроків — шинок. Чорніють силуетки вояків, найчастіше вони йдуть униз вулицею цілою бурсою. Коли проїжджає авто, всі вони бокують, засліплені ліхтарями й оббризані грязюкою, що розплескують колеса по всій вулиці.

Шинки перелюднені. Крізь спітнілі шибки видно, що скрізь напхом напхано.

Фуяд заходить навдалу до шинку. Уже на порозі його розчулює тепле повітря, світло, запах і гомін голосів. Що не кажи, все це обривки минулого в сучасному.

Він протискується між столики, обходить їх, зачіпає, оглядає всіх відвідувачів. Леле! Тут він нікого не знає.

У другому шинку те саме. Не щастить Фуядові! Даремно він витягає шию і розпачливо шукає знайомого серед цих людей, що п'ють, гомонять або сидять поодинокі

й пишуть листи. Він — як жебрак. Ніхто не звертає на нього уваги.

Не знайшовши нікого, хто став би в пригоді, він вирішує купити вина хоча б на свої дрібні гроші. Він підходить до прилавка.

— Півпляшки вина, та доброго...

— Білого?

— Авжеж!

— Ти, хлопче, певно, з півдня, — каже хазяйка, подає йому пляшечку й шклянку і дістає дванадцять су.

Він примощується в куточку, коло столика, де вже сидять четверо і грають у маніллю, він по вінця наливає шклянку, випиває і знов наповнює її.

— Гей, за твоє здоров'я! Дивись, не розбий шклянки! — нараз волає над самим вухом Фуядові новий відвідувач у забрудненій синій блузі; у нього густі, мов штаба, брови, бліде обличчя, стіжкувата голова і здорові вуха вагою з півфунта. Це Арленг, майстер-зброяр.

Не дуже-то зручно сидіти самому за пляшкою перед товаришем, котрому кортить випити. Але Фуяд удає, ніби не розуміє домагань Арленга, який крутиться перед ним, запобігливо посміхаючись. Фуяд проковтом спорожняє шклянку. Тоді Арленг повертається до нього спиною і мимрить: «Не дуже-то вони щедрі, оті південці! Ненажери!»

Фуяд підпирає підборіддя кулаками і байдуже дивиться в куток шинку, де товпляться, штовхаються солдати.

Воно, звісно, непогане, це біле вино, але що можуть зарадити кілька крапель жаждивій пустелі? Туга кинула Фуяда на хвилину. І повернулась.

Південець устає. Випити довелось лише дві шклянки, а в гаманці залишилось тільки одне су. В нього вистачило мужності зайти ще до одного шинку й пошукати там знайомих. Виходячи, він белькоче, немов прохаючи вибачити: «Чорти б його взяли! Ніколи його нема, коли треба, тварюка така!»

Він повертається до шопи. Там, як і раніше, шумить вітер і дощ. Фуяд запалює недогарок, і при світлі полум'я, що безнадійно блимає, немов поривається відлетіти, він іде поглянути на Лабрі.

З недогарком у руці він присідає навпочіпки перед бідолашним собакою, що здохне, може, раніше, ніж він.

Лабрі спить сторожко, він розплющує одне око й крутить хвостом.

Південець пестить собаку й тихо каже:

— Нічого не вдієш. Нічого...

Більше він нічого не хоче докинути, щоб не засмутити Лабрі. Пес, немов підтакуючи йому, хитає головою і знову заплющує око.

Фуяд насилу зводиться (в нього ломить суглоби), йде спати. Тепер у нього тільки одна надія: заснути, щоб скінчився цей похмурий день, цей день небуття, один із багатьох днів, що їх доведеться ще героїчно перетривати, перебути, аж поки, кінець кінцем, настане останній день війни або останній день його життя.

XII

Портик

— Зараз туман. Може, підемо туди?

Це питає мене Потерло. Він повертається до мене. Його славне обличчя здається прозорим від світла ясно-блакитних очей.

Потерло родом із Суше; відколи наші вибили німців з цього села, він хоче побачити місце, де жив щасливо в ту добу, як ще був вільною людиною.

Подорож ця небезпечна. Не тому, що ми далеко: до Суше палицею докинути. Ми вже півроку живемо і працюємо в окопах і сполучних ходах так близько, що, здається, можна почути голоси з того села. Треба тільки вилізти просто звідси на Бетюнський шлях; уздовж нього в'ються шанці; під ним прорито окопчики нашого прикриття; треба пройти чотириста чи п'ятсот метрів униз тією дорогою, і попадеш до Суше. Але всі ці місця ворог без упину обстрілює. По своєму відступові він обкидає їх гарматнями, що час від часу струшують нас у нашому підземеллі і здіймають понад насипом великі чорні гейзери з землі й різних уламків або стовпи диму заввишки з церкву. Навіщо німці бомбардують Суше? Хтозна. В цьому селі, яке не раз переходило з рук до рук, не лишилося вже нікого й нічого.

Але цього ранку нас оповиває густий туман, і під цим покровом, що його небо накинуло на землю, можна ризикнути... Ми певні принаймні, що нас не побачать. Туман

герметично закриває вдосконалене око — німецьку ковбасу, що, певне, десь там, у небі, вгорнута ватою; туман стоїть легкою, але непрозорою стіною між нашими лініями і німецькими спостережними пунктами в Л'ансі й Ангрі.

— Гаразд! — відповідаю я Потерло.

Ми втаємничили в наш намір фельдфебеля Барта; він киває головою й спускає повіки, даючи нам зрозуміти, що заплющує на це очі.

Ми вилізаємо з траншеї й виходимо на Бетюнський шлях.

Удень я тут уперше. Раніше ми бачили цей страшний шлях тільки віддалік; у п'ятмі, зігнувшись під кулями, ми не раз перебігали його вистрибом.

— Ну що ж, підемо, брате?

За кілька кроків Потерло зупиняється серед шляху, де, немов розсмикана бавовна, стелеться туман; він витріщає небесно-блакитні очі й розтуляє червоного рота.

— Ой-ой-ой!.. — бурмоче він.

Я обертаюсь до нього, він показує мені на шлях і, хитаючи головою, каже:

— Це він. Милий боже, подумати тільки, що це він!.. Та я його знаю так, що, заплющивши очі, побачу його точнісінько таким, яким він був; він навіть увижається мені. А тепер і дивитися на нього моторошно! Це була чудова дорога, вся обсаджена високими деревами... А тепер? Глянь, як її знівечено. Глянь, окопи по обидва боки, вздовж усієї дороги. Брук розбито, розкришено, дерева викорчувано з корінням, розкидано, розщеплено, звуглено, прошито кулями, а ось це — якесь решето! Ох, брате, брате, ти не можеш уявити собі, яка чудова була ця дорога!

Він іде далі і щокрок жахається.

І справді, дорога нелюдська і обабіч її закопались дві армії, вчепились за неї й півтора року її мордують; над цією дорогою шугають тільки кулі та цілі хмари гарматнів; вони її поорали, скуйовдили, засипали землею, знесеною з полів, перелопатили аж до самих надр. Це проклятий шлях, безбарвний, обдертий, зловісний і величний!

— А коли б ти знав його раніш! Він був чистий і рівний, — каже Потерло. — А скільки тут було всякого дерева, скільки квітів, схожих на метеликів; тут завжди з тобою хтось вітався: проходила жінка з двома кошиками

або люди проїздили на біді й голосно розмовляли, а їхні блузи надималися на вітрі. Ех! Як гарно тут колись жилося!

Він іде далі до брустверів, до берегів туманної річки, що ніби тече річищем дороги. Він нахиляється і спиняється перед ледве помітними пагорками, на яких чорніють хрести, ніби вбиті тут і там у мур туману, нагадуючи хрестовий похід у церквах.

Я кличу Потерло. Коли йти погребною ходою, ми не дістанемося. Ходім!

Ми підступаємо до схилу; я йду спереду, Потерло плентається ззаду з похнюпленою головою, поглиnutий своїми думками, даремно намагаючись розпізнати рідні місця. Тут дорога спускається вниз і ховається за горбом, на північ від нас. У цьому захищеному місці помітно якийсь рух.

На нужденному великому пустирищі, порослому висхлою травою, лавами лежать мерці. Їх переносять сюди вночі, прибираючи шанці або рівнину. І вони чекають — дехто вже давно, — поки їх перенесуть, теж уночі, на кладовище в тилу.

Ми тихо підходимо до них. Вони лежать щільно один коло одного; кожен захолов у тій позі, в якій сконав. У деякого обличчя запліснявіло, а шкіра заржавіла, пожовкла, вкрилась чорними цятками. У багатьох обличчя геть чорне, смоляне; губи понапухали: це роздуті, як міхури, негрські голови. Таж тут лежать не негри. Між двома трупами стирчить чийсь відтятий зап'ясток руки з клубком обірваних жил. Інші — безформні, брудні брили; серед них розкидано якісь речі або уламки кісток. Далі лежить труп, який був у такому стані, що довелося його покласти в дротяну сітку, примоцьовану до кінців кілка, щоб тіло не розтрусилося дорогою. Його й принесли сюди, ніби якусь грудку; він так і лежить у металевому гамаку. Годі впізнати, де верх, де низ того тіла; серед цієї квапі впадає в око тільки роззявлена паща кишені в штаних. З неї виповзає і вповзає назад якась комаха.

Навколо трупів пурхають листи; вони повипадали з кишень або ладівниць, коли мерців клали на землю. Я нахиляюсь і на забрудненому клаптику паперу, розмалянному на вітрі, розбираю таку фразу: «Мій любий Анрі, яка чудова погода в день твого народження!» Мертвяк лежить на животі; його поперек розколотий від стегна до

стегна ніби широкою борозною; голова вивернена; замість ока — порожня западина; скроня, щоки й шия поросли ніби зеленим мохом.

Огидний сморід розноситься вітром над цими мерцями і над купою покидьок: тут валяються шмаття брезенту, обмотки, лахміття, побруднені, пересяклі засохлою кров'ю, звуглені, коржаві, землясті і вже спорохнілі, — вони рояться червою. Нам аж з душі верне. Ми переглядаємось, похитуючи головами, і не наслідують признаєть голосно, що тут погано тхне. І все ж не поспішаємо йти.

Ось у тумані з'являються згорблені люди: вони щось несуть. Це санітари-носії, навантажені новим трупом. Старі, вихудлі, вони насилу сунуть, кречуть, умиваючись потом і кривляючись від напруження. Нести удвох мертвяка сполучним ходом по грязюці — це майже надлюдська робота.

Вони кладуть мерця, одягнутого в нове.

— Ще так недавно він був на ногах, — каже санітар, — і раптом дві години тому йому прострелили голову, коли надумався знайти в полі німецьку гвинтівку; в середу він мав їхати у відпустку і хотів привезти цю гвинтівку з собою. Це сержант чотириста п'ятого полку заклику чотирнадцятого року, Славний був хлопець!

Санітар підіймає хустку, що заслоняє обличчя забитого; цей сержант ще зовсім молодий; він нібито спить, тільки очі закотилися, щоки — воскові, а в ніздрях і на губі застигла рожева сукровиця.

Цей труп здається чимось чистим у цьому звалищі; він відкидає голову набік, коли його ворушать, немов хоче влягтися зручніше; можна подумати, ніби не такий мертвий, як усі інші. Але спотворений менше од інших, він здається вчистіший, ближчий і наче рідніший тому, хто на нього дивиться. Перед усією цією купою забитих істот ми скажемо тільки про нього: «Бідолашний хлопець!»

Ми йдемо далі тією самою дорогою; вона провадить униз, до Суше. В білому тумані вона здається нам страшною долиною скорботи. Купи уламків, покиді й бруду здіймаються на її потрощеному хребті і по узбіччях; нею майже не можна пройти. Землю встеляють дерева; вони повикорчовувані з корінням, порозбивані, порозтросувані. Схили геть пориті й зруйновані гарматнями. Уздовж цієї дороги, по обидва боки, зацілени самі тільки хрести;

чорніють шанці, разів із двадцять завалювані й знову викопувані, містки над ямами та плоти над драговиною.

Ми посуваємось, усе навкруги поперевертане, повне гнилизни, од усього віє загладою. Ми йдемо бруком із уламків гарматнів. Ми натикаємся на них, потрапляємо в їхні купи, як у пастку, спотикаємся на стося звиченої зброї, уламків кухонного начиння, бідонів, печей, швацьких машинок, мотків електричних дротів, предметів німецької та французької амуніції, вкритих корою сухої грязі, підозрілого канцур'я, склеєного рудувато-червоною замазкою. І треба стерегтись і невибухлих гарматнів, скрізь стирчать їхні загострені голівки, днища чи боки, розмальовані червоною, синьою або темно-рудюю фарбою.

— Це колишня траншея бошів; їм довелося її покинути...

Подекуди вона засипана, подекуди — продірявлена гарматнями. Мішки з землею порозривалися, земля повисипалася з них, і вони метляються на вітрі порожні; дерев'яні підпірки порозколювані й стирчать звідусіль. Бліндажі геть позасипано землею і ще не знати чим. Можна подумати, що перед нами спустошене, розширене, замулене, занечищене корито майже висохлої ріки, покинуте водою і людьми. В одному місці траншею стерто з лиця землі; замість широкого рову — свіжозоране поле з симетрично вибитими ямами.

Я показую велутникові на це надзвичайне поле, де ніби пройшов велетенський плуг. Але Потерло поглинутий своїми думками.

* * *

Він тисне пальцем у простір; він уражений. Я ніби допіру прокинувся.

— Червоний шиночок!

Це — рівне поле, засипане битюю цеглою.

— А що там?

Межовий стовп? Ні, це голова, чорна, засмагла, ніби вимазана ваксою. Рот зовсім перекошений, вуста стирчать. Велика звуглена, ніби котяча, голова. Це німець; його поховано навсторч.

— А це що?

Як щось моторошне: білий-білий череп, за два ступні від нього пара черевиків, і між ними купка розтріпаного реміння і ганчір'я, зліпленого рудою грязюкою.

— Ходім! Туман уже розходиться. Швидше!

За сто метрів перед нами у прозорих хвилях туману, що ніби суне разом з нами й дедалі менш ховає нас, свистить і вибухає гарматень... Він падає туди, де ми маємо пройти.

Спускаємось. Схил уже не такий крутий.

Ідемо поруч. Мій товариш не каже ані слова, тільки поглядає то праворуч, то ліворуч.

Нараз він знов зупиняється і півголосом мимрить:

— Ну що ж! Ми прийшли... Це тут...

Справді, ми весь час ідемо рівниною, все тою самою розлогою рівниною, яловою, випаленою,— а проте ми в Суше!

* * *

Село зникло. Ніколи мені ще не доводилось бачити, щоб так зникало село. Аблен-Сен-Назер і Карансі ще й досі мають подобу селища, хоча будинки там потрошені, понівечені, а подвір'я захаращені тиньком і дахівкою. Тут, серед покалічених дерев, що обступають нас у тумані, немов якісь привиди, все втратило свої попередні кшталти: немає навіть уламка стіни, огорожі, воріт, і під купою брусів, каміння й залізного брухту дивно бачити рештки бруку: тут була вулиця.

Можна сказати, що це якесь брудне, болотяне пустирище поблизу міста, куди роками скидали сміття, покидьки і старе начиння; серед цього звалища пробираєшся дуже поволі, з великою бідою. Після бомбардування так усе змінилося — навіть річечка звернула вбік від млина, біжить навмання, розливаючись ставком посеред невеличкого зруйнованого майдану, де стояв хрест.

В ямах, викопаних гарматнями, гниють величезні здуті трупи коней; подекуди валяється понівечений жахливими ранами останок того, що колись був людською істою.

Ось упоперек стежки, якою ми йдемо, правильніше, видираємось, наче з якогось кригоплаву, якоїсь повені колод і уламків під похмурим і сумним небом,— простягся чоловік, ніби спить; але він лежить крижем, сплющив-

ся, влип у землю; ні, він не спить, він мертвий. Цей солдат розносив суп. Біля нього лежать нанизані на лямку хлібини, ціле гроно фляг, прив'язане до плечей ремінцями. Мабуть, сьогодні уночі уламок гарматня пробив йому спину. Ми, безперечно, перші знайшли цього невідомого солдата, який загинув невідомо як. Можливо, він зотліє, перш ніж його знайдуть. Шукаємо його номерок: номерок прилип до загуслої калюжі крові, де захолола його права рука. Я записую його ім'я й прізвище, накреслене кривавими літерами.

Потерло не втручається. Він як сновиди. Розгублено дивиться скрізь: чогось без кінця шукає серед цього шарварку, серед цієї порожняви, він шукає навіть у туманній далечині.

Потім сідає верхи на бруса, скинувши попереду ногою погнуту каструлю. Я сідаю поруч нього. Мжичить. Вологий туман осідає краплями і криває все полиском.

Потерло бурмоче:

— Тю ти!.. Тю ти!..

Він витирає лоба: підводить на мене очі, ніби благаючи. Він хоче зрозуміти, обкинути поглядом руїни всього цього куточка світу, звикнути до цих утрат. Мимрячи якісь недоладні слова, він скидає велику каску, і голова його аж парує. Потім ледве вимовляє:

— Ех, друже, ти не годен уявити собі, не годен, не годен...— Він задихається.— Червоний шиночок он там, де ми бачили голову того боша і навколо купи покидьків... це помийниця... це був цегляний будинок і поряд низенькі будівлі... Скільки разів, брате, на тому самому місці, де ми з тобою зупинилися, скільки разів я казав «до побачення» славній кобітці, що стояла на порозі і сміялась; я обтирав рота, дивився у бік Суше й ішов додому: ступиш іноді кілька кроків, обернешся й гукнеш їй щось веселе. Ех, ти не годен собі уявити... А все це, все це!..

Він показує рукою на лячну пустку...

— Не треба тут баритися, друже. Диви, туман рідшає. Він ледве підводиться.

— Ходім...

Найважче ще попереду. Його дім...

Він тупцяє, озирається, іде...

— Це тут... Ні, я проминув. Це не тут. Я не знаю те-пер, де він був. От нещастя!

Він ламає руки з розпачу, ледве стоїть на ногах серед шутеру й дощок. Він шукає те, що було в його домі: затишок покоїв, відрадісну затінь. Усе це розвіяно за вітром. Загублений на цій захаращеній рівнині, де немає жодних ознак, він дивиться в небо, як ніби там можна що-небудь знайти.

Він кидається на всі боки. Раптом він зупиняється й відступає на кілька кроків.

— Це тут! Ручуся! Бачиш, я впізнаю з цього каменя. Тут була продуха. Ось навіть слід зірваної залізної штаби!

Він сопе, міркуючи, без кінця хитаючи головою.

— Ось, коли більше нічого не маєш, лише тоді розумієш, що був щасливий. Ех, як щасливо ми жили!

Він підходить до мене й нервово сміється:

— Це рідкісний випадок, га? Я певен, що ти ніколи не бачив нічого такого, щоб не можна було знайти свій дім, де ти жив завжди, споконвіку...

Він обертається і сам тягне мене звідси.

— Ну, ходімо, бо тут нічого більше немає. Коли подивився на місяць, де раніше щось було!.. Час, брате!

Ми рушаємо. В цих примарних місцях, у цьому селі, похованому під грузом, ми єдині живі істоти.

Ми знову пнемося вгору. Туман розвіюється. Мій товариш широко ступає, мовчки дивлячись у землю; потім показує мені на поле.

— Кладовище,— каже він.— Воно було тут, а тепер воно повсюди.

На півдорозі ми сповільнюємо ходу. Потерло підходить до мене:

— Знаєш, це вже занадто. Все моє колишнє життя пішло нанівець, усе життя...

— Та що ти! Твоя ж бо дружина здорова, і ти це знаєш; твоя донька теж.

Він якось чудно дивиться:

— Моя дружина... Я зараз тобі розкажу. Моя дружина...

— Ну?

— Ну, брате, я її бачив...

— Ти її бачив? А я гадав, вона залишилася на терені, захопленому німцями!

— Авжеж, вона в Лансі, у моїх батьків! І все-таки я бачив її... Ну, гаразд, сто чортів!.. Я тобі розкажу все.

Ну от, я був у Лансі три тижні тому, одинадцятого числа... Три тижні тому.

Я дивлюсь на нього; я приголомшений... Але з його лица видно, що він каже правду. Він простує поруч мене в посвітлілому тумані й мимрить:

— Нам сказали, ти, може, пам'ятаєш... Та тебе, здається, там не було. Нам сказали: треба зміцнити дротяні загородки перед паралеллю Бійяра. Ти розумієш, що це значить? Досі цього ніколи не вдавалось зробити: тількино вилізеш із траншеї, зараз же ти на видноті на тому схилі, в нього смішна назва...

— Тобогган.

— Еге ж... У цій місцині так само небезпечно вночі чи при тумані, як і серед білого дня, бо туди заздалегідь націлено рушниці, встановлені на козлах, і кулемети. Боші безперестану поливають гарматнями все, навіть коли нічого не видно.

Узяли саперів із нестройової роти. Але дехто з них викрутивсь, і їх замінили рядовими із стрійових сотень. Я був з ними. Гаразд. Виходимо. Жодного пострілу! «Що б це означало?» — кажемо ми. Але ось з-під землі вилазить один бош, два боші, десять бошів, махають до нас руками і гукають: «Камрад! Ми ельзасці!» — і всі виходять із міжнародного ходу. «Ми не стрілятимемо, — кажуть, — не бійтеся, друзі. Дозвольте нам поховати тільки своїх мерців». І ось усі ми почали працювати, кожен по свій бік, і навіть розбалакалися з ними, бо вони ельзасці. Вони ляяли війну й своїх офіцерів. Наш сержант добре знав, що розмовляти з ворогом заборонено; і нам навіть читали наказ, що з бошами можна балакати тільки рушницею. Але сержант зміркував, що випала єдина слухна нагода закріпити дротяну загороду, а коли боші дозволяють працювати на шкоду їм, то чому з цього не скористатися?.. Але один з бошів гукає: «Чи нема серед вас когось із окупованих теренів, хто б хотів дізнатись про свою родину?»

Ну, друже, я не витримав. Я не роздумував, чи добре це, чи погано, вийшов уперед і сказав: «Я». Бош почав мене розпитувати. Я сказав, що моя дружина в Лансі, у моїх батьків, разом з дочкою. Він запитав, де вона живе. Я пояснив. Він сказав, що добре знає, де це. «Слухай, — каже, — я віднесу їй від тебе листа і навіть відповідь тобі принесу». Потім цей бош як лясне себе по лобі й підхо-

дить до мене: «Слухай ось що, брате, ще краще: якщо ти зробиш, що я тобі скажу, ти побачиш жінку, дитину і всіх ось як я зараз бачу тебе!» Для цього треба тільки піти з ним у певний час, вдягнути німецьку шинелю й кепі (він мені їх дістане). Він мене візьме до їхньої команди, яку посилають по вугілля в Ланс; ми дійдемо до дому, де живе моя жінка. Я зможу її побачити, тільки щоб я був обережний і не навертався на очі, бо за своїх людей він ручиться, але в домі, де живе моя жінка, стоять німецькі унтери, ось за них він не відповідає... Ну що ж, друже, я згодився!

— Небезпечна штука!

— Звісно, небезпечна. Я згодився миттю, не думаючи, не схотівши обмірковувати. Як? Побачити своїх? Якщо навіть потім мене розстріляють, то все одно: за добрий крам і добра ціна. Такий уже закон і попиту, й пропозиції. Адаже так?

Ну, брате, все пішло рівнесенько-гладесенько. Тільки вони мали мороку, поки знайшли мені кепі: ти ж знаєш, голова в мене чималенька. Але й це якось уладнали. А в мене були якраз і німецькі чоботи, оті Каронові — пригадуєш? Ну, ось я й рушив до бошівських окопів (такі самі паскудні, як і наші) разом з цими, мовляв, бошами-«товаришами»; вони говорили найщирішою французькою мовою, як і ми з тобою, і радили мені не турбуватися.

Не було навіть тривоги, нічого. Все обійшлося так тихо й просто, що я навіть забув, що я липовий німець. До Лансі ми прийшли, коли вже стемніло. Пригадую, ми пройшли повз ратушу і рушили по вулиці Чотирнадцятого липня. Я бачив, як мешканці ходили вулицями, як ото в нас на постої. В темряві я їх не впізнавав, а вони мене. Та вони і в голову не цокладали, що ми утнули таку штуку. Було темно, хоч в око стрель. Нарешті я прийшов у сад моїх рідних.

Серце мені калатало; я тремтів з ніг до голови, наче весь перетворився на серце. Я ледве стримувався, щоб не засміятись голосно й не озватися по-нашому, такий я був щасливий і схвильований. Камрад бош сказав мені: «Пройди раз, другий, поглянь у вікно. Але ніби ненароком. Стережись...» Тоді я зразу схаменувся, взяв себе в руки. Цей бош був чудовий хлопець, молодчага: бо коли б тільки мене зловили, і йому б добре нагоріло,— адже так?

Ти знаєш, у нас, та й скрізь у Па-де-Кале, вхідні двері поділені на дві половинки; внизу щось ніби перегородка до пояса людині, вгорі — наче віконниця. Верхню половинку дверей можна відчинити, і виходить ніби вікно.

Віконниця була відчине́на; кухня (вона звичайно править і за їдальню) світилася; чути було гомін.

Я пройшов, витягнувши шию. Коло круглого столу сиділи чоловіки й жінки; їхні обличчя рожевіли при світлі лампи. Я вп'явся очима в Клотільду. Я добре бачив її. Вона сиділа між двома бошами, здається, унтерами; вони з нею гомонили. І вона що робила? Та нічого; спустила голову, привітно усміхалась; її біляве волосся золотила лампа.

Вона всміхалась. Вона була задоволена. Вона ніби почувала себе добре серед цих тварюк, коло лампи й вогню, в добре знайомому мені, рідному теплі. Я пройшов мимо, потім вернувся і знову пройшов. Я знову побачив її, і вона все всміхалась. І не через силу, не вимученою посмішкою, ні, правдивою усмішкою, від душі усміхалась. І поки я проходив узад і вперед, я встиг побачити й мою доньку: вона простягала рученята до якогось гладуна-боша з галунами й пробувала вилізти йому на коліна. А хто сидів поруч нього? Мадлен Вандаер, удова по Вандаерові, мого товариша з дев'ятнадцятого полку, вбитого на Марні, під Монтіоном.

Вона знала, що його вбили, бо була в жалобі. І от вона навіть не сміялася, вона просто реготала, їй-богу, і позирала то на того, то на того боша, ніби казала: «Як мені тут гарно!»

Ой друже! Я пішов звідти і наткнувся на камрадів, вони вже чекали на мене, щоб провести назад. Як я повернувся, вже не знаю. Я був приголомшений. Ішов, спотикаючись, як проклятий. Спробував би мене хтось зачепити! Я б заренетував на ціле горло, вчинив би бешкет, хай би мене вбили, лиш би покінчити з цим підлим життям!

Ти розумієш? Вона. Моя дружина, моя Клотільда, в той день, під час війни, всміхалась! Як? Досить не бути там кілька часу, щоб тебе вже скинули з рахунку? Кидаси свою хату, ідеш на війну, всі ревуть, можна подумати, для них усе загинуло; і от потроху звикають жити без тебе, і тебе наче там і не було, без тебе обходяться, почувуються щасливими, як і раніше, і всміхаються! Ех, кляте життя! Я вже не кажу про хвойду, що реготалась, але

моя, моя власна Клотільда в ту хвилину, коли я випадково побачив її, — в ту хвилину, хоч що кажи! — чхала на мене!

І коли б вона сиділа ще з приятелями, родичами, тажні, з унтерами-бошами! Ну, скажи, хіба не варто було скочити в кімнату, дати їй пару ляпасів і скрутити шию отій курці в жалобі?

Так, так, я хотів би це зробити. Я знаю, що це було б уже занадто... Я сказився, розумієш...

Завваж, я не хочу сказати більше, ніж говорю. Клотільда — славна кобіта. Я її знаю і вірю їй: безперечно, знаєш, коли б тільки мене закатрупили, вона спочатку умивалась би сльозами. Вона знала, що я живий, добре, та не в тому річ. Раз у неї тепло, світить лампа, сидять люди, навіть якщо мене немає, все одно вона почувасться добре, задоволена і не може втриматися — всміхасться.

Я тягну Потерло далі:

— Ти, брате, загнув. Ну що за безглузді думки!..

Ми йшли зовсім помалу. Були ще внизу — під горбом. Туман переливався сріблом і рідшав. Незабаром вигляне сонечко. Ось і воно.

* * *

Потерло глянув на мене і сказав:

— Підемо повзагороднім шляхом до Карансі й вернемося з іншого кінця.

Ми звернули в поле. За кілька хвилин він сказав:

— То ти гадаєш, я загнув? Ти кажеш, я загнув?

Він замислився.

— Ех! — І потім додав, похитуючи головою: — Але як же так? Усе це все-таки так і було...

Ми побралися вгору стежкою. Потеплішало. Ми дісталися рівного плацика.

— Посидьмо ще трошки, перш ніж вернутись, — запропонував Потерло.

Він сів. У його голові роїлися думки. Він морщив чоло. Він обернувся і зніяковіло глянув на мене, ніби хотів просити в мене якої послуги:

— Скажи-но, брате, — чи я маю рацію?

Глянувши на мене, він обвів очима все довкола, немов чекаючи відповіді від самої природи.

На небі й на землі заходили зміни. Туман ізник. Простори скидали свої шати. Тісна, сумна й сіра рівнина де-

далі ширшала і, проганяючи тіні, поволі обарвлювалась. Світло поволі обгортало її зі сходу на захід, немов двома крилами.

І ось далеко внизу, між деревами, показався Суше. Завдяки віддалі й світлу невеличка місцевість немов відроджувалась перед нашими очима, оновлена сонцем!

— Чи маю я рацію? — перепитав Потерло, дедалі більш вагаючись.

Перш ніж я встиг вимовити слово, він відповів сам собі спершу півголосом:

— Знаєш, вона ж іще зовсім молода, їй усього двадцять шість років. А молодість бере своє, вона і пре з неї; коли Клотільда відпочиває при лампі й у теплі, вона несамохить усміхається; і навіть якщо вона зарежоче на ціле горло, це просто сміється, співає в грудях молодість. Правду мовити, Клотільда всміхалася зовсім не іншим, а самій собі. Це життя. Вона живе. Так, живе — ось і все. Це ж не провина її, якщо вона живе. А що їй, помирати, чи що? То що ж їй робити? Цілі дні оплакувати мене, клясти бошів? Бурчати? Не можна ж плакати й нарікати десь аж півтора року! Так не буває. Надто багато минуло часу, кажу тобі. У цьому вся справа.

Раптом він замовкає й дивиться на панораму Нотр-Дам-де-Лоретт, осяяну сонцем.

— Так само й донька; коли чужий дядько не посилає її до дідька, їй уже хочеться залізти до нього на коліна. Мабуть, їй би любіше було, щоб натомість був її рідний дядько або приятель батька, — а все ж вона лащить ся до того, хто часто сидить поруч неї, навіть якщо це гладкий кабан в окулярах.

— Ех! — скрикнув він, підводячись і жестикулюючи передо мною. — Мені скажуть: «А якщо ти не вернешся з війни?» А я на те: «Ну, брате, тоді капець, нема більш ні Клотільди, ні кохання. Коли-небудь мене в її серці заступить хтось інший. Нема чого дурити себе: вона про мене забуде, на моєму місці з'явиться інший, вона почне нове життя. Так, якщо я не вернуся...» — Він добродушно сміється. — Але я маю намір повернутись! Еге! Та вже для цього треба бути завзятим. Треба бути завзятим, — повторює він поважніше. — Бо інакше, коли навіть доведеться мати до діла зі святими або янголами, — кінець кінцем програєш. Таке життя. Але я завзятий.

Він знову сміється.

Я теж підводжусь і плескаю його по плечу:

— Ти мавш радію, друже. Все скінчиться. Не хвилюйся!

Він затирає руки і не перестає говорити:

— Еге, холера його візьми, все це кінчиться! Будь тихо! Знаю, доведеться докласти праці, щоб це скінчилось, а далі ще більше, коли це скінчиться. Треба буде попрацювати. І не тільки руками.

Доведеться все переробити наново. Ну що ж, відбудуємо. Дім? Пропав. Сад? Від нього нічого не залишилось. Ну що ж, збудуємо новий дім. Посадимо новий сад. Що менше залишилось, то більше зробимо. Бо це і є життя. і ми живемо, щоб відбудовувати, правда? Ми відбудуємо і наше родинне життя, поновимо дні, поновимо ночі.

Й інші також. Усі відновлять свою родину. Знаєш, що я тобі скажу? Це, можливо, прийде швидше, ніж здається.

Так, я добре уявляю собі, як Мадлен Вандаер одружиться з іншим хлопцем. Вона вдова, але вона вдова вже півтора року. Ти думаєш, це пусте — півтора року? Так довго, здається, навіть неносять жалоби. Але про це забувають, кажучи про вдову: «От шлюха!» Що ж, вони хотіли б, щоб вона наклала на себе руки? Але всі люди забувають померлих, несамохіть забувають. Ніхто в цьому не винен, навіть ми самі. Забувають, та й по всьому.

Коли я раптом побачив Мадлену, коли я побачив, як вона сміється, в мене очі на лоб полізли, наче її чоловіка вчора тільки вбито. Таж його, бідолаху, закатрупили вже давно. Уже давно, надто давно. Ми вже не ті. Отже — чухеш? — треба вернутися додому, треба бути завзятим! Ми будемо дужі і заживемо знову.

Дорогою він дивиться на мене, підморгує і, радіючи, підбадьорений, що знайшов новий доказ, каже:

— Я вже заздалегоди знаю: по війні всі мешканці Суше знову візьмуться до роботи й заживуть... Ото роботи буде! От хоч он взяти дядька Понса. Ну й чудій! Він був такий чепурний, що підмітав траву в своєму садочку волососяною щіткою та, стоячи навколішках, стриг газони позиціями. Ну що ж, він ще матиме таку втіху! А тітка Імажінер. Вона жила в домкові край села, біля замка Карлер, здорова бабега, вона немов котилась по землі, будім у неї під спідницями були коліщатка. Щороку во-

на родила дітей справно! Що твій кулемет! Що ж, вона знову візьметься до цього діла, та ще й як!

Він зупиняється, міркує, злегка посміхається і майже сам до себе ніяково мовить:

— ...Стривай... Що я тобі скажу, я примітив... Це не дуже й важливе, але я примітив (такі речі примічають зразу, навіть коли про них і не думаєш): у нас стало чистіше, ніж при мені...

На землі вилискують рейки, загублені серед висохлої трави. Потерло показує ногою на цю занедбану колію й посміхається:

— Це наша залізниця. Вузькоколія. Черепаха. Наш потяг не поспішав! Він повз поволі. За ним здужав би равлик. Що ж, ми залізницю відбудуємо. Але потяг, очевидно, швидше не ходитиме. Це йому заборонено.

Ми вилазимо на вершину; Потерло обертається і востаннє дивиться на сплюндровану місцину, де ми побували. Ще виразніше, ніж недавно, села на віддалі ніби відтворюються серед пообламуваних, пообшморгованих дерев, схожих на молоді паростки. Ще більше, ніж недавно, ясний день надає цим біло-рожевим брилам видимості життя і навіть подобу якоїсь думки. Навіть каміння перетворюється й оживають. Краса проміння ніби віщує і показує майбутнє. Обличчя солдата так само світилося відблиском цього відродження. Весна й надії зроджують на його виду усмішку, його рожеві щоки, ясні блакитні очі та золотаві вії ніби свіжо пофарбовані.

* * *

Ми спускаємось у сполучний хід. Туди просмикується сонячне світло. Траншея світла, суха і дзвінка. Я милуюся на її прекрасну геометричну форму й глибину, гладенькі стіни, відгостровані лопатою, і мені аж радісно чути, як ясно й чітко вистукують наші підшви об твердий ґрунт або дерев'яний поміст.

Дивлюсь на годинник. Дев'ята година; в шкельці відбивається рожево-блакитне небо і тонкі, наче вирізьблені обриси чагарів, посаджених по краях шанців.

Ми з Потерло Perezирасмося з якоюсь невиразною радістю; нам приємно дивитися один на одного, наче ми давно не бачилися! Він говорить, і хоч я й давно звик до його

співучої північної гутірки, я ніби вперше примічаю, що він співає.

Ми перебули тяжкі дні, трагічні ночі в холоді, у воді й грязюці. Тепер, хоча ще зима, перший чудовий ранок провіщає нам і переконує нас, що незабаром ще раз прийде весна. Зверху на шанцях уже зазеленіла ніжна, зелена трава, і в тремтінні цих молодих пагінців прокидаються перші квіти. Кінець коротким тісним дням! Весна приходить згори і знизу. Нам легко дихається. Нам п'яно.

Так, чорні дні минуться. Прийде кінець і війні, достолиха! Війна, безперечно, скінчиться цієї чудової пори, вона вже світить нам і пестить своїми леготами.

...Свист. А-а, сліпа куля!

Куля? Та ні! Це — дрізд!

Навіть смішно — до чого це подібне... Дрозди, щебетливі ніжні птахи, поля, зміна року, затишок кімнат, заллятих сонцем... Так! Війна скінчиться, ми назавше повернемося до кривих: до жінки, дітей або до тої, хто для нас водночас і дружина, і дитина; ми всімаємось їм у цьому новому сьайві, що вже знову з'єднує нас.

...На тому місці, перехресті двох переходів, край поля, стоїть неначе портик: два стовпи притулились один до одного, а між ними переплутались і звисають, немов ліани, електричні дроти. Гарно! Будім зумисне придумано, буцім театральна декорація. Тонка витка рослина обвиває один слуп і, стежачи за нею очима, бачиш, що вона вже перекидається на другий.

Стіни переходу заросли травою і тремтять, як боки чудового живого коня. Скоро ми входимо в наші закопи, на Бетюнську дорогу.

Ось і наше розташування. Наші товариші тут. Вони їдять і радіють тепліні.

Попоївши, вони витирають миски й алюмінієві тарілки шматочком хліба...

— Глянь, а сонця вже й немає!..

Справді. Воно сховалося за хмару.

— Скоро полле дощ, хлопці! — каже Ламюз.

— Отаке вже наше щастя! Це саме нам на прощання!

— Проклятуцій край! — гукає Фуяд.

Та й справді, це північне підсоння не дуже-то тішить. Завше мжичить, стоїть туман. Скоро вигляне сонце і тут же згасне в мокрому небі.

Наші чотири дні в шанцях скінчилися. Зміна прийде ввечері. Ми поволі збираємось. Лаштуємо наші мішки й ранці. Чистимо й ладнаємо рушниці.

Четверта година. Швидко сутеніє. Ми вже не бачимо одне одного.

— А чорти б його взяли, знову дощ!

Накрапає. І раптом злива. Оце так! Ми натягаємо на голову каштури, брезент. Повертаємось до схованки, бовтаючись у грязюці, уроблюючи собі коліна, руки й лікті, дно траншеї робиться липке. В землянці ми ледве встигаємо засвітити свічку, поставлену на камені, збиваємось до купи круг неї й тремтимо з холоду.

— Рушай! У путь!

Вибираємось надвір, де морок, дощ і вітер. Я невиразно бачу кремезну постать Потерло. Ми завжди один поруч одного. Коли вирушаємо, я гукаю на нього:

— Ти тут, друже?

— Еге, перед тобою, — обзивається він, обертаючись.

Вітер і дощ січе йому обличчя, але він сміється. В нього таке саме щасливе обличчя, як і вранці. Злива не зможе зіпсувати його радості, яку він носить у своєму міцному й твердому серці; і понурій вечір не загасить сонця, яке кілька хвилин тому осяяло його думку.

Ідемо. Штовхаємось. Спотикаємось... Дощ не вщухає, по дну траншеї біжать струмки. Помости хитаються на розгаслій землі; деякі зрушилися правобіч, деякі лівобіч, ми ковзаємось; у темряві їх не видно, і на заворотах попадаєш ногою в ями, повні води.

Я не спускаю з ока каски Потерло; вода дзюрчить, немов з даху; я дивлюсь на його широку спину, прикриту шматом блискучої шерати. Йду за ним слідом і часом гукаю до нього; він обзивається завше благодушно, завше спокійно.

Коли помістки кінчаються, ми загрузаємо в болоті. Уже зовсім стемніло. Зненацька ми зупиняємось, і я натикаюся на Потерло. Хтось гнівно гугає:

— Що там таке? Рушайте! Ми відіб'ємось від наших!

— Та я не можу витягнути ніг, — жалібно відповідає інший.

Нарешті тому, хто загруз, вдається вилізти, і нам треба бігти, щоб наздогнати наших. Ми вже засапуємось, стогнемо і клянемо передніх. Ступаємо наосліп: спотикаємось,

хапаємось за стіни, руки в нас у багні. Ми вже не йдемо, а біжимо; чути бряжчання заліза й прокльони.

Дощ ллє ще більше. Раптом зупиняємось удруге. Хтось упав! Здіймається галас.

Він підводиться. Знову рушаємо. Я намагаюсь триматися ближче до Потерло, пантруючи за його каскою; вона ще поблискує в п'їтмі; час від часу я гукаю:

— Ну що? Ти там ще живий?

— Та живий,— дзвінким і співучим голосом відповідає він, одсапуючи і важко дихаючи.

Ранець муляє плечі, труситься від поштовхів, від натиску стихій. Шанці засипано недавнім обвалом, ми загрузаємо... Доводиться витягати ноги з пухкої землі й високо підіймати їх. Вилізши звідтам, ми зразу ж потрапляємо в слизький струмїнь. Чоботи вояків протоптали на дні дві вузькі колїї, нога застряває в них, як у трамвайних рейках, інколи ми потрапляємо в глибокі калюжі. В одному місці треба пройти під важким мостом, що перетинає закови, — це не так легко: доводиться ставати в грязюку навколїшки, сплющитися, припасти до землі й повзти рачки. Трохи далі нам треба взяти вбїк, хапаючи за кілок, що похилився від дощу й заступає дорогу.

Ми виходимо на роздорїжжя.

— Рушай вперед! Держись, хлопці! — гукає старший, забившись у заглибину, щоб пропустити нас.— Це місце небезпечне.

— Сили вже катма,— мимрить хтось хрипким і засапаним голосом, що годї впїзнати, хто то.

— А чорти б його взяли! Буде з мене, далі не піду,— стогне хтось, задихаючи.

— Що ж менї робити? — відказує старший.— Чим же я винен? Ану, мерщєнько, тут небезпечно. Останню зміну тут обстріляли.

Ми чалапаємо далі під бурхливим дощем і вітром. Здається, що спускаємось у якусь яму. Ми ковзаємось, падаємо і відштовхуємося. Ми вже не йдемо, а помалу котимося вниз, хапаємося за що попало. Головне — рухатись прямо, якомога прямїше.

Де ми? Дарма що дощ ллє потоками, я підводжу голову з цїві безодні, де ми бабраємося. На тьмяному, ледве видимому тлі неба я впїзнаю край траншеї, і раптом перед моїми очима з'являється якась лиховїсна споруда: два чорні стовпи схилилися один до одного, а між них звисає немов якесь

клоччя вирваного волосся. Це — портик, що я зауважив сьогодні вранці.

— Вперед! Вперед!

Я нахилию голову і більш нічого не бачу, але знов чую халяпання підшов і брязкіт багнетних піхов, глухі вигуки й уривчасте дихання людей.

Ще раз зупиняємось. Як і раніш, я налітаю на Потерло і наштовкуюсь на його спину, міцну й тверду, як дуб, як здоров'я і надія. Він кричить мені:

— Одваги, старий! Ось ми вже близько!

Ми не рухаємось. Треба відійти назад... Чорти його батька знає! Ні, знову рушасмо далі.

Раптом над нами лунає страшний вибух. Я здригаюсь до самих кісток, мені голову наповнює металічний відгук, гарячий запах сірки забиває мені ніс, і я задихаюсь. Земля розступається підо мною. Я відчуваю: щось мене підіймає і відкидає вбік, душить, майже сліпить серед громів і блискавок. Але я добре пам'ятаю: в ту мить, коли, збожеволілий, сторопілий, я мимоволі шукав свого брата по зброї, я побачив: він широко розкинув руки, його підкинуло стоячки, він увесь зчорнів і замість його голови — полум'я!

ХІІІ

Брутальні слова

Барк бачить: я пишу. Він рачкує до мене по соломі, й ось переді мною його кмітливе обличчя, рудуватий блазенський чубчик, жваві очиці, над якими сходяться й розходяться трикутні острішки. Рот його витягується навсебіч: він жує плитку шоколаду і тримає в жмені мокрий недогризок.

Він мимрить з повним ротом, дихаючи на мене запахом цукерні.

— А скажи... Ти ось пишеш книжки... Ти потім напишеш про солдатів, розкажеш про нас, га?

— Авжеж, я розкажу про тебе, про всю братву і про наше життя-буття.

— А скажи мені...

Він киває головою на мої записки.

Вичікуючи з олівцем у руці, я дивлюсь на Барка і слухаю. Йому хочеться запитати мене.

— Скажи, не ображаючись... Хочу в тебе щось запитати. Ось що: якщо у твоїй книзі будуть розмовляти солдати, — чи розмовлятимуть вони так, як справді говорять, чи, певне, ти виправиш по-своєму? Це я про слова брутальні. Бо, зрештою, можна й товаришувати, і не лаятися між собою, а все ж солдати не розтулять рота хоча б на хвилину, щоб не сказати й не повторити таких слівцець, що їх друкарі не дуже люблять друкувати. То як же? Якщо таких слівцець у твоїй книжці не буде, портрет у тебе вийде не схожий: все одно наче ти хотів нас змалювати і не поклав найяскравішої фарби там, де треба... А що робити? Так писати наче й не личить.

— Я поставлю брутальні слова там, де треба, бо того вимагає правда.

— Слухай-но, а якщо ти їх поставиш, то всякі там ваші добродії, що їм байдуже до правди, обізвуть тебе свинею?

— Очевидячки. Але я так і напишу. Мені начхати на цих добродіїв.

— Хочеш знати мою думку? Хоч я і не розуміюсь на книжках, це буде сміливо, бо не заведено цього робити, але буде гарно, якщо ти так напишеш! Та в останню мить тобі стане соромно, ти — надто чемний... Це навіть твоя хиба, я примітив її відтоді, як тебе знаю. Ну, і твою погану звичку: коли нам роздають горілку, ти кажеш, нібито вона шкідлива, замість віддати свою пайку товаришеві, виливаєш горілку собі на голову, щоб вимити патли.

XIV

Солдатське майно

Наша повітка стоїть кінець двору «Ферми Німих», будівля низька, наче землянка. Для нас завжди тільки землянки, навіть у будинках! Коли проходиш через двір, де гній, чвакаючи, вгрузає під чобітьми, або коли обходиш його по вузькому брукованому узбіччі і заглянеш у двері повітки, не видно нічого...

Але, вдивляючись у темряву, невизразно розрізняєш якусь темну заглибину, де якісь чорні постаті сидять навкарачки, лежать або сновигають із кутка в куток. У глибині, праворуч і ліворуч, тремтить бліде полум'я двох свічок, оточене туманним кільцем, як далекі квітневі місяці;

при цьому світлі можна нарешті розпізнати, що ці брили — люди, з рота яких вилітає або пара, або густий дим.

Цього вечора в нашому похмурому лігві, куди я лізу обережно, всі схвильовані. Завтра вранці нас поженуть у шанці, і похмурі пожилці печери заходжуються пакуватися.

У п'яті я все-таки уникаю пастки: казанків, артільних баків та інших речей, розкиданих долі, але потрапляю на солдатські хлібини, накладені купою посеред повітки, мов каміння на будові. Я добираюсь до свого кутка. Там сидить навпочіпки величезна кругляста, волохата істота в козушині, схилившись над купою дрібних блискучих речей. Я ляпаю її по плечу, наче набитому вовною. Вона обертається, і при мигтючій свічці, що стоїть на багнеті, встромленому в землю, я бачу половину обличчя, око, кінчик вуса й куточок розтуленого рота. Солдат приязно бурчить і знов береться розглядати своє манаття.

— Що ти там ладнаєш?

— Я складаюсь... Рихтуюсь.

Ніби розбишака, що підраховує свій луп, то мій товариш Вольпат. Тепер я бачу, що він робить: він згорнув вчетверо полотно намету, послав його на ліжко — цебто на в'язку соломи — й на цьому килимі розклав увесь добуток зі своїх кишень.

Тут ніби ціла крамниця; Вольпат пасе її очима, як турботлива газдиня, пильнуючи, щоб, бува, хто не наступив на його добро... Я оглядаю цю багату виставку.

Носовик, люлька, кисета на тютюн (де лежать ще листочки цигаркового паперу), ніж, гаманець та кресало (майно, конче потрібне воякові), два уривки шкіряних шнурків, що обвились, ніби черв'яки, навкруг годинника, схованого в померхле зі старості целулоїдне пуделко; кругле люстерко й інше — чотирикутне, правда, розбите, але найкращого гатунку, з гранчастими краями; слоїк терпентину, слоїк з мінеральною олією, сливе порожній, і ще один порожній слоїк, німецька бляха від пояса з написом: «З нами бог», драгунська китиця того самого походження, загорнена в папір «авіастріла», схожа на крицевого олівця, гостра, як голка, складані ножиці й складана ложка-виделка; недогризок олівця й недогарок свічки; шкляна рурочка з аспірином, де лежать іще й пігулки опію, кілька бляшанок.

Примітивши, що я розглядаю його майно, Вольпат дає мені пояснення:

— Оце стара офіцерська замшева рукавичка. Я зрізую пальці, щоб затикати рулку мого самостріла. Оце телефонний дріт (тільки дротом і можна пришивати до шинелі гудзики, коли хочеш, щоб вони тримались). А тут що? Тут білі нитки, міцні, але не ті, якими шито наші солдатські речі (ті нитки витягаються, наче макарони на виделці); а ось набір голок, я ввіткнув їх у картку. Англійські шпильки окремо — ось там. А ось мої папірці. Ціла книгозбірня!

Справді, на виставці речей, викладених із Вольпатових кишень, дивовижна кількість паперів: пакуночок фіолетового паперу на листи, — його благоденська обгортка пожмакана й пом'ята; солдатська книжка, — оправа її зашкарубла, взялася пилом, ніби шкіра старого бурлаки, обтріпалася й злежалася з усіх боків; цератовий обдертий зшиток, набитий листами і світлинами; серед них чільне місце посідає фото жінки й дітей.

З пачки пожовклих і почорнілих паперів Вольпат витягає цю світлину й показує мені ще раз. Я знову знайомлюся з пані Вольпат, пишногорудою жінкою, з лагідними м'якими рисами; вона сидить між двох хлопчиків: вона в білих комірчиках; старший — худорлявий, менший — круглий як опука.

— А в мене, — каже двадцятилітній Біке, — тільки світлина моїх батьків.

Він показує, ставить до свічки фото діда й баби; вони дивляться на нас, доброзвичайні, достоту, як і малі Вольпатові діти.

— В мене також є картки рідні, — каже інший. — Я ніколи не розлучаюся з фото мого виводу.

— Що ж, кожен носить при собі кривних, — додає третій.

— Дивна річ, — завважує Барк, — якщо надто довго дивитися на світлину, вона зношується. Не треба надто часто і надто довго розглядати її: не знаю, що там стається, а тільки кінець кінцем схожість од того пропадає.

— Правда, — каже Блер. — Я теж так думаю.

— В мене в моїх папірцях є ще мапа цієї місцевості, — каже далі Вольпат.

Він розгортає мапу. Вона витерлася по краях. Стала прозора на згинах і схожа на завіси, зшиті з карток.

— У мене ще газета (він розгортає статтю про солдатів) і книжка — роман за двадцять п'ять сантиметрів «Двічі незаймація». Чекай, ось іще клопоть газети «Етампська бджо-

ла». Не знаю, навіщо я її зберіг. Певно, є щось цікавого. Я подивлюсь на дозвіллі. І ось моя колода карт, шахівниця з паперу й дамки з чогось, нібито сургучу.

Барк підходить, дивиться й каже:

— У мене в кишенях ще більше всяких штук.— Він звертається до Вольпата:— А ти маєш бошівський зольдбух, вошива голову? А слоїки з йодом? А браунінг? А ось я маю. Та ще два ножі.

— На якого біса мені револьвер чи бошівська книжка? — каже Вольпат.— Я міг би мати два ножі й навіть десяток, але з мене доволі й одного.

— Це як коли,— каже Барк.— А ти маєш механічні гудзики, ех ти, перекинута рило?

— У мене вони в кишені! — кричить Бекюв.

— Солдат не може без них обійтись,— запевняє Ламюз.— А то штани не триматимуться на шлейках.

— А в мене завжди напихваті набір струменту,— каже Блер.

Він добуває його; він лежав у торбинці від протигазової маски; він трясє ним. Бряжчать напилки — гранчастий і звичайний, дзвенять необроблені алюмінієві кільця.

— А в мене завжди з собою шворка, ось це корисна штука,— каже Біке.

— Не так, як цвяхи,— мовить Перен і показує три цвяхи: великий, малий і середній.

Один по одному вояки вступають у розмову, працюючи далі. Ми звикли до півтемряви. Але капрал Салавер, що має прізвисько «золоті руки», прилаштує свічку в «люстрі», яку він змайстрував із шабатурки від сиру та дротики. Ми запалюємо світло і під цією «люстрою» кожен замилувано, як мати дітьми, хвалиться тим, що в нього в кишенях.

— По-перше, скільки їх у нас?

— Чого — кишень? Вісімнадцять,— каже хтось,— звичайно, Кокон, чоловік-цифра.

— Вісімнадцять кишень! Що ти брешеш, пацючий писку,— гукає товстун Ламюз.

— Так, так, вісімнадцять,— відказує Кокон.— Полічи, якщо ти такий розумний.

Ламюз хоче довести своє: він підносить руку до недогарка, щоб певніше лічити, й починає загинати свої товсті бурі пальці: дві вислі задні кишені в шинелі, кишення на перев'язувальний пакет, що править під тютюн, дві спідні

кишені в шинелі: спереду та на кожному боці дві верхні кишені з клапанами. Три кишені в штанах, навіть три з половиною, бо є кишенька спереду.

— Я туди кладу компас,— каже Фарфадє.

— А я трут.

— А я,— каже Тірлуар,— свисточок, його надіслала мені жінка з такою припискою: «Якщо тебе поранять у бою, свисни, щоб товариші прибігли і врятували тобі життя».

Усі сміються з цієї простодушної фрази.

Тюлак вступає в балачку і поблажливо каже Тірлуарові:

— Вони там, у тилу, не знають, що таке війна. А якщо ти заговориш про тил, то теж наверхеш таке, що й купи не держиться.

— Ну, ціє кишеньки не будемо лічити, вона надто маленька,— каже Салавер.— Отож-бо, десять.

— У куртці чотири. Поки всього тільки чотирнадцять.

— А ще дві кишені на патрони, це нові кишені; вони тримаються на реміняччі.

— Шістнадцять,— каже Салавер.

— Стривай, розтелепо! На, поглянь мою куртку! А ці дві кишені, ти їх не лічив? Ну от, чого тобі ще треба? Це ж бо справжні кишені, там, де належиться. Це цивільні кишені: вдома ти тримаєш у них хусточку на соплі, тютюн й адреси, куди тобі треба відвезти крам.

— Вісімнадцять! — ознаймує Салавер урочисто, як аукціоніст.— Вісімнадцять! Правильно! Присуджено!

В ту хвилю об кам'яний поріг хтось спотикається і чути лункі кроки, як ніби кінь б'є копитом об землю, форкає і... батькується.

По короткій мовчанці хтось грімким голосом владно гарикає:

— Гей, ви там! Лаштуєтесь? Дивіться, щоб надвечір усе було готове і щоб згортки були міцні! Нині йдемо на передову, навіть, можливо, діло буде гаряче...

— Гарзд, гарзд! — неуважно відповідає кілька вояків.

— Як пишеться «Арнес»? — питає Бенек. Він стоїть навкарачки і надписує олівцем конверт.

Кокон диктує йому по літерах ім'я «Ернест», а фельдфебель звіявся і повторює той самий наказ біля сусідніх дверей. Блер забирає слово й мовить:

— Треба завжди,— хлопці, слухайте, що я вам скажу,— класти фляшку в кишеню. Я вже пробував тримати її то тут, то там, але тільки найзручніше в кишені, повірте мені. Якщо ти в поході, при повному обладунку, або в закопах, порожнем, усе одно, вона в тебе завжди напихваті про всяк випадок: буває товариш, багатий на вино, і він хоче тобі добра і каже тобі: «Дай-но свою флягу». Або, скажімо, дорогою трапиться винар. Отже, слухайте, старі віслюки, моєї поради: завжди держіть фляшку в кишені.

— Якраз,— каже Ламюз,— ніколи я не покладу фляшку в кишеню! І видумає отаке! Я завжди чіпляю її до пояса на гачку.

— Ні, краще прив'язати її до гудзика шинелі, як проти-газову маску. А то скидаєш примусію і разом з нею фляшку, а раптом саме можна купити винця...

— У мене бошівська фляшка,— каже Барк.— Вона плоска, її можна покласти і в бічну кишеню; вона добре влазить і в ладівницю, якщо набой викинути або пересипати у торбину.

— Бошівська фляшка зовсім ні до чого,— каже Пепен.— Вона незручна і тільки обтяжує.

— Почекай-но, миздю,— каже Тірет, якому не бракує кмітливості,— якщо справді підемо в атаку, як казав Фельдфебель, ти, може, знайдеш бошівську фляшку, от буде до речі!

— Фельдфебель, правда, це казав,— зауважує Евдор,— але він не знає.

— У бошівській фляшці більше чверті,— зауважує Кокон,— а точна місткість чверті позначена на них карбиком на трьох чвертях. Завжди вигідно мати більшу флягу, бо коли твоя фляшка містить рівно чверть кави, чи вина, чи святої водиці, чи ще чогось, її треба наповнити по самі вінця, а цього ніколи не роблять при роздачі, а якщо й роблять, то все одно ти сам розхлюпаєш.

— Ще б пак, звичайно, не роблять,— каже Параді, якого завжди драгували ці недоливання.— Капрал, роздаючи, всуне у фляшку пальця, та ще й поплескає разів зо два знизу по денцю. Словом, тебе обмахорюють на одну третину, і ти ловиш облизня.

— Так, це правда,— каже Барк.— Але надто велика фляшка — то також невигідно; роздавальник тобі не йме віри, боїться налити зайву краплю і тому не доливає, і ти залишаєшся в дурнях.

Тим часом Вольпат знов розтицює по кишенях одну по одній свої виставлені речі. Дійшовши до гаманця, Вольпат оглядає його сумно.

— Зовсім схуднув, бідолаха! — Він лічить:— Три франки! Ех, друже, треба тобі знов погладшати, а то поворітьма в мене не буде ні шага.

— Не в тебе тільки гуде в гаманці!

— Солдат витрачає більше, ніж заробляє. То вже так. Питається, що з ним сталося б, якби ми жили тільки на пайку?

Параді відповідає з корнелевою простотою:

— Здохли б!

— А в мене в кишені завше ось що.— І Пепен весело показує срібне накриття.— Воно належало старій мавпі, в якій ми стояли в Гран-Розуа.

— Можливо, воно їй належить ще й тепер?

Пепен відповідає невизначним жестом — гордоців і скромності водночас. Нараз він смілішає, посміхається й каже:

— Я її знаю, стару каргу. Певне, тепер вона, поки віку, шукатиме по всіх кутках своє накриття.

— А мені,— каже Вольпат,— пощастило підцупити тільки пару ножиць. Іншим таланить. А мені — ніяк. Зате вже я бережу ці ножиці, хоч, можна сказати, вони мені до спини.

— А свиснув кілька дрібних речей, та який хосен? Аби-ниця. Сапери завжди встигали підчепити переді мною.

— Хоч що роби, завжди хтось пролізе вперед! Ну, та менше з тим!

— Гей, ви, кому дати йоду? — гукає санітар Сакрон.

— Я зберігаю листи дружини,— каже Блер.

— А я їх надсилаю їй назад.

— А я зберігаю. Ось вони...

Евдор показує паку пом'ятого, засмальцьованого паперу; його чорноту соромливо приховує сутінь.

— Я їх зберігаю. Іноді перечитую. Коли холодно і коли несила, я їх перечитую. Це не гріє, але все-таки здається, піби стає тепліше...

У цих словах, очевидячки, таїться глибокий зміст; багато хто зводить голову й каже:

— Так, так. Правда!

Усі говорять безладно; в глибині повітки метушаться великі тіні, по кутках згусає темрява, блимають рідкі свічки.

Люди дивно мелькають, ходять туди й сюди, нахилиються, лягають додолу; ці діловиті пожилці розмовляють самі з собою, пере́гукуються, плутаючись ногами в речах; вони показують одне одному свої багатства.

— Ану, глянь!

— Диви! — відповідають заздро.

Кожен хотів би мати все те, чого в нього нема. В нас у чоті є скарби, легендарні скарби, на які всі заздять: наприклад, Барковий дволітровий бідон, розбаханий умілим сліпим пострілом і місткістю тепер на два з половиною літри; або Бертранів ніж — знаменитий ніж з роговою колодчкою.

Серед метушні й гамору кожен скоса поглядає на ці музейні цінності, потім знову, не відриваючись, дивиться на власний «крам» й старається дати йому лад.

Справді, нужденне майно! Все зроблене для солдата, все воно грубе, незграбне й поганої якості, починаючи від черевиків з текстуровими підметками до зле покросного, зле пошитого одягу з гнилого, зле пофарбованого сукна; воно світиться, наче бібула, ливняє на сонці за один день, промокає від дощу за одну годину; ремінці перетираються й рвуться, як стружки, не витримуючи ваги рушниці. Фланелева білизна гірша за бавовняну, а тютюн скидається на солому.

Мартро стоїть обік мене. Він показує мені на товаришів:

— Глянь, як ці бідаки любуються на своє добро, ну чисто тобі матері задивились на своїх дітей. Послухай, як вони називають усі ці штукенції. Ось цей даже: «Мій ніж!» Буцім батько каже: «Мій Леон», або «Мій Шарль», чи «Мій Адольф». І знаєш, вони ніяк не можуть брати з собою менше поклажі. Не те, що вони цього не хочуть (бо ж наше ремесло сили не додає, правда?). А не можуть. Вони надто люблять своє майно.

Поклажа! Вона величезна, і солдати знають, що від кожного зайвого предмета, від кожної речі вона ще мулькіша.

Крім усього того, що напихають у кишені, а ще й завдають собі важку ношу на спину.

Ранець — то скриня і навіть шафа. І старий солдат добре вміє його набивати, вигадливо вкладаючи речі та харч. Крім доконечного за статутом вантажу (дві бляшанки яловичевих консервів, тузін сухарів, дві плитки кави, два пакети згущеного супу, ворочок цукру, зміна білизни та

запасні черевики), ми примудряємось засунути туди' ще кілька бляшанок консервів, тютюн, шоколад, свічки, плетені виступці, навіть мило, спиртову лампу, сухий спирт та вовняні речі. Та ще коц, ковдерка на ноги, полотнище намету, дрібний інструмент, казанок і таборове справилля; ось поклажа й товщає, збільшується, зростає, стає величезною й важкою. Мій сусіда каже правду: солдат учистить десять кілометрів по сполучених ходах, приходять на свій пункт і щоразу присягається позбутися купи зайвих речей, звільнитися від цього ярма. Але щоразу, лаштуючись у дорогу, він знову бере той самий надсильний і майже надлюдський вантаж. І він його ніколи не кидає, хоч завжди кляне його.

— Є такі спритники, вони вміють притаковитися,— каже Ламюз,— вони примудряються покласти дещо з речей на сотенного воза або в санітарний фургон. Я знаю одного хлопця: в нього дві нові сорочки й одна пара спідніх у ящику фельдфебеля, ну, розумієш, у роті ж бо двісті п'ятдесят душ, і цей фокус відомий, і мало хто може до нього вдатися — тільки унтери; що більше в них нашивок, то ловкіше вони ховають свій скарб. Та ще майор іноді оглядає фургон, і якщо побачить твоє манаття в якійсь чортопхайці, де не слід, викине його просто на дорогу: «До дідька!», а то ще вилає тебе й завдасть до арешту.

— На початку війни було легко. Деякі, я сам бачив, везли свої торби й навіть ранець дитячим візком.

— Ех! Добрі були часи! Тепер усе одмінилося. /

Глухий до всіх цих розмов, Вольпат, закутавшись у ковдру, наче в шаль, схожий на стару відьму, він крутиться коло якоїсь речі, що лежить під ногами.

— Не знаю,— каже він, ні до кого не звертаючись,— чи брати з собою цей паскудний бідон, чи ні? Він у нас єдиний у чоті, я завжди тягав його з собою. Так-то воно так, але він дірявий, тече, просто решето.

Він ніяк не може зважитися. Це справжня сцена розлуки.

Барк скоса поглядає на нього й, підсміюючись, бурмоче: «Дурень пришелепенуватий». Нараз він замовкає.

— Зрештою, на його місці кожен був би таким телепнем!

Вольпат відкладає свою постанову подалі.

— Побачу завтра вранці, коли накладу свої сакви.

Солдати оглядають і напихають кшшені, потім доходить черга до мішків і ладівниць; Барк повчає нас, як утелющити дві сотні набоїв у три ладівниці. Пачками — незмога, набої треба розпакувати й покласти рядком, сторч, один головкою вгору, другий униз. Так можна напхати кожну ладівницю напхом і зробити собі пояс вагою шість кіло.

Рушницю вже вичищено. Перевіряють, чи добре обмотаний замок, і затикають цівку, — пересторога конче потрібна в шанцевій війні.

Кожен повинен легко знаходити свою рушницю.

— Я накарбував карбіки на ремені. Бачиш, ось я вирізав скраю.

— А я примоцював до ремня шнурок від черевиків. Так я впізнаю його й на око, й помацки.

— А я почешив механічного гудзика. Помилки не буде. Потемки я зараз же його намацаю і скажу: «Це мій карабін». Бо є, розумієш, такі хлопці, котрим на все начхати. Вони, поки товариш чистить рушницю, байдикують; потім, не кваплячись, тихенько хапають рушницю того розтелепи, що почистив, і навіть так знахабніють, що скажуть: «У мене, капітане, рушниця чистісінька, «ол-ред». Але зі мною цей номер не пройде. Це система «В», а від системи «В» мені блювати хочеться.

І хоча всі рушниці однакові, вони все рівно різняться одна від одної, як почерки.

* * *

— От чудасія! — каже мені Мартро. — Завтра ми йдемо в шанці, а досі ще нема п'яних, ніхто не лізе в бійку, і — слухай! — досі навіть ще й не було сварки... А я... Звісно, — зараз же похоплюється він, — двоє вже смикнули й очманіли... Вони ще не зовсім готові, але вже набрались... — Це Пуатрон та Пуальпо, із чоти Бруайє.

Вони лежать і тихо розмовляють. Бульбятий ніс і зуби Пуатрона поблискують біля самої свічки; він підвів палець, і тінь його добре віддає пояснювальні жести його руки.

— Я вмю розвести вогонь, але не вмю знов розпалити його, коли він погасне, — заявляє Пуатрон.

— Дурню! — каже Пуальпо. — Якщо ти вмієш розкласти огонь, то ти вмієш розпалити і погаслий вогонь; бо

якщо ти його розпалюєш, значить, він раніше погас, і, можна сказати, ти його не розводиш, а заново розпалюєш.

— Бреш! Все це бридня! Ти мудруєш. А мені чхати на твої словеса. Я тобі кажу й повторюю: розвести вогонь я мастак, а щоб розпалити його знов, коли він погас, — годі й думати. Отаке-то.

Я не чую заперечень Пуальпо.

— Та хай тобі біс! Узяв собі в макітру! От упертий віл! — хрипить Паутрон. — Тридцять разів кажуть тобі: не у-мі-ю. Ну й тупак!

— Сміх, та й годі! — шепоче мені Мартро.

Правда, він трохи поспішив, коли говорив, що нема п'яних.

У лігві, вистеленому порохняною соломкою, панус збудження, споводоване прощальним випиванням, де солдати лагодять, допасовують, збирають своє добро: одні, вклякнувши, стукають молотком, як вуглекони; інші стоять, не знаючи, на що зважитися.

Усі галайкають, вививають руками. В хмарі диму мелькають обличчя; темні руки рухаються в п'їтмі, мов маріонетки.

З сусідньої повітки, відокремленої від нашої тільки переділкою заввишки з людський зріст, лунає п'яний крик. Двоє вояків люто й озвіріло сваряться. Повітря тремтить від найбрутальніших слів, що тільки є на світі. Але одного з бешкетників — вояка з іншої чоти — мешканці повітки виганяють за двері, і гейзер лайки другого солдата помалу вигасає.

— Наші тримаються, — з якоюсь гордістю зауважує Мартро.

Це правда. Завдяки капралові Бертранові, котрий ненавидить пияцтво, цю фатальну отруту, наша чота менше за інших зловживає вином та горілкою.

Там кричать, співають, казяться.

Пробуєш відгадати деякі обличчя, що раптом вражають око в цьому звіринцеві тіней і відблисків. Але не щастить. Бачиш людей, але не годен увійти в їхні таємниці.

* * *

— Вже десята година, друзі! — каже Бертран. — Ранці поскладаєте завтра. Пора на боковеньку!

Усі поволі облягаються. Але балачки не впиняються.

Коли солдата не наглять, він робить усе повагом. Кожен кудись іде, вертається, щось несе; я бачу, як сунеться по стіні неомірна тінь Евдора, він проходить повз свічку, притримуючи кінчиками пальців дві торбинки камфори.

Ламюз ворочається, намагаючись улягтися зручніше. Він почувується зле: хоч яка велика місткість його шлунка, але сьогодні він, очевидячки, об'ївся.

— Не заважайте спати! Гей, ви, заткніть свої пельки! Тварюки! — кричить зі своєї мати Меніль Жозеф.

Цей заклик на хвилину заспокоює вояків, але гомін голосів ще не втихає і ходжанина туди й сюди не припиняється.

— Правда, нас завтра погонять у траншею, — каже Параді, — а ввечері на передові лінії. Але ніхто про це навіть не думає. Це відомо, та й годі.

Потроху всі полягали. Я простягся на соломі. Мартро вкутується поруч зі мною.

Обережно, щоб не зчинити шуму, входить якесь громаддя. Це старший санітар, брат-марист, здоровенний бородань в окулярах; він скидає шинелю, знати, що йому ніяково показувати свої литки. Сильветка цього бородатого гіпопотама поспішає влягтися. Він відсапується, зітхає, щось мимрить.

Мартро киває мені на нього головою й шепоче:

— Подивись! Ці добродії завжди брешуть. Запитася його, що він робив перед війною, він не скаже: «Я був навчителем у церковнопарафіяльній школі», ні, він позиркне на тебе з-під окулярів і скаже: «Я викладач». Коли він устане раненько, щоб іти на мшу, і бачить, що збудив тебе, він не скаже: «Я йду на утреню», а збреше: «В мене живить болить. Треба вийти до вітру».

Трохи далі дядько Рамюр оповідає про свій край:

— У нас селище невеличке. Мій батько цілісінький день смокче люльку. Чи він працює, чи відпочиває, завжди димить у повітря або в пару від миски...

Я прислухаюсь до цієї розмови: раптом вона набирає спеціального, технічного характеру.

— Для цього він виготовляє соломку. Знаєш, що таке соломка? Ти береш стебло від зеленого колоса, здіймаєш шкурку. Розрізаєш надвое, потім ще раз надвое, і виходять стеблинки різної довжини, сказати б так, різні номери. Потім ниткою і чотирма стеблинами соломи обмотуєш цибух люльки...

Ця лекція уривається, бо ніхто її не слухає.

Тепер горять тільки дві свічки. Крило тіні вкриває купу лежачих людей.

У цьому первісному гуртожитку ще чути окремі балачки. До мене долітають їхні уривки.

Дядько Рамюр обурюється майором:

— У майора, брате, чотири галуни, а він не вміє курити. Тягне-тягне люльку і спалює її. У нього не рот, а паща. Дерево тріскається, розпікається до жару, дивишся, то вже не дерево, а просто жарина. Глиняні люльки міцніші, але й вони в нього тріскають. Ну й паща! От побачиш: коли-небудь зчиниться такий гвалт, що його ще не було: люлька розпечеться до червоного, пропечеться до кісток і при всіх вибухне. От побачиш!

Потроху в повітці запанували спокій, тиша й морок; сон долає турботи й ховає надії пожилців. Ці люди вляглися, закутались у коці, обернулись у згортки; їхні лави здаються рурками велетенського органа, звідки здіймається розмаїте хропіння.

Вже уткнувшись носом у коця, Мартро розказує мені про себе:

— Знаєш, я торгую ганчірками, або, краще сказати, я ганчірник, але гуртовик: я скуповував у дрібних вуличних ганчірників, а склад у мене на горищі. Я купував усяке сміття, починаючи від білизни й кінчаючи бляшанками з-під консервів, але найбільше — держална щіток, мішки й старі черевики; моя спеціальність — кролячі шкурки. — А трохи згодом він каже: — Хоч я малого зросту й миршавий на вигляд, я здолаю винести на горище сто кіло по драбині, та ще й у дерев'яниках. Раз мені довелося мати до діла з одним темним чоловіком: казали, ніби він торгує живим крамом. Ну так ось...

— Достолиха, чого я не можу переносити, — кричить раптом Фуяд, — це муштри! На відпочинку нам укорочують життя навчанням, у мене ломить у попереку. Не можу ні спати, ані випростати спину.

Вольпат чимсь бряжчить. Він таки зважився взяти свій бідон, хоча й лає його за те, що він дірявий.

— Ох-хо-хо! Коли вона скінчиться, ця війна! — стогне хтось напівсонний.

Лунає упертий глухий крик обурення:

— Вони хочуть нас викінчити!

На відповідь так само глухо бринить:

— Не скигли!

...Я прокидаюсь уночі; дзигарі б'ють другу, у блідому, напевне місячному, світлі ворухиться силуетка Пінегалья. Десь далеко запіяв когут. Пінегаль підводиться на соломі й хрипко каже:

— Та що це таке? Ще глупа ніч, а півень співає! П'яний, чи що?

І сміється, повторюючи: «П'яний, чи що?», і знов закутується в ковдру й засинає; в його горлі щось клекоче; сміх перемішується з хропінням.

Пінегаль мимоволі збудив Кокона. Чоловік-цифра починає міркувати вголос і каже:

— Як ми вирушали на війну, наш рій мав сімнадцять чоловік. Тепер у ньому також сімнадцять — після поповнення. Кожен вояк уже зносив чотири шинелі: одну синю, три димчасто-голубих, дві пари штанів, шість пар чобіт. Треба лічити по дві рушниці на чоловіка. Харчовий запас видавали нам двадцять три рази. З сімнадцяти чоловік чотирнадцять згадувалося за подвиги в наказах — із них двоє по бригаді, четверо по дивізії й один по армії. Одного разу ми без зміни лишались у шанцях шістнадцять день. Ми стояли й жили в сорока семи різних селищах. У нашому полку дві тисячі чоловік, а від початку війни через нього пройшло дванадцять тисяч.

Підрахунки Кононові уриває якесь дивне зюсюкання. Це Блер: вставна щелепа заважає йому говорити і їсти. Але він щовечора надіває її на цілу ніч, вперто, завзято: в фургоні йому сказали, що він звикне.

Я підводжусь, як на бойовищі. Я ще раз оглядаю цих людей, що перейшли через багато країв і багато випроб. Я дивлюсь на них; вони поринули в безодню сну й забуття, деякі, зі своїми жалюгідними турботами, дитячими інстинктами та рабським невіглаством ще намагаються вхопитися за край цієї безодні.

Мене змагає сон. Але я думаю про те, що вони зробили й зроблять. І в надрах убогої людської ночі, розстеленої в цьому леговиськові, під саваном мороку, мені мариться якесь велике світло.

Я й ц е

Ми не знали, що діяти. Хотілось їсти, хотілось пити, а на цьому нещасному постой — нічогосінько.

Звичайно правильне постачання цього разу закульгало; нестатки дійшли краю.

Вихудлі люди скреготали зубами. На вбогому майдані звідусіль стирчали обліплені ворота, оголені кістяки будинків, облісілі телеграфні стовпи.

Ми переконались, що нема нічого.

— Хліба нема, м'яса нема, нічого нема. Доведеться за-тягнути пояс.

І сирю макаш, і кави не більше, ніж варення на рожні.

— Нема нічого, хоч лусни, нічого не знайдеш!

— Оце-то постій! Три крамнички, і всюди тільки про-тяги та дощ!

— Май хоч купу побрязкачів, а все одно що вітер сви-стить у тебе в кишені: бо ж крамників то нема!

— Будь ти самим Ротшільдом або полковим кравцем, тут твоє багатство ні до чого.

— Вчора коло сьомої сотні нявчав кіт. Я певен, що вони його вже засмажили.

— Так. Хоча в нього ребра аж світились.

— Що й казати, сутужно доводиться.

— Деякі хлопці, — каже Блер, — не ловили гав: як при-йшли, зараз же купили кілька бідонів вина ось там, на розі.

— Ех скурві сини! Їм добре, хоч є чим промочити горло!

— Треба сказати, що це не вино, а гидота: ним тільки полоскати фляшки.

— Кажуть, деякі навіть й на зуба вхопили.

— Тьху, хай йому всячина! — каже Фуяд.

— А я й сушив цим голову: в мене залишилась одна сардинка та на дні ворочка — дрібка чаю, я його пожував в цукром.

— Ну, цим не наїсися.

— Навіть коли ти не такий ненажера і в тебе пласка кишка.

— За два дні дали поїсти лише раз якусь жовту бурду: блищить, як золото. Не то смажене, не то парене. Все зо-сталось у мисці.

— Мабуть, із неї понаробляють свічок.

— Найгірше, що нема чим закурити люльки!

— Правда! От лихо! В мене нема більше труту. Було кілька шматків, було, та загуло. Хоч як вивертай кишени — нічого! А купити — дзуськи!

— А в мене є малесенький шматочок труту, я його бережу.

Справді, тяжко дивитися на солдатів, що не можуть закурити люльки чи цигарки; вони покірливо кладуть їх до кишені й тиняються. На щастя, в Тірлуара є запальничка і в ній трохи бензину. Ті, хто про це знає, крутяться коло нього, тримаючи в зубах натоптану люльку. І нема навіть паперу, що його можна було б запалити від цього вогню: доводиться прикурювати просто від гнота й витратити останні краплі бензину, що лишилися в худій, як комаха, запальничці.

...Мені пощастило. Я бачу: Параді блукає, задравши голову, мурчить, жуючи тріску.

— Ось на,— кажу я йому,— візьми!

— Пачка сірників! — гукає він захоплений, дивлячись на неї, наче на якусь коштовність.— Славно! Сірники!

За хвилину він уже запалює люльку; його обличчя пишню багрянє від полум'я, всі скрикують:

— Параді має сірники!

Надвечір я його зустрічаю біля руїн якогось будинку, на розі двох єдиних вулиць цього нужденного селища. Він подає мені знак:

— Чш!

У нього смішний, трохи ніяковий вираз обличчя.

— Слухай,— зворушено каже він, дивлячись собі під ноги,— ти мені подарував пачку сірників. Ну, я тобі за це віддячую. Візьми!

І він кладе щось мені в руку.

— Обережно! — шепоче він.— Може розбитися.

Засліплений білістю, пишнотою його подарунка, я дивлюсь і не йму віри... Яйце!

— Далєбі,— каже Параді, йдучи обік мене,— хоч вір, хоч ні, але я з біса заморився, снаги вже нема... Жоден перехід не остобісів мені так, як оцей.

Він волочив ноги, гнучись усім своїм дебелим тілом під вагою мішка, обсяг і химерні обриси цієї ноші здавалися неймовірними. Двічі він спіткнувся і замалим не впав.

Параді — міцний. Але цілісіньку ніч, поки інші спали, він мотався по траншеї, виконуючи обов'язки зв'язківця; не дивина, що він стомився.

Він бурчить:

— Та що вони, гумові, чи що, ці кілометри? Певне, гумові...

Що три кроки він різким поштовхом завдає мішок і відсапується. Він складає єдину цілість зі своїми згортками й паками. Він коливався й крєктав, наче старий перевантажений візок.

— Скоро прийдемо,— каже старший.

Старші кажуть так завжди, при кожній нагоді. Та попри це, надвечір ми справді прийшли в село, де хати, здавалося, намальовано крейдою і тушшю на синьому папері неба, й чорний силует церкви, із стрілчастою дзвіницею й тонкими гострими вежками, стримів, наче велетенський кипарис.

Але діставшись села, де має стійти, солдат ще не позбувається мук. Чоті нечасто щастить розташуватися в призначеному для неї місці: виявляється, його вже віддано іншим; постають непорозуміння та суперечки; їх доводиться розплутувати на місці, і тільки після довгого поневіряння солдата, нарешті, ведуть до його тимчасового пристановища.

Отже, після звичайних блукань ми потрапили на свій вічний постій. Це була шопа на чотирьох стовпах, за стіни їй правили чотири сторони світу. Але покрівля була добра, це особлива перевага. Тут уже стояли віз та плуг; ми й розташувались обік. Поки доводилося тушцяти й ходити туди-сюди селом, Параді усе бурчав і лаявся; а тут він пошпурив ранець, потім сам простягся долі й деякий час не рухався, нарікаючи, що в нього заніміла спина, болять ступні й старі рани.

Але ось у домі, якому належить ця шоба, просто нас, засвітилось. У нудних сутінках ніщо так не приваблює солдата, як вікно, де зіркою сяє лампа.

— Може, завітасмо туди? — пропонує Вольпат.

— Ну що ти!.. — каже Параді. Одначе він підводиться й устає. Шкандибаючи з втоми, він простує до позолоченого світлом вікна і до дверей.

Вольпат іде за ним, а я ззаду.

Нам відчинив дід. Він кліпає очима й трясє головою, лице в нього пожмакане, як старий капелюх. Ми запитали, чи нема продати вина.

— Нема, — відповідає старий, трясучи своїм черепом, на якому подекуди ще росли сиві дротинки.

— Чи нема пива, кави? Хоч чого-небудь?..

— Ні, соколики мої, нічогісінько. Ми не тутешні... ми, знаєте, втікачі...

— Ну, раз нема нічого, ходімо!

Ми обернулися йти. Все ж таки якусь хвилю ми зазнали розкошів тепла в кімнаті та помилувались на світло лампи... Вольпат уже дійшов порога; його спина зникла в темряві.

Нараз я постеріг бабусю; вона сиділа на стільці у другому кутку кухні і, видно, була заклопотана якоюсь роботою.

Я вщипнув Параді за руку.

— Он красуня хазяйка! Позалицяйся до неї!

Параді зневажливо і гордо махнув рукою. Начхати йому на жінок, бо вже півтора року всі жінки, яких він бачить, не для нього. А втім, коли б навіть й були для нього, все одно начхати.

— Молода чи стара, байдуже! — сказав він і позіхнув.

Але знічев'я, не бажаючи виходити з хати, він підступив до старої.

— Добривечір, бабусю, — промимрив він, кінчаючи позіхати.

— Добривечір, дітки! — прохарамаркала стара.

Зблизька ми її розглянули. Вона — побрижена зморшками, згорблена, скручена; бліде обличчя схоже на циферблат дзигарів.

А що вона робила? Примостившись між стільцем і краєм столу, вона старанно чистила взуття. Для її дитячих рук це важка робота: її рухи непевні, й іноді щітка не попадає на черевик, а взуття було страшенно брудне.

Помітивши, що на неї дивляться, вона нам шепотить, що їй конче треба цього ж вечора почистити черевики своїй онуці, яка рано вирушає до міста, де працює модисткою.

Параді нахилиється, щоб краще роздивитись на черевики, і раптом простягає до них руку.

— Покиньте, бабуся, я вам їх вичищу як оком змигнути.

Стара заперечно похитала головою й здвигнула плечима.

Але Параді силоміць бере в неї черевики, квола стара хотіла опинатися, але марно.

Схопивши в кожну руку по черевіку, Параді обережно тримає їх, розглядає деякий час і навіть, здається, трохи стискає.

— Які малесенькі! — каже він таким голосом, яким ніколи не говорив з нами.

Він бере також і щітки й заходжується завзято, але обережно, чистити. Не спускаючи з ока своєї роботи, він усміхається.

Потім, коли грязь із черевиків зчищено, він кладе вакси на кінчик подвійної щітки й старанно їх ваксує.

Черевички гарні. Видно, що це черевички кокетливої дівчини; на них блищать низка дрібних гудзиків.

— Всі гудзички на місці, — шепоче мені Параді, і в голосі його чути гордощі.

Йому вже не хочеться спати, він уже не позіхає. Навпаки, він зшил губи. Молодий весняний промінь осяває його обличчя; тільки що здавалось, ось-ось він засне, а тепер він наче прокинувся.

Він проводить пальцями, зчорнілими від вакси, по черевіку, що розширюється вгору; можна вгадати форму ноги. Параді вміє чистити взуття, але крутить і перевертає його незграбно; він усміхається і мріє про щось далеке. Стара підносить руки до неба і, покликаючи мене в свідка, захоплено каже:

— От послужливий солдат!

Готово! Черевики наваксовані й вичищені. Вони блищать, як дзеркало. Більше нема чого робити.

Параді ставить їх на край стола обережно, наче реліквію, й нарешті випускає їх із рук.

Але довго ще не зводить з них очей, потім, похнюпившись, дивиться на свої черевики. Порівнюючи їх із черевиками дівчини, цей здоровий хлопець — герой, циган і чернець — усміхається ще раз від щирого серця.

...Раптом стара звелася на стільці. Їй спала в голову якась думка.

— Я їй скажу! Вона вам подякує. Гей, Жозефіно, — кричить вона, повертаючись до дверей.

Але Параді зупиняє її широким величним жестом руки.

— Ні, бабусю, нема за що, не чіпайте її. Ми йдемо. Нема за що!

Він вимовив свої слова так переконано і владно, що стара, скорившись, сіла й замовкла.

Ми пішли спати до шопи, спати в обіймах плуга, що чекав на нас.

Параді знову заходився позіхати, але ще довго при свічці видно було, що в нього на обличчі блукає щаслива по-смішка.

XVII

Підкіп

По метушні роздавання листів, коли вояки вертають, хто — врадуваний листом, хто — напівурадуваний, з листівкою, хто з новою ношею чекання й сподіванок, якийсь товариш, розмахуючи папером, сповіщає нам незвичайну новину:

— Пам'ятаєте діда Клопотуна з Гошена?

— Того чудія, що шукав скарбів?

— Ага. Ну то старий знайшов!

— Та що ти! Брешеш!..

— Кажуть тобі, знайшов, мадапуро! Що ж мені ще сказати? Молитву прочитати, чи що? Не вмію... Отож-бо двір його халуни обстріляли, і коло стіни у розпорпаній землі виявилася скринька, повна монет: старий дістав свій скарб просто до рук. Навіть під нишком примазався до цього діла, хотів оповістити про чудо і приписати на свій попівський карб.

Ми пороззявляли роти:

— Скарб!.. Оце так!.. От стара халява!..

Ця несподівана новина викликає безліч міркувань.

— Ніколи не знаєш, що трапиться.

— А скільки ми поглузували з цього старого блазня, коли він нам протуркав вуха, патякаючи про скарб. Сміється той, хто сміється останній

— А пам'ятаєш, ми там казали: «Все може бути. Ніколи не знаєш наперед!» Виходить, отже, що наша правда.

— Все-таки дещо знаєш напевне, — каже Фарфаде. Як тільки ми заговорили про Гошен, він задумався і дивився замріяним поглядом, ніби йому всміхався улюблений образ. — Але цьому я б теж не повірив... — додав він. — Після війни я туди вернуся; от уже дідуган козиратиме своїм скарбом.

* * *

— Потрібний доброволець: хто хоче допомогти в роботі саперам? — каже рослявий фальдфебель.

— Знайшов дурнів! — бурчать солдати, не рухаючись.

— Треба виручити товаришів! — править свої фельдфебель.

Бурчання стихає; дехто підводить голову.

— Є! — каже Ламюз.

— Збирайся, хлопче, і ходім зо мною!

Ламюз застібає ранець, згортає ковдру, надіває торби.

Відтоді, як його нещаслива жага до Едоксі вигасла, він став ще похмуріший, і хоч якимсь фатальним штибом усе гладшає, замкнувся в собі, тримається осторонь і майже не розмовляє.

День швидко проминув. Увечері хтось наближається до нас, підіймаючись і спускаючись по ровах та ямах, як ніби пливе в темряві, й часом простягає руки, ніби кличе на поміч.

Це Ламюз. Він підходить до нас. Він увесь у багні, вмивається ропою, здригається і ніби чогось боїться. Губи його ворухаються, і він мурчить: «М-м... М-м...», не в силі вимовити слова.

— У чім річ? — марно допитуємось у нього.

Він зашивається в куток і лягає.

Ми пропонуємо йому вина. Він знаком відмовляється. Потім повертається до мене й кличе мене, киваючи головою. Я підходжу до нього, він ледве чутно, наче в церкві, шепоче мені:

— Я бачив Едоксі.

Він ковтає повітря, в грудях його свистить: укняпившись у якесь далеке страшне видиво, Ламюз каже:

— Вона згнила! Це було на тому місці, звідки ми відступили, — провадить далі Ламюз. — Десять днів тому його знову відбило наше колоніальне військо багнетною атакою.

Спершу пробили діру. Я працював добряче. Я зробив більше за інших і опинився попереду. Інші розширяли й зміцнювали перехід позад мене. Аж ось я бачу купу брусів: очевидно, я потрапив в стару засипану траншею. Вона була засипана, та не зовсім: були й порожні місця. Я прибирав один по одному накидані уламки дерева і ось дивлюсь: стоїть щось, ніби великий лантух, натоптаний землею, на ньому щось висить.

Раптом брус одійшов, і цей чудний лантух упав на мене. Він мене привалив; я трохи не задихнувся від трупного смороду...

З цього лантуха стирчала голова, а те, що на ньому висіло, виявилось косами.

Розумієш, там було поночі, погано видно. Але я все-таки впізнав ті коси (інших кіс таких нема на світі), впізнав й обличчя, хоча воно зовсім розбухло й узялося цвіллю, замість шиї якась кваша; Едоксі померла, може, вже з місяць тому. Це була Едоксі, правду кажу.

Так, це була жінка, до якої раніш я не смів наблизитись; бо я дивився на неї тільки здалека і ніколи не міг до неї доторкнутися: вона була не для мене, як перлина. Пам'ятаєш? Едоксі бігала скрізь. Вона вешталася навіть на передових позиціях. Певно, у неї влучила куля, і вона залишилась там мертва й забута аж до цього випадку.

Розумієш, у чому річ. Мені довелося абияк підтримувати її однією рукою, а другою працювати. Едоксі валилась на мене всією вагою. Так, брате, вона хотіла мене поцілувати, а я не хотів. Це було жахливо! Вона ніби казала: «Ти мене хотів, що ж, цілуй!» В неї на... ось тут була приколота китичка квіток, вона стьобала мене по носі, вона теж згнила, як труп якогось звірка.

Довелося підняти її на руки і разом з нею обережно повернутися, щоб скинути її по той бік насипу. Було так тісно, що, повертаючись, я мимоволі притиснув її до грудей з усієї сили, як я притиснув би її живу, якби вона тільки схотіла.

Потім я півгодини обтрушувався від цього доторку та запаху, яким вона дихала на мене проти мого, та й проти її, бажання. Ех, добре, що я словився, як пес.

Він перевертається на живіт, стискає кулаки й засинає, уткнувшись носом у землю, змордований спогадом про кохання й тлінь.

Сірники

П'ята година вечора. Троє душ бабраються на дні темно-го закопу.

Вони чорні, жахливі, зловісні в земляній ямі, біля вигаслого багаття. Від дощу й недбалості вояків вогонь загає, і троє кашоварів дивляться на головешки, поховані в попелі, та на рештки багаття, де вже полум'я вмерло, зникло.

Вольпат, хитаючись, чвалає до цього гурту і кидає додолу з плеча чорний обрубок:

— Я покрадьки витяг його зі стіни землянки.

— То дрова є,— каже Блер.— Але треба їх підпалити. Інакше як зварити мясо?

— Гарний шматок,— зітхає чорна постать,— окіст... Помосму, це найкращий шматок яловичини — окіст!

— Вогню! — вимагає Вольпат.— Без сірників нічого не буде.

— Треба, щоб був вогонь,— реве Пупарден; він нерішуче тупцяє і похитується в цій темній ямі, як величезний ведмідь у клітці.

— Без нього не обійдешся,— підтверджує Пепен, вилазячи зі схованки, наче сажотрус із комина.

Він вилазить у сутіні темним громаддям.

— Не турбуйся, я вже дістану,— гнівно й становчо заявляє Блер.

Він тільки недавно став кашоваром і намагається доклати всі труднощі.

Зараз він повторив слова Мартіна Сезара, котрий завше умів знайти вогонь. Блер у всьому наслідує великого легендарного кашовара, як офіцери намагаються наслідувати Наполеона.

— Якщо треба буде, я зірву всю обпалубку з офіцерської землянки. Я відберу сірники в самого полковника. Я піду...

— Ходімо шукати вогню!

Пупарден іде на чолі. Його темне обличчя схоже на деңце задимленої каструлі. Холод лютий; Пупарден закутався в що тільки міг. На ньому кожух: одна пола з козячого хутра, друга з бараниці, напівбурій, напівбіластий, і в цій кудлатій шкурі з двома геометрично окресленими смугами він схожий на якогось апокаліптичного звіра.

На Пепені плетена шапка, така почорніла і зайложена, наче вона з чорного саету. Вольпат у своїх бавовняних шоломах і трикотах здається рухливим стовбуром дерева; в міцній корі двонової колоди квадратний виріз, і в ньому видніє жовте обличчя.

— Ходімо в десятю сотню! У них там завжди є все, що треба. Це на Пілонському шляху, за новим переходом.

Чотири страшелезні почвари рушають у дорогу; вони сунуть, ніби якась хмара; траншея в'ється перед ними, наче крива, небрукована, неосвітлена, мало безпечна вулиця. В цьому місці вона безлюдна; вона править за перехід між другою та першою лініями окопів.

У пильній сутіні кашовари здибують двох марокканців. В одного обличчя кольору чорного чобота, у другого — кольору жовтого черевика. У серцях кашоварів заяскрів проблиск надії.

— Маєте сірники, хлопці?

— Макаш! — відповідає чорний і сміється, показуючи свої довгі, наче порцелянові, зуби.

Жовтий і собі підходить і питає:

— Тютюн? Шуя тютюн?

Він простягає свою руку, наче зроблену з мореного дуба, в нього бузкові нігті, зеленясто-жовтий рукав.

Пепен рикає, порпається в кишнях, дістає пучку тютюну, перемішаного з пилом, і дає стрільцеві.

Трохи далі кашовари натрапляють на вартового; він дрімає в сутінках серед обвалів. Ще не зовсім прокинувшись, він каже:

— Праворуч, потім знову праворуч, а тоді просто. Тільки не заблудіть!

Вони йдуть далі. Довго йдуть.

— Ми, певне, вже далеко,— каже Вольпат після півгодинної даремної блуканини безлюдною траншеєю.

— Глянь-но, тут крутий схил, правда? — питає Блер.

— Не турбуйся, старий хрине,— глузує Пепен.— А якщо в тебе дрижаки, повертай голоблі.

Вони йдуть далі. Заходить ніч... Усе ще безлюдна траншея — моторошна безмежна пустеля — набирає занедбаного, чудного вигляду. Бурти зруйновано; від завалів з дна зробилися російські гори.

Четверо мисливців за вогнем заглиблюються в темряву цього жахливого шляху, і їх охоплює якась невиразна тривога.

Пепен тепер веде перед; він зупиняється і простягає руку, щоб ми зупинились.

— Чути кроки...— шепочуть вони.

У глибу душі їм лячко. Даремно вони вийшли зі криївки всі разом і так довго блукають. Вони провинились, та й невідомо, чим це усе скінчиться.

— Сюди, швидше,— каже Пепен,— швидше!

Він показує на прямокутну щілину врівень із землею. Вони її обмацують, і прямокутна тінь виявляється входом до землянки. Вони залазять туди один по одному; останній нетерпляче штовхає інших, і всі ховаються в непроникній темряві вузької нори.

Кроки й голоси яснішають і наближаються.

З купки чотирьох вояків, що запилися в цю діру, витикаються руки, вони лапають долі. Раптом Пепен шепоче приглушеним голосом:

— Що це таке?

— Що? — питають інші, збившись до купи і притиснувшись до нього.

— Обойми! — каже тихо Пепен. — Німецькі обойми! Ми потрапили до бошів!

— Тікаймо!

Троє кидаються до виходу.

— Тихо, ради бога! Не руште!.. Ідуть!..

Чути ходу. Йде тільки одна людина.

Кашовари не ворухнуться, не дихають. Їхні очі впорівень із землею; вони бачать, як праворуч колишеться темрява, потім тінь виступає, наближається, проходить. Вимальовується силуетка. На голові в неї каска, накрита відлогою, що під ним угадується гостряк. Чути лишень ходу.

Тільки-но німець пройшов, як чотири кашовари єдиним скоком, не змовляючись, кидаються вперед, штовхаються, біжать, як несамовиті, і накидаються на нього.

— Камрад! Месьє! — кричить він.

Раптом виблиснув ніж. Німець падає, наче провалюється крізь землю. Пепен схоплює каску і не випускає її з рук.

— Треба давати драла! — бурчить Пунарден.

— Обшукати боша!

Вони підіймають, перевертають і знову підіймають пухке, мокре й тепле тіло. Раптом німець кашляє.

— Він ще живий!

— Ні, здох. Це повітря виходить.

Трусять його кишені. Чути переривчасте дихання чотирьох чорних людей, схилених над трупом.

— Каска — моя! — каже Пепен. — Це я пустив йому юху. Не віддам каски.

У мертвяка відбирають гаман з ще теплими паперами, бінокль, гаманець і камаші.

— Сірники! — гукає Блер, струснувши коробочку. — Ї! Ось!

— А, тварюка! — стиха волає Вольпат.

— Тепер ноги на плечі й гайда.

Вони жбурляють трупа в куток і мчать стрімголов, охоплені панічним страхом, не думаючи про шерех, що його зчиняють.

— Сюди... Сюди... Гей, хлопці, не відставайте.

Вони біжать мовчки лабіринтом незвичайно безлюдних безконечних переходів.

— У мене сперло дух, — хрипить Блер, — мені капець...

Він хптається й пристає.

— Та папружся, стара калошо! — репетує Пепен, задихаючись.

Він хапає його за рукав і тягне за собою, як норовисту коняку.

— Ми дома! — каже раптом Пушарден.

— Так, я впізнаю це дерево.

— Це Пілонський шлях.

— Ох! — стогне Блер, пихкаючи і здригаючись, як мотор. Він кидастся вперед останнім зусиллям і сідає на землю.

— Стій! — кричить вартовий. — А, щоб вас! — белькоче він, пізнавши чотирьох молодців. — Та звідки ви?

Вони регочуть, стрибають, як блазні; їхні спітнілі, заляпані кров'ю обличчя й руки здаються ще чорнішими. В руках у Пепена блищить каска німецького офіцера.

— От чорти! — мурмоче вартовий, роззявивши рота. — Але в чім річ?..

Вони тріумфують і казяться.

Усі говорять разом. Поспіхом, абияк вони розповідають драму, від якої ще не отямилась. Річ у тому, що, розлучившись із напівсонним вартовим, вони заблукали й потрапили в міжнародний хід, частина якого належить нам, а частина — німцям. Між обома частинами немає ніякої загороди. Тільки щось подібне до нейтральної зони, де на обох кінцях стоять вартові. Певно, німецький вартовий не

стояв на чатах, а може, сховався, побачивши чотири тіпі, або відступив і не встиг покликати підмогу. А може, німецький офіцер випадково зайшов надто далеко в нейтральну зону... Словом, вони й самі гаразд не відають, що трапилось.

— Найсмійніше, — каже Пепен, — що ми це знали й не остереглись, коли пішли.

— Ми ж бо шукали вогню! — каже Вольпат.

— І дістали! — кричить Пепен. — Чи ти не загубив, бува, сірників, старе луб'я?

— Ова! — каже Блер. — Бошівські сірники кращі за наші. Без них у нас би не було вогню. Загубити сірники? Хай би сунувся хто їх у мене забрати!

— Ми запізнюємося. Вода в казані, мабуть, замерзла. Нагострімо лижви й гайнемо до себе. Потім розкажемо товаришам, яку ми штуку вступнули бошам.

ХІХ

Бомбардування

Ми в чистому полі, серед безмежних туманів.

Довкола синява. Під кінець ночі пішов сніжок. Він припорошус плечі й забивається в брижі на рукавах. Ми йдемо по чотири. Всі наділи каптури. В півтемряві ми скидаємося на якесь плем'я, що переселяється з однієї північної країни до другої північної країни. Ми через знищений Аблен-Сен-Назер мимохідь бачили білясті купи будинків і темне павутиння обідраних дахів. Село дуже довге; ми увійшли в нього вночі, а як виходили, то останні будівлі вже білили від передранкової паморозі. Крізь ґрати в одному з підвалів на краю хвиль цього скам'янілого океану ми розгледіли вогонь, який підтримували сторожі мертвого міста. Ми брьохали по болотистих полях, блукали безлюдною місциною, де ноги грузли в багні, потім ступили на більш-менш твердий ґрунт: вийшли на шлях, що йде з Каренсі на Суше. Височезні придорожні тополі потрощені, стовбури порозколювані; в одному місці тягнеться колонада величезних поламаних дерев. Далі в п'ятмі, обабіч, нам товаришують карликові привиди дерев, вони розщеплені навпіл, схожі на пальми, або зовсім побиті на тріски; інші зігнулись і наче стоять навколішки. Подекуди дорого заступають глибокі бакаї; ідеш на підборах, роз-

хлюпоючи воду ногами, наче веслами. Місцями покладені колоди. Там, де вони лежать косо, по них ковзаєш. Іноді води так багато, що вони плавають і під вагою людини з плюсканням тонуть, а людина спотикається або падає, люто лаючись.

Уже, певне, п'ята година ранку. Сніг перестав, оголена перестрашена пустеля прояснюється, але ми все ще оточені широким кільцем туману й темряви.

Ми йдемо, все йдемо. Досягаємо місця, де видно темний горб, а під ним, здається, метушаться люди.

— Підходьте по двоє! — командує начальник загону. — Кожна пара нестиме навперемінку брус або пліт.

Один із двійки бере у другого рушницю. А той повертає і насилу витягає з купи довгий брудний і слизький брус вагою десь із сорок кіло або пліт із вкритого листом галуззя завбільшки як ворота; його можна нести на спині, тільки зігнувшись і вчепившись руками за краї.

Ми йдемо далі, розсипавшись по шляху, тепер уже сірому, йдемо поволі, важкою ходою, стогнучи й лаючись здавленим від напруги голосом. Через сто метрів двійка обмінюється ношами, той, хто ніс дві рушниці, тепер несе брус або пліт і, пройшовши дві сотні метрів, усі, крім унтерів, умиваються потом, хоча віє різкий досвітній вітер.

Раптом там, у пустельних краях, куди ми йдемо, спалахує й розквітає зірка: це ракета. Вона освітлює небосхил молочним сяйвом, затьмарюючи сузір'я, і летить додолу, приваблива, наче фея.

Там, попереду, якимсь перебіжне світло: спалах, гуркіт. Це — гарматень!

У небі від вибуху на мить з'являється відблиск, і десь на віддалі, може одного кілометра, зі сходу на захід ми виразно бачимо гору.

Вона належить нам у всій видній звідси частині, аж до вершка, зайнятого нашим військом. На другому схилі, на сто метрів від нашої передової лінії, іде німецька передова лінія.

Гарматень упав на верхів'я, в наші лінії. Це стріляє вогор.

Другий гарматень. Ще один, іще один. На верховині горба здіймаються стовпи бузкового світла і тьмяно обарвлюють увесь обрій.

І ось уже цілий горб блискає сліпучими зірками; параз виростає ліс світляних стовпів, і над безоднею ночі спалахує блакитно-біле чарівне марево.

Ті з нас, хто з усієї сили намагається утримати на спині важку, брудну, слизьку ношу і не послизнутися самим, не бачать нічого й мовчать. Інші тремтять із холоду, дзвонять зубами, чмихають, сапають, обтирають носа мокрою хусткою і клянуть розгаслий шлях, але все-таки дивляться й пояснюють це видовисько.

— Ну чисто тобі фейерверк! — кажуть вони.

І ось, доповнюючи цю фесричну лиховісну декорацію, що перед нею повзе, метушиться й халяпає багном чорний-пречорний загін, злітає червона зірка, за нею — зелена, потім, куди повільніше, цілий сніп червоних зірок.

Вояки, які не тарганяють тягарі, дивляться мимоволі, з якимсь простодушним захватом, мурмочуть:

— Диви! Червона... Диви! Зелена...

Це подають гасла німці, та й наші: викликають артилерію.

Шлях звертає і йде вгору. Нарешті розвиднілось. Усе здається брудним. Обабіч шляху, наче вкритого світло-сірим ґрунтом і білими пластівцями, сумно починає виступати дійсний світ. Ми лишили позад себе руїни Суше, де кам'яниці обернулись на майданчики, засипані будівним матеріалом, а дерева — на якісь побиті вщент кущі. Ми йдемо ліворуч і заглиблюємось у якусь нору. Це сполучний хід.

Ми скидаємо ношу на загородженій місдині, для цього відведеній; ми спітніли й померзли; подряпані руки скоцюрбила судома, ми влаштовуємось у цій траншеї й чекаємо.

Ми зашилися у яму аж до підборіддя, сперлися грудьми на земляний мур, що захищає нас, і дивимось, як разгортається перед нами сліпуча драма. Бомбардування посилюється. На височині світляні дерева при блідому світлі світанку перетворилися на якісь парашути чи бліді медузи, значені вогненною цяткою. Потім, чіткіше вимальовуючись, вони починають здаватися султанами з димчастобілого та сірого струсового пір'я. Вони раптом з'являються над туманною й похмурою висотою 119 за п'ятсот чи шістсот метрів від нас; потім вони поволі зникають. Це справді вогненний стовп і хмарний стовп біблії; вони крутяться разом і разом гримлять. Ту ж мить на схилі горба ми ба-

чимо гурт людей, що поспішають сховатися під землю. Вони одне по одному зникають, їх поглинають комашині нори.

Тепер краще можна розгледіти кшталти летючих «гос-тинців»: за кожним випалом у повітрі з'являється жовто-біле клоччя, з чорним обідком; на висоті метрів шістдесят воно роздвоюється, клубочиться, і під час вибуху чути по-свист пачки куль, що падають з цього жовтого клоччя. Стріляють перебіжним вогнем по шість разів поспіль: бах, бах, бах, бах, бах, бах! Це 77-міліметрові гармати.

Шрапнель 77 зневажають. А проте три дні тому Блебуа вбито саме такою шрапнеллю. Але взагалі вона вибухає майже завжди надто високо.

Хоча ми й самі це знаємо, Барк пояснює:

— «Нічний горщик» добре захищає голову від цих олив'яних кульок. Вони ранять тебе в плече або шпурляють додола, але не вбивають. Розуміється, не треба все-таки витрішки ловити. Не здумай задрати хобота або вистромити руку, щоб дізнатися, чи не йде дощ. А ось наша сімдесятип'ятиміліметровка...

— Боші мають не тільки сімдесятисемиміліметрові, — перебиває Меніль Андре. — Вони мають усякі штуки. Дай прикурити...

Чути різкі по-свисти, деренчання, скрегіт. І в далечині на схилах, де наші поховались у сховищах, згромаджуються хмари розмаїтих обрисів. До колосальних огненних і туманних пір'їн домішуються величезні грона пари, чубчики, рівні стьожки, китиці з диму, що виснуть і ширшають; усе це — біле або зеленаво-сіре, кольору вугілля або міді, з золотими відсвітами або чорнильними ляпками.

Два останні вибухи гримнули зовсім близько; вони утворюють над притоптанною землею величезні кулі чорного та рудого пилу; розгортаючись і поволі повзучи за вітром після вибуху, вони мають вигляд казкових драконів.

Лави наших голів урівень землі повертаються; з глибини рову ми стежимо за цим видовиськом, серед цього краю, населеного світляними моторошними привидами, серед цих полів, роздушених громовим небом.

— Це стоп'ятдесятиміліметрові.

— Навіть двохсотдесятиміліметрові, теляча голово!

— Є також і фугасні. Ось гляньте сюди.

Гарматень вибухнув на землі і здійняв чорним віялом

землю та уламки. Здавалося, крізь розколоту землю вибухнув страшний вулкан, схований у надрах світу.

Круг нас пекельний шум. У мене нечуване відчуття безупинного зростання, безперервного множення всесвітнього гніву. Буря скажених і глухих ударів, несамовитих зойків, пронизливого звірячого вереску лютує над землею, геть укритою лахміттям диму; ми зашилися аж по шию, земля мчить і хитається від вихору гарматнів.

— Гей! Ну як! — волає Барк. — А казали, в них нема більше гарматнів!

— Еге... Знаємо ми ці басчки! А ще брехню газет.

Серед усіх цих гуркотів чується рівне цокання. З усіх шумів на війні цей згук тріскалки кулемета найдужче бере за серце.

— «Млинок до кави!» Це наш: тріскіт рівний, а в бошів проміжки між пострілами неоднакові: так... так-так-так... так-так... так!

— Влучив пальцем у небо. Це не «швацька машина» строчить, а мотоциклет біжить по дорозі до тридцять першого бліндажа.

— Ні, це там угорі якийсь хлопак літас на своїй «мітлі», — хихотячи, каже Пепен; він задирає носа й шукає в небі аероплана.

Здіймаються суперечки. Хіба можна знати! Серед цього гуркоту, незважаючи на звичку, розгублюєшся. Днями в лісі ціла чота прийняла на мить за хрипкий рев гарматнів крик мула, що зарепетував поблизу.

— Та й ковбас сьогодні в небі! — зауважує Ламюз.

Ми підводимо голови й лічимо.

— Вісім ковбас у нас і вісім у бошів, — каже Кокон (він уже встиг підрахувати).

Справді, на обрії, на рівній віддалі одне од одного перед лінією ворожих прив'язних повітряних куль, що здаються здалеку маленькими, витають вісім продовгуватих, легких і зірких «очей» армії, з'єднаних живими нитками з головним командуванням.

— Вони бачать нас, а ми бачимо їх. Як же сховатися від цих ідолів?

— Ось наша відповідь!

Справді, раптом за нашими спинами лунає чіткий, різкий, оглушливий гуркіт 75-міліметрових гармат. Гуркотить безупинно.

Цей грім нас підбадьорює і п'янить. Ми кричимо з кожним випалом, ми не чуємо одне одного; долітає тільки надзвичайно пронизливий голос горластого Барка серед цих неймовірних барабанних дрібушок, де кожна дрібушка — гарматний постріл.

Потім ми обертаємо голову, витягаємо шию і на вершку горба бачимо пишний обрис чорних пекельних дерев; їхнє страшне коріння вросло в невидиму землю схилу, де причаївся ворог.

— А це що таке?

Батарея 75-міліметровок за сто метрів од нас і далі бахає: це чіткі удари велетенського молота по ковадлу і моторошно дужі й люті крики. Але концерт забиває лиховісне гурчання. Його чути також із нашої боку.

— Оце-то пузань летить!

На висоті тисячу метрів над нами пролітає гарматень. Його гуркіт покриває все банею. Гарматень повільно дихає: відчувається, що він пузатий, більший за інші. Він пролітає, спускається, важко тремтячи, як потяг підземної залізниці, що прибуває на станцію; потім його важкий пошви́ст віддаляється.

Ми дивимося на горб напроти. За кілька секунд його повиває хмаровище кольору заліза, воно обіймає півобрію.

— Це двохсотдвадцятиміліметровий з батареї на пункті «гама».

— Ці гарматні бачиш, коли вони вилітають з гармати, — запевняє Вольпат. — І якщо дивитися в напрямку пострілу, бачиш їх голим оком, навіть коли вони вже далеко від гармати.

Пролітає другий гарматень.

— Ось! Глянь! Бачив? Спізнився, брате! Гахнуло! Треба швидше повертати макітру! А ще один летить. Бачив?

— Ні.

— Тюхтій! Треба ж бути таким лемішкою! Видно, твій батько був роззявою? Ось летить! Бачиш, ступо?

— Бачив. Та й усе?

Дехто помітив щось чорне, загострене, схоже на дрозда зі згорнутими крилами, коли дзьобом уперед він падає з високості, викреслюючи криву.

— Цей птах важить сто вісімнадцять кіло, старий хрину, — каже гордо Вольпат, — і коли попаде в землянку, повбиває всіх, хто там є. Кого не пошматує уламками, то

заб'є вітром або задушить газом, вони й зойкнути не встигнуть!

— Ось дуже добре видно двохсотсімдесятиміліметровий гарматень, коли міномет жбурляє його в повітря — гоп!

— А ще стоп'ятдесятип'ятиміліметрові Рімайльо, але за ним не встежиш, тим більше, вони тануть у тебе перед очима.

Над полями витає сморід сірки, чорного пороху, горілого рам'я, обпаленої землі. Ніби розперезалися дикі звірі: химерне, драпіжне мукання, рикання, завивання, нявкання роздирають нам вуха й ніби порпаються в наших кишках; або це протягло реве й репетує сирена потопельного судна. Іноді навіть мукає щось подібне на вигуки, і чудні зміни тону надають їм людського згуку. Поле подекуди то підноситься, то знов спадає; він овиду до овиду шаліє незвичайна хвища.

А десь далеко-далеко чути притлумлений гуркіт важких гармат, але його силу знати з повіту вітру, що б'є нам у вуха.

...Ось коливається й тане над зоною обстрілу клубок зеленої вати, що розпливається навсебіч. Ця кольорова пляма вирізняється й привертає увагу; всі полоненики трагшеї повертають голову й дивляться на цю потворну річ.

— Це, мабуть, задушливий газ. Наготуймо маски.

— Свині!

— Це вже нечесний спосіб, — каже Фарфаде.

— Який? — глузливо питає Барк.

— Розуміється, ганебний спосіб. Гази!..

— Ти мене смішиш своїми «нечесними» й «ганебними» способами, — відмовляє Барк. — А ти що, ніколи не бачив людей, розпиляних навпіл, розсічених згори донизу, роздертих на клапті звичайнісіньким гарматнем? Ти бачив, як валяються тельбухи, наче їх розкидано вилами, черепа загнано в легені ніби ударом дрючка? Або замість голови стирчить якийсь обрубок і мозок течє агрусовим варенням на груди й на спину? І тому ти скажеш: «Це чесний спосіб, це я розумію!»

— А все-таки гарматень — це можна, так заведено...

— Так, так... Знаєш, що я тобі скажу? Давно я так не сміявся.

Барк повертається до Фарфаде спиною.

— Гей, хлопці, увага!

Ми напорошуємо вуха; хтось кинувся ницьма додолу, інші несамохіть суплять брови й поглядають на схованку, куди їм тепер не добігти. За ці дві секунди кожен убирає голову межи плечі. Все ближче, ближче чути скрегіт велетенських пожиць, і от вони обертаються в оглушливий гуркіт, наче розвантажують бляху.

Цей гарматень упав недалеко: може, метрів за двісті. Ми пригинаємось й сидимо навпочіпки, ховаючись від зливи дрібних уламків.

— Аби лиш не попало в хавку навіть на такій віддалі! — каже Параді; він дістає з земляної стіни уламок, схожий на грудку жужелиці з гострими рубами й шпичаками, й підкидає його на руці, щоб не обпектись.

Раптом він різко присідає, ми теж.

«Бз-з-з-з, бз-з-з-з...»

— Рурка!.. Пролетіла!..

Дистанційна рурка шрапнелі злітає і прямовисно падає; в розривному гарматні ударна рурка після вибуху відокремлюється від розбитого стакану і, як звпкле, вганяється в землю там, де падає; але іноді вона відскакує де попало, наче великий розпечений камінь. Її треба стерегтись. Вона може кинутися на вас уже по якомусь часі після вибуху, чорт її знає як перелітаючи через насип і пірнаючи в ями.

— Найпідліша штука! Зо мною раз трапилось ось що...

— Є штуки й гірші за все це, — перебиває Багс, солдат одинадцятій сотні, — це австріяцькі гарматні: сто тридцять і сімдесят чотири. Ось їх я боюсь. Кажуть, вони нікельовані, сам бачив: вони летять так швидко, що від них не вбережешся. Як тільки почувеш їхній хрип, вони й вибухають.

— Коли летить німецький сто п'ять, теж не встигнеш кинутися на землю й схватись. Мені розповідали гармаші.

— Я тобі ось що скажу: гарматні морських гармат летять так, що не встигнеш і почути, а вони в тебе вже трапили.

— А є ще цей новий гарматень-задрипанець, він вибухає тільки по тому, як рикошетом попаде в землю, відскочить метрів на шість і пірне знову раз-другий. Коли я знаю, що летить такий гарматень, у мене душа в п'ятах... Пам'ятаю, одного разу...

— Це все дурниці, хлопці, — каже новий сержант (він проходив поблизу й зупинився), — ви б подивились, чим

нас частували під Верденом, я там був. Тільки «більшаками»: триста вісімдесят, чотириста двадцять, чотириста сорок. Ось коли тебе так обстріляють, можеш сказати: «Тепер я знаю, що таке обстріл!» Цілі ліси скошувало, наче пашню, всі криївки пробиті, розкидані, навіть коли на них у три лави лежалі колоди й земля, всі перехрестя полито крицевим дощем, шляхи перекинута догори дригом й перетворено на якісь довгі горби; всюди розбиті обози, потрошені гармати, трупи, наче накидані в купи лопатою. Одним гарматнем убивало по тридцять душ; деяких підкидало в повітря метрів на п'ятнадцять; клапті штанів майорили на верхів'ї тих дерев, що ще зацілили. В Вердені гарматні триста вісімдесят попадали в кам'яниці через дах, пробивали два, а то й три поверхи, вибухали вниз, і вся халуна летіла к бісу, а в полі цілі батальйони розпорозувались і ховалися від цього вихору, наче бідолашна беззахисна дичина. Щокрок у полі валялись уламки завтовшки як рука, широченні; щоб підняти таке залізне череп'я, треба було б четверо солдатів. А ниви... та це були скорше брили скель!.. І так цілі місяці. А тут що? Пусте! — повторив сержант і рушив далі, напевне, поділитися цими спогадами з іншими солдатами.

— Ану, глянь, капрале, на цих хлопців! Вони здуріли, чи що?

На бомбардованій позиції якісь дрібнолюдки бігли на місце вибухів.

— Це артилеристи, — сказав Бертран. — Як тільки «чемодан» вибухне, вони біжать шукати в ямі запальну рурку, з її постави і з того, як вона ввійшла в землю, можна дізнатися про напрямок батареї, розумієш? А віддаль досить лише прочитати: її позначено поділками, накарбованими по кільцю рурки, коли закладають гарматень.

— Усе одно... Та й молодчаги ці «артишоки». Вийти під такий обстріл!

— Артилеристи, — пристає до розмови солдат іншої сотні, — артилеристи завжди або зухи, або нікчеми. Або соколи, або ворони. От зо мною, я тобі скажу, було...

— Це можна сказати про всіх солдатів.

— Можливо. Але я кажу тобі не про всіх. Я кажу про артилеристів, і ще я кажу, що...

— Гей, хлопці, пошукаймо криївки, бережімо свої старі маслаки! А то уламок улучить нам у казанок!

Чужий солдат так і не скінчив своєї історії й пішов далі

розповідати її іншим, а Кокоц, що любить суперечки, заявив:

— Що й казати, весело буде в криївці, якщо вже й тут не вельми приємно бавимо час.

— Гляньте, вони гатять мінами! — сказав Параді, показуючи праворуч на наші позиції.

Міни злітали прямо або майже прямо, наче жайворонки, дрижачи й шелестячи, зупинялися, колихалися і падали, сповіщаючи в останні секунди про своє падіння добре знайомим нам дитячим криком. Звідти здавалося, що люди на гірському пасмі поставали в лаву й граються опукою.

— Мій брат пише, що в Аргонах їх обстрілюють «горлицями», — каже Ламюз. Це великі важкі штуки, їх кидають зблизька. Вони летять і воркують, а як вибухнуть, зчиняється такий рейвах!

— А найгірше «крапуйо»: він мов женеться за тобою й кидається на тебе, розкидає насип і вибухає в самій траншеї.

— А-а!.. Чув?

До нас долетів свист і раптом ущух. Гарматень не вибухнув.

— Цей гарматень каже: «Начхати!» — завважив Параді.

Ми наставляємо вуха, щоб мати втіху почути (або не почути) свист інших гарматнів.

Ламюз каже:

— Тут усі ниви, всі шляхі, всі села засіяні невибухлими гарматнями всяких калібрів; нашими також, треба сказати. В землі їх, мабуть, сила, тільки не видно. Я питаю — що робити, як настане пора сказати: «Треба знов орати землю?»

У своїй несамовитій одноманітності вогненим і залізним шал не вщухає зі свистом, вибухає шрапнель, наче вона має металеву люту душу; гуркають великі фугасні гарматні, ніби паротяг, розігнавшись, розбивається об стіну чи купи рейок і крицевих брусів котяться вниз по схилу. Повітря вщільнюється; його розтинає чийсь важкий подих; навкруги, вглиб і вшир, триває руйнація землі.

Вступають у бій ще якісь гармати. Це — наші. Згуком їхні постріли схожі на постріли 75-міліметровок, але дужчі; луна гримить протягло й гучно, як одляски грому в горах.

— Це довгі стодвадцятиміліметрові. Вони стоять на узліссі, за кілометр звідси. Славні гарматки, брате, вони схожі на сірих хортів. Тоненькі, з маленькими писками. Так і хочеться їм сказати: «Мадам!» Це не те, що двохсотдвадцятиміліметрова, в них тільки паща — якийсь добро на вугілля, вони харкотять гарматнем знизу вгору. Добряче працюють! Але в гарматних обозах вони скидаються на безногих калік у візочках.

Розмова не в'яжеться. Дехто вже позіхав.

Уява стомлена величчю цього гарматного урагану. Він забиває голоси.

— Я ніколи ще не бачив такого бомбардування! — кричить Барк.

— Так завжди кажуть, — завважує Параді.

— А все ж, — горлає Вольпат, — днями подекували про атаку, Згадаєте моє слово: це вже початок!..

— А-а! — гукають інші.

Вольпат виявляє охоту дати хропака, він лаштується на голий землі, притуляється до однієї стіни й упирається ногами в іншу.

Балакають про всяку всячину.

Біке розповідає про пацюка:

— Гладкий, здоровенний... Я скинув черевики, а він, проклятий, погриз увесь верх! Просто мереживо! Щоправда, я їх помастив салом.

Вольпат ворушиться й каже:

— Гей, базіки! Заважаєте спати!

— Хто тобі повірить, стара халяво, що ти можеш заснути, коли тут така веремія, — каже Мартро.

— Хр-р-р!.. — відповідає Вольпат, що вже хропе.

* * *

— Шикуйся! Кроком руш!

Ми сунемо вперед. Куди нас ведуть? Невідомо. Ми знаємо тільки, що ми в резерві і що женуть з місця на місце: то треба підсилити якийсь пункт, то треба очистити проходи; забезпечити війську вільне переміщення без усяких затримок і тисняви так само важко, як налагодити перепуск потягів на великих вузлових станціях. Тоді зро-

зуміло, навіщо цей величезний маневр, в якому наш полк — лише маленьке коліщатко, годі втямкувати, що готується на всій ділянці фронту. Ми блукаємо в підземних лабіринтах, без краю ходимо туди й сюди, ми змордовані довгими зупинками, здуріли від вичікування та галасу, отруєні димом, але ми розуміємо, що наша артилерія підсичує вогонь і що наступатимуть, певне, в іншому кутку.

* * *

— Стій!

По брустверах траншеї, де нас зупинено тієї хвилини, тарабанили кулі. Скажена неймовірна стрілянина з рушниць.

— Ну й старається фрїц. Боїться атаки, звар'ював зі страху. Ну й старається!

Кулі градом сипалися на нас, краями повітря, скородили всю рівнину.

Я заглянув у стрільницю. На мить постало чудне видиво.

Перед нами, щонайбільше метрів за десять, витягшись у лаву, лежали нерухомі тіла — скошена шереха солдатів, звідусіль кулі летіли хмарою й безупинно дірявили цих мерців.

Кулі дряпали землю прямими рівчаками, здіймаючи легенькі, чіткі хмарки пилу, прошивали заляклі й припалі до землі тіла, троцили руки, ноги, впивались у бліді, виснажені обличчя, пробивали очі, розбризкуючи криваву водицю, і під цим шквалом лава мерців подекуди ледь ворушилась.

Чувся сухий тріск: гострі шматки металу з лету рвали тканину й м'ясо; цей згук скидався на посвист навіженого ножа чи замашного удару палиці об одяг. Над нами проносився сніг, пронизливий свист, і лунав нижчий, глухіший спів рикошетів. І під цим неймовірним вихором криків та зойків ми нахиляли голови.

— Звільнити траншею! Марш!

* * *

Ми залишаємо цей клопоть бойовища, де рушничні випали знову розстрілюють, ранять і забивають мерців. Ми йдемо праворуч і назад. Сполучний хід підноситься вгору.

В верхній частині яру ми проходимо повз телефонний пост, повз кількох артилерійських офіцерів та солдатів.

Тут знову зупинка. Ми тупцюємося і слухаємо, як спостерігач викрикує накази, а телефоніст, що сховався в землі поруч, їх приймає й повторює.

— Перша гармата: приціл той же! Лівіше нуль-два! По три за хвилину!

Деякі з нас зважуються висунути голову над краєм насипу і, може на мить, обвести очима все бойовище, навколо якого наша сотня блукає від ранку.

Я примічаю сіру безмежну рівнину, де вітер жене каламутні, легенькі хвилі з гребенями диму.

Безкрайній простір, де сонце й хмари розкидають чорні й білі плями, перебіжно виблискує: то стріляють наші батареї; я бачу; як усе вкривається спалахами. Потім на мить частина поля зникає за тьмяною біластою запоною, наче в снігову хуртовину.

У далечині, над споловілими зловісними нивами, спустошеними, як старожитні кладовища, маячить мов клапоть подряпаного паперу — то кістяк церкви; з краю до краю обширу тісні ряди сторчових підкреслених ліній, схожих на палички в дитячому зошиті: це шляхи, обсажені деревами. Рівнина розлінієна в кратку, вздовж і впоперек, звивинами, а ці звивини всіяні цятками — людьми.

Ми розрізняємо уривки ліній, що їх утворюють ці живі цятки, виходячи з глибоких борозен та рухаючись на рівнині під страшним розлютованим небом.

Важко повірити, що кожна з цих плямок — жива плоть, жива істота, тремтяча й крихка, цілком беззахисна в цьому світі, повна глибоких думок, спогадів та безлічі образів; ми засліплені цим пилком, цією силою людей, дрібних, мов зірки на небі.

Бідні ближні, бідні незнайомці, тепер ваша черга принести себе в жертву! Потім наступить наша! Може, і нам завтра доведеться відчувати, як над нами розколюється небо і під ногами западається земля, нас змете подих урагану, в тисячу разів дужчого, ніж звичайний ураган.

Нас женуть до тилових сховищ. Перед нашими очима вигасає поле смерті. Грім гатить глухіше по страшному ковадлу хмар. Гул усесвітньої руйнації вдухас. Наша чота себелюбно поринає в звичні шереги життя, в ласкаву темряву криївок.

XX Вогонь

Раптом мене хтось будить: в темряві ночі я розплющую очі:

— Що? Що сталося?

— Твоя черга вартувати. Уже друга година ранку, — каже капрал Бертран.

Я його чую, але не бачу в отвір нори, на дні якої лежу.

Я мимрю: «Зараз», обтрушуюся, позіхаю в своєму тісному, як могила, притулку, потягаюся, мої руки торкаються м'якої холодної глини. Я повзу в густій п'їтмі, насиченій важким духом, поміж заснулих вояків. Кілька разів я їх зачіпаю, натикаюся на рушницї, мішки, ноги й руки, розкиданї навсебїч, беру свою рушницю, і ось я вже стою просто неба; я ще сонний, погано тримаюся на ногах; на мене налітає чорний колючий вітер.

Тремтячи з холоду, я йду за капралом серед високих похмурих брил, що якомсь дивно зступаються вниз за нами. Капрал зупиняється. Це тут. Якесь чорне громаддя відділяється від стїни і спускається. Це громаддя голосно позїхає, нїби їрже. Я вхожу до нїші, де воно допіру було.

Місяць заховався в туманї, але все осяяне тьмяним світлом, до якого око привичаюється. Це світло меркне: нагорї пливе широкий клапоть хмари. Я налапую отвір стрільниці упорівень моєї голови і в заглибинї звиклоу рукою знаходжу купу гранат.

— Дивись пильно, друже! — тихо каже менї Бертран. — Не забувай, що там попереду, лїворуч, наш вартовий пост. Ну, до побачення.

Я чую, як віддаляються його кроки, а за ним і сонні кроки вартового, якого я заступив.

Звідусіль трїщать постріли з рушниць. Раптом об насип, на який я спираюся, гупає куля. Я припадаю лицем до стрільниці. Наша лїнія в'ється змією понад яром; земля круто йде вниз, і в безоднї мороку, куди вона западає, не видно нічого. Але все-таки очі починають розпізнавати поправну лїнію паколів нашої загорожі, забитих біля самих хвиль темряви, і круглі ями-вирви від гарматнїв: малї, середнї, великї, величезнї, деякї зовсім близько; вони по-завалюванї якимись уламками. Холодний вітер дме менї

просто в обличчя. Ніщо ані ворухнеться, тільки вітер проноситься мимо й крапле вода. Холодно так, що весь час тремтиш. Я підводжу очі, роззираюся. Всюди туга, все вбране в жалобу. Я почуваюся самотній, я загублений у світі, спустошеному живлом.

Раптом небо щось осяває: злетіла ракета. Навколо мене зразу все розвиднюється й різко вимальовується перед очима. Постає роздертий, скудовчений край нашої траншеї, і я укмічую тіні вартових, котрі позаягали що п'ять кроків, немов по землі лялечки. Їхні рушниці виблискують краплями світла. Шанці прикриті мішками землі; обвали всюди її розширили і подекуди оголили. При зоряному світлі ракети нагромаджені й розкидані мішки скидаються на велетенські плити старожитніх зруйнованих пам'яток. Дивлюся в бійницю. При блідому туманному світлі, полишеному метеором, я розпізнаю лави паколів і навіть тонкі перехрещені лінії колючого дроту. Як ніби хто скреслив розпорпане мертве поле. Нижче, в нічному океані,— мовчання й нерухомість.

Я спускаюся з свого дозорного пункту і прямую навмання до сусіда-вартового. Я простягаю рукою й намагаю його.

— Це ти? — питаю тихо, не впізнаючи його.

— Так,— відповідає він, так само не знаючи, хто я, сліпий, як і я.— Зараз спокійно,— додає він.— А недавно я думав, що підуть на приступ; вони, мабуть, спробували праворуч — жбурнули купу гранат. Але наші сімдесятип'ятиміметрові відкрили заслонний вогонь: бах, бах! Ну, брате, я подумав: «Та й гатять вони, наче найнялись! Якщо боші повилазили, то, мабуть, їм добре дісталось». А послухай-но, знову сиплють кульки! Чуєш?

Він відтикає фляшку, відпиває ковток і, обдаючи мене запахом вина, так само тихо мовить:

— Ех! Клята війна! Хіба не краще було б оце спати дома?.. Та що це? Чого наполохався цей дідько?

Недалеко нас гримає постріл, куля креслить коротку, різку фосфоричну лінію. Там і сям з нашої позиції луцають випали: вночі постріли з рушниць заразливі.

У густій темряві, що нависла над нами, немов покривля, ми навпомацки простуємо до одного з стрільців довідатись, в чому річ. Спотикаючись, іноді зіштовхуючись, ми добираємося до нього й торкаємо його:

— Що це?

Йому здалося, піби щось ворухиться, та й годі. Ми з сусідою знову повертаємось вузькою стежкою, борсаючись у липкій грязюці, зігнувшись, наче кожен з нас несе важкий тягар.

В одному пункті обрїю, далі в іншому — скрізь уже бухають гармати; оглушливий гуркіт змішується з хуртовиною рушничних пострілів, що то дужчає, то затихає, і з вибухами гранат, дзвінкіших за ляскання «лебедів» і «маузерів» і приблизно схожих на постріли звичайної рушниці.

Вітер щоразу дужчає, він уже такий міцний, що доводиться ховатись у криївку. Місяць повиває череда великих хмар.

Ми тут удвох, зовсім близько, аж торкаємо один одного плечем. Ми бачимо один одного лише на мить при відблисках гарматного вогню; ми стоїмо в пїтьмі, а довкола в цьому відьомському шабаші спалахують і загасають пожежі.

— Прокляте життя, — каже мій товариш.

Тут ми розлучаємось і йдемо — кожний до своєї бійниці трудити очі, вдивляючись у перухому безвість.

Ось-ось зірветься грізна, похмура буря.

Але цієї ночі бурі не було. Після довгого чекання, при першому проблиску світанку, все навіть ущухло.

Коли зоря постелилася над нами, немов грозовий вечір, я ще раз побачив, як під чорними, наче сажа, низькими хмарами виринули якісь стрімкі сумні й брудні береги, вкриті уламками й покидьками, — краї наших сцлюндрованих окопів.

При тьмяному світлі напхані землею мішки з опуклими дискучими боками здаються бузковими й олив'яними, мов купи тельбухів і кишок, що ними занечищили весь світ.

У стїні, позад мене, зяє заглибина, і в нїй щось накладено, наче поліна для вогнища.

Це — стовбури дерев? Ні, це трупи.

* * *

Над бóрознами здіймаються пташині співи, поля прояснюються, світло розцвітає на кожній билинці. Я розглядаю улоговину. Нижче перівного поля, де піднялись хвилі зем-

лі, де світять вирви, за настовбурченими рядами пакілля, все ще стигне озеро мороку, а перед схилом, напроти, все ще височіє мур ночі.

Я обертаюся й розглядаю мерців; помалу вони виступають з мороку, ніби виставляючи напоказ свої заляклі й брудні тіла. Їх четверо. Це наші товариші: Ламюз, Барк, Біке і маленький Евдор. Вони гниють тут, зовсім близько від нас, захаращуючи широку, покручену й кальну борозну, яку живим навіщось ще треба боронити.

Їх як попало поклали тут; вони лежать одне на одному. Верхній загорнутий у брезент. Обличчя інших покриті хустками, але ночами в темряві й удень живі ненароком зачіпають мерців; хустки падають, і доводиться жити лице в лице з тими мертвяками, накиданими тут, немов поліна живої ватри.

* * *

Їх убито всіх разом чотири ночі тому. Я пригадую цю ніч, немов якийсь сон. Ми були в розвідках: вони, я, Меніль Андре та капрал Бертран. Нам було наказано розшукати повий вартовий пост німців, про який нас повідомили артилерійські спостерігачі. Опівночі ми вилізли з шанців, полізли вниз, розстрільею на три-чотири кроки одне від одного, спустились у лоцовину й побачили простертий, як забитий звір, насип німецького відтинку міжнародного ходу. Переконавшись, що тут вартового поста немає, ми знов, дуже обережно, побралися вгору; я невиразно бачив мого сусіду праворуч і мого сусіду ліворуч; вони скидалися на темні лантухи, повільно ховзали, бовтаючись по грязюці, в густій темряві, підштовхуючи поперед себе рушниці — блискучі, як голка. Кулі свистіли над нами, але вони нас не знали й не шукали. Вгледівши насип наших окопів, ми зупинились. Один із нас зітхнув, інший щось сказав, третій обернувся всім тілом, і його багнетові піхви брязнули об камінь. Ту саму мить з міжнародного ходу злетіла ракета. Ми припали до землі, завмерли, чекаючи, поки не згасне грізна зоря, що обливала нас денним світлом щось з двадцять або тридцять метрів від наших окопів. Тоді кулемет по той бік яру почав поливати місце, де ми були. Тієї хвили, коли червона ракета летіла, ще не спалахнувши повним світлом, капралові Бер-

транові й мені якось пощастило знайти поперед себе яму від гарматня, там стирчали в грязюці поламані рогатки; ми обоє припали до стіни цієї ями, зашились якомога глибше в грязюку й сховались за якийсь гнилий дерев'яний кістяк. Кулеметний огонь кілька разів проносився над нами. Ми чули верескливий свист, сухі й міцні удари куль об землю та ще глухий лопіт, супроводжуваний зойками, стогоном й меруцим хрипом. Нас із Бертраном трохи не зачіпав поземний град куль, що за кілька сантиметрів од нас плели плетиво смерті й іноді дряпали наші шинелі; ми все більше горнулися до землі, не зважаючи ні звестись, ані ворухнутись. Ми чекали. Нарешті кулемет замовк і стало тихо, як у могилі. За чверть години ми обоє вилізли з вирви, поплазували і попадали, як снопи, біля нашого вартового поста. І саме вчасно, бо в цю хвилину виглянув місяць. Довелося залишатись на дні траншеї до ранку, потім до вечора. Кулемети безперестану обливали кулями всі підступи. Крізь бійниці не видно було випростаних тіл: їх ховав схил; і тільки виднілося щось подібне на спину; ввечері ми прокопали хід, щоб дістатися до того місця, де полягли наші товариші. Цієї роботи не можна було скінчити за одну ніч; другої ночі нас заступили вояки-копачі; ми висилились і вже падали від сну.

Прокинувшись із немов налітою оливом головою, я побачив чотири трупи. До них вояки пробралися спіднизу, на рівнині зачепили гаками і втягли на шнурах у підкіп. Кожен труп мав безліч ран, дірки від куль чорніли на віддалі кількох сантиметрів одна від одної. Тіла Меніля Андре не знайшли. Його брат, Жозеф, нерозважно розшукував його всюди; він вийшов сам на рівнину, попри перехресний вогонь кулеметів. Ранком він приволікся плазом, мов слимак, над насипом з'явилось його чорне від багна невпізнанне з горя обличчя.

Його втягли в шанці, його щоки були подряпані об колючий дріт, руки закривавлені, а в бганки його одягу важкими грудками позабивалась грязюка, він увесь пропах смертю. Немов маніяк, він усе казав: «Його ніде немає».

Він зашився у куток, заходився чистити рушницю, не чуючи, що йому кажуть, і безнастанно повторюючи: «Його ніде немає».

Відтоді минуло вже чотири ночі, і я ще раз бачу, як ці тіла виступають в світлі зорі, що знову зійшла, щоб обмити це земне пекло.

Задубілий Барк здається величезним. Руки попримілилися йому вздовж тіла, груди розчавлені; замість живота — заглибина, схожа на шапчик. Голова його лежить на купі бруду, ніби дивиться поверх своїх ніг на людей, що проходять зліва, його обличчя потемніло, забруднене глейкою плямою розкуйовдженого чуба й чорною загуслою кров'ю, очі його ніби википіли й залляті кров'ю. Евдор, навпаки, здається зовсім невеличким; у нього біле-біле личко, як у п'єрс; на це обличчя — воно вирізняється кружком білого паперу серед сірих і синюватих трупів — аж якось моторшно дивитись. Бретонець Біке, кремезний, квадратний, наче кам'яна плита, буцімто натужився щосили й намагається підняти туман, від цього страшного зусилля спотворене його обличчя з випнутими вилицями й чолом; розкудовчений, шорсткий, закаляний болотом чуб; роздертий останнім криком рот; широко розплющені, помутнілі кам'яні очі; хапаючись за порожнечу, пальці завмерли в передсмертній судомі.

У Барка й Біке прохромлено живіт, в Евдора — горло. Перетягаючи ці трупи, сапери ще більш їх понівечили. Товстун Ламюз зійшов кров'ю; його лице набрякло й побрижалося; очі поступово провалилися в очодолі, одне більше за інше. Він замотаний в брезент, на місці шиї просочилася чорнувата пляма. Пправе плече зовсім потрощене кулями, і рука тримається тільки на клаптях рукава і мотузках, що ними її якось прив'язано. Першої ночі, коли його туди поклали, ця рука стирчала з купи мерців, і жовті пальці, судомно стискаючи грудку землі, торкалися перехожих вояків. Рукав пришпилили до шинелі.

Задупливий сморід починає розходитись від останків тих людей, з якими ми так довго жили й так довго страждали.

Коли ми їх бачимо, то кажемо: «Вони померли всі четверо». Але вони такі понівечені, що годі справді подумати: це вони. І тільки одвернувшись од цих нерухомих потвор, ми відчуваємо порожнечу, що створилася серед нас і серед споминів, роздертих цією втраатою.

Тут проходять солдати з інших сотень або інших полків. Уночі вони, як і всі ми, несамохіль чіпляються за все, що під руку навинеться — живе чи мертво, але вдень бридливо сахаються цих трупів, накиданих як попадає просто в траншеї. Іноді вони лютують:

— І що вони собі тільки думають — покидати тут мерт-
в'яків!

— Це ж сором!

Потім додають:

— Правду кажучи, куди їх забереш звідси?

І поки могила цих трушів — тільки пітьма.

Настав ранок. Ми впізнаємо напроти другий схил яру. Там висота 119, оголений, облуплений, обскубаний горб, поораний ходами сполучення й рівнобіжними шанцями, де відслонені глина й крейда. Там усе нерухоме, і тільки наші гарматні, вибухаючи, скипають і розбиваються бризками шумовиння, як велетенські хвилі, й гучно б'ють об зруйнований спустілий мол.

Моє вартування скінчилося. Вартові, замотані в мокру парусину, замискані й облиплі багном, сині з холоду, вилізають з глибок, де вони стояли, і йдуть собі. Біля стрілецьких сходинок та стрільниць заступає місце друга чота. А ми відпочиватимемо до вечора.

Позіхаємо, никаємо. Проходить один товариш, потім другий. Сновигають офіцери з перископами й біноклями. Ми впізнаємо одне одного; починаємо знову жити. Перекидаємося звиклими слівцями. І коли б не було розбитої траншеї, поламаних обрисів рову, де ми ховасмося, і доконечності розмовляти стиха, можна було б подумати, що ми десь у шанцях третьої лінії. Проте нас усіх змагає втома, обличчя пожовкли, з безсонної ночі повіки червоні, ніби ми довго плакали. За кілька днів ми згорбилися і постарішали.

Один по одному товариші з нашого рою підходять до звороту траншеї. Вони з'юрмились у тому місці, де ґрунт зовсім крейдяний, земля настовбурчилася перерізанним корінням, і під її корою одслонилася верства білого каменю, що залягала у мороці більше ста тисяч років.

Отут, у цьому розширеному проході, ми й зішлись. Наші лави порідшали: не кажучи вже про чотирьох товаришів, полеглих ту ніч, серед нас нема вже Потерло, вбитого під час зміни, ані Кадільяка, пораненого уламком у ногу того самого вечора (здається, це вже було дуже давно!). Нема Тірлуара й Тюлака, їх евакуйовано — один захворів на дизентерію, другий — на запалення легенів, і діло повернуло на гірше, як пише Тюлак у листівках, що їх з нудьги надсилає зі шпиталю.

Я ще раз бачу, як підходять і збираються уроблені землю, прокопчені сірим пороховим димом люди; мені добре знайомі їхні обличчя й невимушені пози; бо ж ми не розлучалися від початку війни й прихилилися одне до одного, як брати. Але тепер ці печерні люди ще менше різняться одягом...

Дядько Блер хизується сліпучими зубами; на всьому його мізерному обличчі тільки й бачиш цю опатну щелепу. Він потроху звекає до цих чужих зубів і навіть їсть ними; завдяки їм змінилися його вдача й повади: він більше не чорний від бруду і лиш ледь-ледь неохайний. По-кращавши, він хоче чепуритись. Цієї хвили він сумний, можливо, тому — хоч як це дивно! — що не можна вмитися. Запившись у куток, він мружить тьмяні очі, жує вуса (вуса старого вояка, колись єдину прикрасу його обличчя) і час від часу виплює волосинку.

Фуяд застудився: він тремтить із холоду або позіхає, пригнічений, наче обскубаний. Мартро анітрішечки не змінився — усе такий самий бородатий, блакитноокий, такий коротконогий, що завше здається: його штани ось-ось вилізуть з-під пояса і впадуть додолу. Кокон — усе той же незмінний Кокон, з висклицем, немов пергаменовим лицем, в його голові й досі рояться числа; але вже з тиждень на ній розплодилася нуджа, вона виповзає йому на шию і на зап'ястки рук; він усамітнюється, довго воює з нею й вертається до нас розлючений. У Параді сливе така сама, як і раніш, чудова цера й добрий гумор; він не одмінюється, йому нема зносу. Коли він з'являється здалеку на тлі лантуків з землею, як нова яскрава афіша, всі посміхаються. Зовсім не змінився і Пепен, він ходить з тією самою червоно-білою цератовою шахівницею на спині, в нього лице гостре, як лезо ножа, очі зеленаво-сірі, холодні, як відблиск криці, ні в чому не одмінилися ні Вольпат (у нього все ще на ногах короткі камаші, на плечах ковдра; його анамітське лице татуйоване брудом); ані Тірет (хоча від деякого часу з якоїсь таємної причини він збуджений: на очах у нього з'явилися кров'яні жилки). Фарфаде тримається осторонь, він замріяний і наче чогось жде. Тільки коли роздають листи, він ніби прокидається від своїх мрій, а потім знову поринає в задуму. Своєю тендітною, урядницькою рукою він старанно пише численні листівки. Він не знає про смерть Едоксі. Ламюз нікому, крім мене, не сказав про останню страшну зустріч із цією жінкою.

Очевидячки, Ламюз жалкував, що розповів мені про це, й до самої смерті вперто й соромливо крився зі своєю тасмницею. Ось чому Фарфаде й досі живе мріями про цю золотокосу дівчину і розлучається з нею ненадовго, тільки коли перемовляється з нами кількома словами. А капрал Бертран усе такий самий зосереджений і мовчазний; він завжди ладен спокійно всміхнутися нам або дати на наші запитання докладну відповідь і допомогти кожному робити те, що треба.

Ми розмовляємо, як раніше, як недавно. Але доводиться говорити півголосом, ми гомонимо менше, спокійніше й сумовитіше.

* * *

Небувалий випадок: за останні три місяці зміна кожної бойової одиниці в панцях першої лінії відбувалася через чотири дні, але тут ми вже п'ять день, а про зміну навіть і згадки немає. Ходять чутки про близьку атаку: вісті приносять зв'язківці або нестройові, котрі через ніч — перегулярно — привозять нам харчі. Крім цих поголосок, є ще й інші ознаки: відпустки скасовано, листи не надходять; офіцери помітно змінилися: вони стурбовані й намагаються зблизитися з нами. Але коли з ними знімають мову про наступ, вони тільки низують плечима: бо ж солдата ніколи не попереджають, що збираються з ним зробити; йому зав'язують очі й пов'язку скидають тільки в останню хвилину. І тільки повторюють:

— Поживемо — побачимо!

— Лишається тільки ждати!

Ми передчуваємо трагічну подію, але наче байдужі до неї. Чи не тому, що ми неспроможні збагнути увесь її сенс, чи більше не сподіваємося втямкувати недоступну нам постанову, чи безтурботно примирилися, чи віримо, що й цього разу втечемо небезпеки? Так чи інакше, але завжди, всупереч усім ознакам і пророцтвам, що, очевидно, вже справджуються, несвідомо поринаємо в невідкладні щоденні турботи: нас дошкуляють голод, спрага, нужда, нищачи воші, ми скривавили собі всі нігті, — нас змагає надмірна втома.

— Ти бачив Жозефа сьогодні? — питає Вольпат. — Бідне хлопча! Він недовго протягне.

— Він що-небудь та вступне. Я правду кажу. Хлопець

загіне, розумієш? При першій же нагоді сам кинеться під кулю. Ось побачиш!

— Та й є чого з глузду спасти! Знаєш, їх було шестеро братів. Четверо уколошкали: двох в Ельзасі, одного в Шампані, одного в Аргоннах. Якщо Андре вбитий — це п'ятий.

— Коли його вбито, то тіло знайшли б, принаймні побачили б із спостережного пункту. Нема чого сушити собі голову. По-моєму, тієї ночі, коли вони йшли в розвідки, він, повертаючись назад, заблудився. Поповз, бідолашний, не в той бік — та й потрапив у полон до бошів.

— А може, напоровся на їхню дротяну загорожу і його вбило струмом.

— Та я ж тобі кажу, його знайшли б, коли б його було вбито. Таж боші не стали б його ховати. А його ж скрізь шукали. Коли не знайшли, значить, — поранений чи не поранений, — він потрапив у лапи до бошів.

Ця думка здається логічною, і всі згоджуються; і, поклавши собі, що Андре Меніль потрапив у полон, ним більше не цікавляться. Але його брат не перестає сумувати.

— Бідолаха, він ще такий молодий!

І вояки нашої чоти крадькома співчутливо позирають на нього.

— Їсти хочеться! — раптом каже Кокон.

Давно пора їсти: всі вимагають обіду. А втім, він уже тут — це недоїдки від учорашнього.

— І що він собі думає, отой капрал? Хоче нас поморити? А, ось він! Ну, стривай, я йому зараз дам бобу! Гей, капрале, що ти собі думаєш? Чому не даєш нам їсти?

— Так, так! Їсти! — хором повторюють вічно голодні вояки.

— Зараз прийду, — каже заклопотаний Бертран; він ні вдень ні вночі не має спокою.

— Та що тут! — нараз гукає Пепен. — Остогидли мені ці сопливі макарони! Та я як оком змигнути одкрию бляшанку «мавпи»!

Драму забуто; починається щоденна комедія з їжею.

— Не чіпайте припасів! — каже Бертран. — Я повернуся від капітана і зараз дам вам поїсти.

Незабаром він повертається, приносить і роздає їжу; ми їмо салату із картоплі з цибулею, наминаємо, і наші обличчя веселішають.

Параді надів на обід сукняну шапку. Це не личить ні місцю, ні часові, але шапка зовсім новісенька; кравець, котрий обіцяв зробити її ще три місяці тому, приніс її Параді тільки того самого дня, коли нас послали на передову. Цей човник з яскраво-синього сукна, надягнутий на круглу макітру, робить з нього картонового рум'яного жандаря. Параді їсть і пильно на мене дивиться. Я підходжу до нього:

— Тобі ця шапка пасує.

— Все одно,— відказує він.— Я хочу з тобою побалукати. Ходім!

Він простягає руку до фляшки, що стоїть біля його казанка, і, повагавшись, надумує вмістити вино в певніше місце — в горлянку, а фляшку — в кишеню. Він підводиться і йде.

Я йду слідом. Дорогою він бере каску, що валяється на земляній приступці. Ступнів через десять він зупиняється, дивиться собі під ноги, як у ті хвилини, коли він, збурений, стиха каже:

— Я знаю, це Меніль Андре. Хочеш на нього подивитися? Ходи сюди.— Він скидає шапку, згортає її, кладе в кишеню, надягає каску. Іде далі. Я мовчки простую слідком.

Ми проходимо метрів з п'ятдесят до нашої спільної землянки й перекриття з лантухів; проповзаючи під ним, ми завжди опасаємося, що ця брудна арка ось-ось обвалиться й переламає нам ребра. За перекриттям, у стіні траншеї, є западина і приступка з плоту, обмазаного глиною. Параді ступає на неї і знаком кличе мене на цей вузький і слизький помісток. Колись тут була стрільниця для вартового; вона зруйнована; її прорізали нижче й підвели тут два щити. Доводиться згинатися, щоб не вистромлювалася голова.

Так само тихо Параді каже:

— Це я приробив два щити; я дещо замислив, мені хотілося подивитися. Поглянь-но в цю дірку!

— Я нічого не бачу. Щось заступає. Що там за ганчір'я?

— Та це ж він і є,— каже Параді.

Так... Це був труп, труп людини, що сиділа в ямі моторно близько від нас.

Я принав обличчям до крицевої платівки, притулився оком до дірки й побачив труп цілком. Він сидів зовсім бли-

зько; голова впала вниз, руки лежали на колінах, пальці покарлючилились. Його можна було впізнати, дарма що його каламутні очі були вирячені й перекошені; велика борода наче обличчя намулом, а зі скривленого рота вищирились зуби. Здавалося, мертвяк якось чудно кривиться і посміхається до своєї гвинтівки, встромленої в грязюку. Його руки були витягнуті, зовсім поспіли зверху і побагряніли зісподу від вогного відблиску пекла.

Це був він, Андре Меніль, змочений дощем, заліплений грязюкою й піною, закаляний, страшенно блідий; уже чотири дні він сидів зовсім обік нашого насипу, в вирві від гарматня.

Між цим мерцем, покинутим у своїй надлюдській самотності, і живими людьми, що перебували в землянці, була тільки тоненька стіна землі; я завважив, що місце, куди я кладу голову, якраз проти ями, куди втиснуто це страшне тіло.

Я відступаю од прозурки.

Ми з Параді переглядаємось.

— Не треба поки що казати Жозефові,— шепоче він.

— Звісно, ні. А зараз...

— Я сказав капітанові: «Треба в небіжчика витягти з кишепі папери!» Капітан теж сказав: «Не кажіть поки що братові».

Потягнуло легеньким вітерцем.

— Чути запах!

— Ще б пак!

Ми відчуваємо цей сморід, він проймає нашу думку, мутить душу.

— Отже, тепер,— каже Параді,— з усіх шести братів zostався тільки один Жозеф. Ось що я тобі скажу: я гадаю, що й він не житець на цьому світі, недовго протягне. Цей хлопець себе не милуватиме, сам постарається, щоб його вколошкали. Добре, коли йому з неба впаде зручна рана, а не те — він пропав. Шестеро братів — це вже занадто. Правда? — Він додає: — Навіть дивно, що він так близько від нас!

— Його рука лежить якраз проти того місця, куди я кладу голову.

— Так,— мовить Параді,— права рука, а на ній годинник.

Годинник... Я пригадую... Мені примарилось? Приснилося? Мені здається, так, тепер я майже певний, що три

дні тому, тієї самої ночі, коли ми всі так потомилися, я перед сном чув начебто цокання годинника і навіть подумав: де він цокає?

— Так, може, його годинника ти й чув крізь стіну, — каже Параді, котрому я це розповідаю. — Годинник іде собі, навіть коли людина зупиниться назавше. Та що там, цій штукенції до тебе байдуже: вона знай собі переживає чоловіка й працює, скільки їй випадає.

Я запитав:

— У нього кров на руках, а куди його поранено?

— Не знаю. Певне, в живіт, мені здалося, в нього там кров. Або в голову. Хіба ти не примітив плямки на щоці?

Я пригадую зеленкувате спотворене обличчя мерця.

— Справді, в нього щось на щоці, ось тут. Так, можливо, куля влучила сюди...

— Стривай! — раптом каже Параді. — Ось і він! Нам не треба було тут залишатися.

Але все-таки ми не йдемо, ми стоїмо, а просто до нас іде Жозеф Меніль. Ніколи він не здавався нам таким кволим. Ще здалека видно, який він блідий, змарнів, згорбився; він іде помалу, втомлений, пригнічений настирливою думкою.

— Що в вас на обличчі? — питає він мене.

Він бачив, як я показував Параді, куди влучила куля. Я вдаю, наче не розумію, потім мимрю щось невизразне.

— А-а! — неуважно мовить він.

Раптом я збентежився: сморід. Його добре чути; і помилитися не можна: там труп; можливо, Жозеф зрозуміє...

Мені здається, що він раптом почув жалісний поклик мерця...

Але Жозеф мовчить, самотньо йде далі, зникає за поворотом.

— Учора, — каже мені Параді, — він прийшов сюди з мискою, повною рижу, він більше не хотів їсти. Немов навмисне (от ступа!) зупинився — і ф-і-гь!.. Хоче викинути залишки рижу за насип, саме туди, де сидить мертвий брат. Ну, цього я вже не витримав; як схоплю його за рукав ту мить, коли він пожбурив риж... І риж розсипався по окопу. Жозеф як повернеться до мене, геть червоний, лютий, як гуконе: «Ти що? Та ти, бува, не здурів?» Я стою дурень дурнем, щось пробубонів, сам не знаю що, — здається, що я зробив це ненароком. Він низав плечима і глянув на мене, мов той завзятий півник. І пішов

далі. Промимрив щось і сказав Монтрелеві: «Бачив? Бувають же такі тумани!» Знаєш, хлопець-то гарячий! Як я не казав: «Ну гаразд, гаразд!» — він усе мурчав, та я був нерадий, розумієш: бо ж я ніби вийшов винний, хоч насправді мав слушність.

Ми мовчки йдемо назад.

Вертаємось до землянки, де зібрались наші. Це колишній офіцерський бліндаж, тому тут просторо.

Ми заходимо. Параді прислухається:

— Наші батареї уже годину як смалять! Га?

Я розумію, що він хоче сказати, й непевно одказую:

— Побачимо, соколику, побачимо!

У землянці перед трьома слухачами Тірет розповідає казармені анекдоти. У кутку хропе Мартро; він лежить біля саамого входу, і доводиться переступати через його короткі ноги, як ніби ввібрані в тулуб. Круг згорнутої ковдри стоять навколішки солдати, вони ріжуться в маніллю.

— Мені тасувати!

— Сорок, сорок два! Сорок вісім! Сорок дев'ять! Гаразд!

— Ну й щастить же цьому іродові! Просто не ймеш віри! Мабуть, твоя жінка стрибає без тебе в гречку! Більше не хочу з тобою грати. Ти мене сьогодні грабуєш і вчора теж обібрав!

— А чому ж ти не скинув зайві карти? Розтелєпа!

— У мене тільки й був король, король без маленької.

— У нього була коронка на вінах!

— Та це ж нечасто буває, тюхтій!

— Отакої,— бубонить хтось у кутку, плямкаючи,— цей камамбер коштує двадцять п'ять су, а яка гидота: згори смердючий кит, а всередині сухий тиньк.

Тим часом Тірет оповідає, скільки кривд довелось йому зазнати за три тижні учбових зборів через уїдливу вдачу батальйонного командира.

— Цей гладкий кнур був найпідлішою тварюкою на цілому світі. Всім нам було непереливки, коли ми наверталися йому на очі в канцелярії. Сидить, було, розлігшись на стільці, а стільця під ним і не видно: товстюче пузо, здоровенне кепі, згори донизу обшите галуном, наче бочка обручами. Він лютий був з нашим братом — солдатом. Прізвище його Леб, бош, та й годі.

— Та я знаю його! — гукнув Параді.— Коли вибухла війна, його, звісно, визнали за нездатного до дійсної служби. Поки я відбував учбовий збір, він уже встиг закопатися

і на кожному кроці ловив нашого брата: за незастебнута гудзик — доба арешту, та ще почне тебе шпелити перед усім людом, якщо на тобі хоч що-небудь надягнуто не за статутом. Всі регочуть: він думає — з тебе, а ти знаєш — з нього, але від цього тобі не легше. На гауптвахту, та й край!

— Була в нього дружина, — провадив Тірет. — От стара...

— Я теж її пригадую, — гукнув Параді, — от холера!

— Буває, люди водять за собою шавку, а він усюди тягав за собою те стерво; вона була жовта, як печене яблуко, худюща, як облуплена кішка, й морда люта. Ото вона й нацьковувала старого хріна на нас: без неї він був би скоріше дурний, ніж лихий, але як тільки вона приходила, ставав зліший за собаку. Ну й перепадало ж нам...

Нараз Мартро, що спав біля входу, зі стогоном прокидається. Він підводиться, сідає на соломі, немов якийсь в'язень, на стіні колишеться його бородата тінь. У присмерку він лупас круглими очима. Він ще не зовсім прокинувся.

Нарешті він протирає очі і, ніби це має якийсь зв'язок зі сном, згадує ніч, коли нас гнали в шанці; хрипким голосом він каже:

— От веремію зняли тої ночі! Що за нічка! Усі ці заго-ни, сотні, цілі полки горлали, й співали, і йшли вгору. Було не дуже темно, дивишся: ідуть, ідуть жовніри, піднімаються, піднімаються, мов та вода в морі, вививають руками, а довкола артилерійські обози й санітарні автомобілі! Ніколи я ще не бачив стільки обозів уночі, ніколи!..

Він б'є себе кулаком у груди, знову сідає, щось бурмоче. — і замовкає.

Блер уголос висловлює настирливі думки, що не виходять з голови в кожного.

— Четверта година! Тепер уже запізно: сьогодні наші вже нічого не затіють.

У кутку один грач зіпає на іншого:

— Ну, ти будеш, хробача твоя мордо, грати чи ні?

А Тірет оповідає далі про майора:

— Якось подали нам на обід суп із левих свічок. Справжня отрута! Тоді один зух захотів порозмовляти з капітаном: підносить йому миску під самий ніс...

— Чобіт! — сердито кричить хтось із другого кутка.— Чому ти не ходив з козиря?

— «Тьху! — каже капітан.— Заберіть її з-перед мене! Справді, смердить».

— Та це ж не мені ходити,— бубонить хтось незадоволеним і непевним голосом.

— І ось капітан доповідає батальйонному. Приходить батальйонний, вимахує рапортом і репетує: «Ану, де той суп, через який зчинено бунт? Принести мені його! Я покуштую». Йому приносять суп у чистій мисці. Він нюхає. «Ну й що? Пахне добре. Чого вам ще треба? Добрий суп!..»

— Не тобі ходити! Це ж він здавав. Чобіт ти, індик! Лихо мені з тобою!

— І ось о п'ятій годині виходимо з касарні, а ці двос опудал, батальйонний з дружиною, стають просто перед солдатами і починають шукати, до чого б учепитися. «А голубчики, ви підкопатись під мене захотіли, ремствували на добрий суп, а я з'їв його всмак, пальці облизував, і майорова теж! Стривайте, будете ви знати... Гей ви там, патлатий! Акторе! Ходіть-но сюди!» І поки ця тварюка нас розпікала, його шкапа стояла, немов аршин проковтнула, худа, довготелеса, як тичка, тільки головою кивала: так, так.

— ...Розуміється, в нього не було коронки, це річ окремішна...

— Нараз вона пополотніла, схопилась за пузо, вся затряслася, випустила парасоль і раптом серед майдану, привселюдно як почне блювати!

— Стривайте! — раптом скрикує Параді.— Неначе кричать у окнах. Чуєте? Ніби: «Алярм!»

— Алярм! Та ти з глузду з'їхав!

Не встигли цього промовити, як на низькому порозі з'явилася якась тінь і гукнула:

— Двадцять друга! До зброї!

Тиша. Потім кілька вигуків.

— Я так і знав,— крізь зуби щідить Параді і навколішки повзе до отвору нори, де ми лежали.

Розмови вщухають. Всі поніміли. Схоплюємося. Ворушимся, зігнувшись або стоячи навколішки, застібаємо паски; тині рук метушать на всі боки, ми пхаємо речі в кише-

ні. І виходимо всі вкупі, тягнучи за собою ранці, ковдри й торби.

Надворі нас приголомшує гамір. Тріскіт стрілянини по-дужав; його чути скрізь: праворуч, ліворуч, попереду. Наші батареї бухають безушипно.

— Як ти гадаєш, вони наступають? — нерішуче питає хтось.

— Або я знаю? — роздратовано відповідає другий.

Ми зціпили зуби. Кожен думає своє. Всі поспішають, квапляться, штовхаються, бурчать, але нічого не говорять.

Лунає команда:

— Ранці на плече!

— Наказ касується!..— раптом кричить офіцер і мерщій біжить по траншеї, розштовхуючи солдатів ліктями.

Кінця фрази вже не чути.

Наказ касується! По всіх лавах пробігає тремт, у всіх серце стислося, всі підводять голову, всі застигають, напружено чекаючи.

Але ні; касується тільки команда стосовно ранців: ранців не брати, згорнути ковдру і почепити до пояса лопатку.

Витягаємо ковдри, згортаємо їх.

Ніхто ні слова, у всіх напружені обличчя, уста міцно стулені.

Капрали й сержанти збуджено снують туди й сюди, підганяючи вояків, що й так поспішають.

— Хутчіш! Ну, чого мнетесь? Кажуть вам, пвидше!

Загін солдатів з нашивками зі схрещених сокирок на рукавах пробиває собі дорогу і похапцем береться рити врізи в стіні шанців. Ми скоса позираємо на них, кінчаючи споряджатись.

— Що вони риють?

— Вихід.

Ми готові. Вояки шикуються все так само мовчки, вони стоять зі згорнутими через плече коцями, затягнувши ремінці шоломів, спираючись на рушниці. Я вдивляюся в їхні напружені, зблідлі, змарнілі обличчя.

Це не солдати, це люди. Не шукачі пригод, не вояки, створені для різанини, не різники, не товар. Це орачі або робітники, їх упізнаєш навіть в одностроях. Це цивільці, одірвані від свого діла. Вони готові. Вони чекають гасла смерті й убивства; проте, вдивляючись в їхні обличчя, між сторчковими смугами багнетів, бачиш, що це прості люди.

Кожний з них знає, що перш ніж здибати солдатів, убра-

них інакше, він муситиме зараз підставити голову, груди, живіт і все своє беззахисне тіло під кулі наведених на нього гвинтівок, під гарматні і гранати і, головне, під кулемет, що методично діє і майже ніколи не хибить,— під усі гармати, що тепер зачалися й грізно мовчать. Ці люди не безтурботні, не байдужі до свого життя, як розбишаки, не засліплені гнівом, як дикуни. Всупер пропаганді, якою їх обробляють, вони не збурені. Вони вищі сліпих поривань. Вони не сп'яніли ні фізично, ні розумово. При повній свідомості, в повній силі й здоров'ї вони скупчилися тут, щоб ще раз доконати нерозумного вчинку, накинутаго їм шалом людського роду. Всі їхні роздуми, страх і прощання з життям, знати, в цій тиші й нерухомоті, в личині нелюдського спокою, що ховає їхні лица. Це не те поріддя героїв, яких собі уявляєш; проте люди, котрі не бачили їх, ніколи не годні збагнути ваги їхньої офіри.

Вони чекають. Хвилини чекання здаються вічністю. Від часу до часу то один, то другий у лаві ледь здригається, коли куля, черкнувши передній насип, вганяється в пухку землю заднього насипу.

День, згасаючи, кидає похмуру й величне світло на всю цю дужу і поки що незайману юрбу живих, з яких, може, тільки якась частина доживе до ночі. Іде дощ — вічний дощ, що завжди зв'язаний у моїх спогадах з усіма трагедіями цієї великої війни. Заходить вечір, він готується наставити цим людям велику, як світ, пастку.

* * *

З уст в уста передаються нові накази. Нам роздають гранати з залізними кільцями. «Кожному взяти по дві гранати!»

Проходить майор. Він у похідній формі, засушонений, тримається простіше. Він каже:

— Добрі чутки, хлопці! Боші тікають! Як — будете зухами, га?

Вісті вихором облітають наші лави:

— Попереду нас ідуть марокканці і двадцять перша сотня. Атака почалася на правому фланзі.

Капралів кличуть до капітана. Вони повертаються з оберемками металевих предметів. Бертран меце обмацує. Він щось чіпляє до гудзика своєї шинелі. Це кухонний ніж.

— Ось глянь, що я тобі причепив до шинелі! — каже він. Він дивиться на мене і йде шукати інших людей.

— А мені? — питає Пепен.

— Ні, — відказує Бертран. — Брати добровольців для цього діла заборонено.

Ми чекаємо в глибинах дощистого простору, розгойдуваного випалами, позбавленого інших меж, окрім ліній канонади. Бертран пороздавав ножі й вертається. Кілька жовнірів сідають на землю; декотрі позіхають.

Ось суне роверист Біет, він тримає на руді непромокальний плащ якогось офіцера і явно одвертається від нас.

— Ти що ж? Не ідеш з нами? — гукає йому вслід Кокон.

— Ні, — відповідає той. — Я в сімнадцятій сотні, а п'ятий батальйон не йде в атаку.

— Ну й щастить отому п'ятому батальйону. Ніколи він так не гарує, як ми!

Біет уже далеко; всі дивляться йому вслід і невдоволено супляться.

До Бертрана підбігає якийсь солдат і щось шепоче. Бертран обертається до нас і говорить:

— Ходімо! Наша черга!

Враз усі заворушились. Ми ставимо ноги на приступки, вирізані саперами, плече в плече вилізаємо з траншеї і видряпуємося на бруствер.

* * *

Бертран стоїть на схилі. Він оглядає нас бистрими очима. Ми всі в гурті. Він командує:

— Вперед!

Голоси чудно бринять. Ми вирушили якимось дуже швидко, несподівано. Все це як сон. У повітрі не чути свисту. Серед гуку гармат виразно розрізняєш незвичайне тихомир'я в рушничній стрілянині...

Ми, як автомата, спускаємося слизьким нерівним схилом, іноді підсобляючи собі гвинтівкою з настромленим багнетом. Око, несамохіть укмічає кожну подробицю: розриту землю, рідкі паколи з обірваним дротом, уламки в ямах. Не віриться, що ми серед білого дня стоїмо на цьому схилі, кілька зацілілих жовнірів ще пам'ятають, як вони надзвичайно обережно спускалися сюди в пітьмі, а інші тільки нишком позирали в той бік крізь бійниці.

Ні, нас не обстрілюють. Цілий батальйон вийшов з-під землі, і це, здається, лишилося непоміченим! Тихомир'я таїть якусь загрозу; вона все зростає. Бліде світло за-сліплює нас.

Увесь косогір укритий людьми; вони спускаються разом із нами. Праворуч вирізняється сотня, яка прямує до яру через хід 97, що колись прорили німці; тепер він зруйнований.

Ми виходимо на наші дротяні загорожі. Нас не обстрілюють. Незграбні вояки спотикаються, падають і підводяться. По той бік загорожі ми перешпикуємося і спускаємося трішки швидше. Наш рух мимоволі прискорюється. Раптом до нас долітає кілька куль. Бертран велить берегти гранати, чекати до останньої хвилини.

Але його голос тлумиться: раптом над нами, на всю широчінь схилу, спалахують лиховісні вогні, розтинаючи повітря жажливими вибухами. По всій лінії, справа наліво, небо вергас гарматнями, а земля — вибухами. Моторошна завеса відокремлює нас від світу, відокремлює від минулого, від майбутнього. Ми зупиняємося, наче прикипіли на місці, приголомшені цією раптовою грозою, що гуркоче навкруги; в єдиному пориві вся наша юрба стрімко кидається вперед. Ми спотикаємось, хапаємось одне за одного, оповиті високими хвилями диму. З гуркотом проносяться циклони оберненої на порох землі; в глибині, куди ми ринемо безладними лавами, розступаються кратери один біля одного, один в одному. Ми вже не бачимо, куди влучають випали. Зриваються з ланцюгів такі сатанинські, оглушливі борвії, що ми відчуваємо себе згладженими зі світу тільки самим гуркотом громових злив, цих здорових сліпучих зірок, що сповнюють повітря. Ми бачимо, відчуваємо, як ці уламки пролітають зовсім близько над головою, сичать, немов розпечене залізо в воді. Раптом я пускаю рушницю: гарячий подих вибуху боляче опшарив мені руку. Я хапаю її, хитаючись; пригнувши голову, біжу далі, в бурю, пронизану рудими блискавками, в згубні потоки лави; мене підстобують фонтани гарячого пилу й кіптяви. Від різких вибухів гарматнів аж боляче вухам; гук і лязкіт ударяє в потилицю, пронизує скроні, і годі стриматись від болісного крику. Від сірчаного духу аж нудить. Дихання смерті нас штовхає, підіймає, розгойдує. Ми кидаємося вперед стрибка-

ми, не знаючи куди. Очі кліпають, сльозяться, сліпнуть. Попереду вогненний обвал. Шлях перетято.

Це заслонний вогонь. Треба пройти крізь цей вогненний вихор, крізь ці страшенні поземі хмари. Ми проходимо. Проїшли. Якісь привиди кружляють, злітають і падають, освітлені раптовими зблисками. Я на мить розрізняю чудні обличчя кричущих людей; ці крики чуєш, але не бачиш. Багаття величезними червоними й чорними бескеттями падає навколо мене, вириває землю з-під моїх ніг і відкидає мене обік, ніби пружну іграшку. Пам'ятаю, як я перестрибнув через труп; він горів, увесь чорний; багряна кров шкварчала на вогні, і, пригадую, поряд зі мною поли чиеїсь шинелі зайнялися й залишили димовий слід. Праворуч, уздовж усього ходу 97, спалахували й тислися, як люди, низки моторошних світляків.

— Вперед!

Ми трохи не біжимо. Люди падають; хто валиться, як підтятий, ницьма, хто, поволі схиляючись, спускається, наче сідає на землю. Ми сахаємося, щоб не світкнути об мертві тіла, простерті чи здіблені, і на поранених — це пастка небезпечніша: поранені бояться й чіпляються за живих.

Міжнародний хід!

Ми добігли. Довгі, виткі стебла колючого дроту видерті з корінням, порозкидані, поплутані, зметені бомбардуванням. Між цими залізними чагарями, вогкими від дощу, земля розбахана й вільна.

Міжнародного ходу ніхто не стереже. Німці його покинули або перша хвиля атаки уже пройшла тут... Зсередини він найжачився рушницями, поставленими вдовж насипу. На дні валяються знівечені трупи. В рову із купи тіл стирчать нерухомі руки в сірих рукавах з червоними крайками та ноги в чоботях. Подекуди насип знищений, дерев'яні кріплення порубані; увесь бік траншеї розбитий, засипаний неймовірним сміттям. В інших місцях зяють круглі колодязі. Особливо врізалась мені в пам'ять траншея, вбрана в химерне рам'я, укрита барвистим ганчір'ям: на мішки для землі німці, очевидно, використали сукна, паперовий та вовняний крам з яскравими візерунками; все це награвовано в якійсь меблевій крамниці. Це пайстра, це тяжина, це строкате, пошматоване лахміття скрізь звисає, метляється на вітрі, майорить і танцює перед очима.

Ми розсипалися по траншеї. Поручник, перестрибнувши на той бік, нагинається, кличе нас криками й знаками:

— Не зупиняйтесь там! Уперед! Далі!

Ми ліземо вгору насипом, хапаючись за мішки, рушниці, плечі. Дно яру зоране гарматнями, завалене уламками, кишить порозкиданими тілами. Деякі нерухомі, як неживі речі, інші тихо ворухнуться або корчаться в конвульсіях. Заслонний вогонь бушує й далі пекельними виналами позад нас, на тому місці, де ми вже пройшли. Але там, де ми зараз, під горбом,— мертва зона для ворожої артилерії.

Хвилинка й напевна типса. Ми чуємо трохи краще. Переглядаємось. Очі лихоманково світять, до лица прилила кров. Всі дихають натужно; в грудях калатає серце.

Ми ледве пізнаємо один одного, немов здибаємося вічна-віч на далеких берегах смерті. У цьому проблисківі, серед кромішнього пекла, ми перемовляємось похапцем кількома словами:

— Це ти?

— Я! Ну й перепадає нам!

— Де Кокон?

— Не знаю.

— Бачив капітана?

— Ні...

— Ти живий?

— Так...

Яруга вже позаду. Перед нами виступає другий схил. Ми, один по одному, беремося східцями, викопаними в землі.

— Увага!

Досягши половини сходів, якийсь солдат, поранений уламком гарматня в бік, падає, немов плавець, простягнувши вперед руки, з голови скотився шолом. Чорна тінь пірнає кудись у безодню; я помічаю тільки, як над чорним профілем майорить зуб.

Видираємось на чолопок.

Перед нами стелеться безбарвне пустирище. Спершу ми бачимо тільки крейдяну кам'янисту жовто-сіру рівнину, їй нема краю. Поперед нас ні одної людської хвилі, ні одної живої душі, тільки мертвяки: свіжі трупи як ніби ще страждають або сплять; старі останки розмиті дощем і майже поглинені землею.

Наша розстріляна кидається вперед стрибками й виходить на верхів'я; я відчуваю, як обік мене двох чоловік поранено; дві тіні кинуті на землю, вони падають нам під ноги: один — з пронизливим криком; другий — мовчки, як приголомшений ударом бик. Третій зник, несамо-вито махнувши руками, немов його підхопило вітром. Ми несамохіль стискуємо лави і продираємося вперед, усе вперед; пробоїна заповнюється сама собою. Фельдфебель зупиняється, підіймає шаблю, випускає її, падає навколішки, поривчасто відхиляється назад; каска злетіла; він застигає, втупившись у небо. Наша шереха розривається на бігу, щоб не порушити цю нерухомість.

Поручника вже не видно. Начальства більше нема... Жива хвиля, що б'є об край цієї високорівні, нерішуче зупиняється. Серед тупоту чобіт чути хрипке дихання.

— Вперед! — гукає хтось із солдатів.

І всі ще стрімкіше ринуть уперед, до безодні.

* * *

— Де Бертран? — жалібно стогне хтось із передніх.

— Оно! Там!..

Бертран зупинився, нахилившись над пораненим, але швидко кидає його, і поранений простягає до нього руки і, здається, схлипує. -

Як тільки він нас доганяє, з-за горбка починає торох котіти кулемет. Це моторошна хвилина; вона ще страшніша, ніж коли ми пробігали крізь землетрус і заслонний вогонь. Знайомий голос кулемета виразно й грізно звертається до нас. Але ми вже не зупиняємось.

— Далі! Далі!

Ми сапаємо, хрипко стогнемо, ми мчимо далі, до обрїю.

— Боші! Я їх бачу! — гукає хтось.

— Еге... З траншеї стирчать голови... Ця лінія — траншея. Зовсім близько. А-а, падлюки!

Ми й справді помічаємо невеличкі сірі кепі; вони то піднімаються, то опускаються упорівень землі за п'ятдесят метрів від нас, над смугою поборозненої чорноземлі.

Купку людей, серед якої біжу і я, щось підкидає. Ми вже так близько, ми цілі, невже не дійдемо? Ні, дійдемо! Ми біжимо, широко стрибаючи. Не чути більш нічого. Кожен кидається вперед, кожного притягає до себе той

страшний рів, усі витяглися; ніхто не годен повернути голови ні праворуч, ані ліворуч.

Почувається, що багато хто падає. Я стрибаю вбік, щоб ухилитися від багнета, що разом із гвинтівкою виростає передо мною і падає додолу. Зовсім близько коло мене скривлене обличчя Фарфаде, він підводиться, штовхає мене, кидається до Вольпата, що біжить поруч мене, і чіпляється за нього; Вольпат нахиляється, не зупиняючись, волочить його кілька кроків, потім струшує його, відтрючує, навіть не глянувши, хто це, і переривчастим голосом, зашекавши, кричить:

— Пусти мене! Та пусти, чорт!.. Тебе зараз підберуть... Не бійся.

Фарфаде з розгону падає і повертається навсебіч лицем, вкритим немов червоною машкарою, без усякого виразу, а Вольпат уже далеко; він несамохіть повторює крізь зуби: «Не бійся!», не зводячи очей з ворожої лінії.

Навколо мене градом сиплються кулі; все частіше солдати раптом спиняються, повільно падають, лаються, вимахують руками, пірнають усім тілом, кричать, видають глухі, шалені, розначливі зойки або моторошний стогін, що ним миттю сходить ціле життя. А ми, поки що зацілілі, дивимось уперед, біжимо серед гри смерті, що наосліп косить живу плоть наших лав.

Дротяна загорожа. Тут є недіткнута зона. Ми її обминаємо. Далі пробито широкий глибокий прохід: це величезна вирва, складена з безлічі вирв, басчний кратер вулкана, виритий гарматою.

Це видовисько приголомшує. Здається, ніби вся ця руйнація йде з надр землі. Побачивши ці вивернуті шари ґрунту, ми ще лютіше кидаємося вперед; дехто похмуро хитас головою й не може стриматися, щоб не гукнути навіть у таку хвилину, коли слова застряють у горлі:

— Оце так! Ну й дали їм! Оце так!

Нас ніби жене вітром, ми біжимо то вгору, то вниз, деремося на горбки, спускаємось у низини, біжимо крізь цей неомірний вилім, геть витолочений, почорнілий, обпалений оскаженілим полум'ям.

Ноги липнуть до глею. Ми люто їх відриваємо. Амуніція, клапті краму устелюють мокру землю; білизна повипадала з роздертих ранців, тому ми не загрузаємо в баг-

нюці і намагаємось потрапляти ногою на це ганчір'я, коли стрибаємо в яму або видираємося на горби.

Позаду кричать, підганяють нас:

— Вперед, хлопці! Вперед, сто чортів!

— За нами йде весь полк!

Ми не обертаємося, а наелектризовані цією звісткою наступаємо ще впевненіше.

За насипом, що до нього ми наближаємось, вже не видно кепі. Попереду валяються трупи німців; вони або навалені купами, або лежать рядком. Ми підходимо. Уже ясно видно насип з його зловісними бійницями. Ми вже близько, неймовірно близько.

Перед нами щось падає. Граната. Ударом ноги капрал Бертран відкидає її так влучно, що вона відлітає й вибухає над самісінькими окопами.

І по цьому успіху чота підходить до рову.

Пепен повзе насипом між групами. Доліз до краю і поринає в траншею. Він увійшов перший. Фуяд розмахує руками, кричить і стрибає в траншею майже водночас із ним... Я мельки бачу цілий ряд чорних дияволів; вони схиляються, спускаючись з гребеня насипу в чорну пастку.

Просто нас лунає страшенний випал; уздовж усього насипу земляного валу спалахує рампа вогнів. Спам'ятавшись, ми обтрупуємося й регочемо на ціле горло злорадним сміхом: кулі пролетіли зависоко. І враз із криками й ревом, радіючи порятункові, ми ковзаємо, котимося й живими вдираємося в черево траншеї.

* * *

Нас оповиває незабагнений дим. У цьому давучому проваллі спершу я бачу тільки блакитні уніформи. Ми йдемо то ліворуч, то праворуч, тручаючи одне одного; рикаємо, никаємо. Обертаємось; у руках у нас ножі, гвинтівки й гранати; спершу ми не знаємо, що робити.

— Тварюки! Вони в криївках! — репетують довкола.

Глухі вибухи сколихують землю: бій іде під землею, у норах. Раптом нас роз'єднує моторошне густе курище; ми вже нічогосінько не бачимо. Ми борсаємось, як потопельники, в ядучих хвилях диму. Ми наштовхуємось на якісь рифи: то скорчилися, скручилися люди; десть у глибву вони сходять кров'ю і кричать. Ми ледве розрізняємо сті-

ни, зовсім прямі, обкладені мішками з землею, біле полотно роздерте, як папір.

Часом важкі опари коливаються й рідшають, і тоді знову бачиш хмари напасників. Ніби видертий з цієї курної картини бою, на бруствері, в тумані, вимальовується герць; обидві силуетки падають і поринають у пільму. Я чую кілька кволих вигуків: «Камрад!» Це гукають бліді вихудлі солдати в сірих куртках; їх загнано в розгрузлий куток траншеї. Під чорнильною хмарию знову заходить буря: юрба людей здіймається в тому самому керункові, суне правобіч стрибками та вихором попри понуру розбиту гатьку.

* * *

І раптом ми відчуваємо: все скінчилося. Ми бачимо, чуємо, розуміємо, що наша хвиля, докотившись сюди крізь усі перешкоди, не зустріла тут рівної собі хвилі і що ворог відступив. Людський мур розпався перед нами. Тонка завіса розпорошилася: німці поховалися в норах, і ми їх ловимо, мов пацюків, або вбиваємо. Ніякого опору вже нема: пуста, безмірна пуста. Ми простуємо вперед, ніби якась грізна лава глядачів.

Уся траншея сплюндрована. Білі стіни пообвалювалися; траншея скидається на мулисте глеювате русло висохлої річки з кам'янистими берегами, а подекуди — на пласку, круглу западину вичерпаного ставка; на краях, на схилі, на дні — немов довгий льодовик, гори трунів. І все це заливають нові хвилі наших нових частин. Нори вергають димом; підземні вибухи колошकाють повітря. Я дістаюся густого гурту людей, що чіпляються одне за одного і вовтузяться на розширеній арені. Коли ми приходимо, битва завершується; вся купа людей падає. Я бачу: з-під неї вилазить Блер, його каска теліпається на ремінці й держиться на шії; обличчя подряпане; він рикає, немов дикун. Я нашттовхуюсь на чоловіка, що вчепився за щось біля входу до криївки. Остерігаючись чорного, зрадецького провалля, він тримається лівою рукою за підпірку, а правою кілька секунд вимахує ручною гранатою. Зараз вона вибухне... Вона зникає в отворі. Вибух!.. У надрах землі чується моторошна луна: зойк мерущих людей. Чоловік хапає другу гранату.

Другий вояк, піднявши з землі кайло, садить ним і тро-

щить підпірки біля входу до іншої криївки. Земля обвалюється і засипає вхід. Кілька тіней вимахує руками і втоптує цю могилу.

Один, другий... Серед зацілілих людей, що дісталися цієї пожаданої траншеї під градом куль і гарматнів, я насилу впізнаю знайомі лиця, як ніби все колишнє життя раптом стало чимсь далеким. Люди втратили свою подобу. Всі поійняті шалом.

— Чого ми зупинилися? — гукає хтось, скрегочучи зубами.

— Чого ми не йдемо до інших окопів? — люто питає мене другий.— Коли ми вже тут, ми добіжимо туди як стій!

— І я також хочу іти далі!

— Я також. А-а, падлюки!

Вони тіпаються, немов прапори; вони, як славою, пишються своїм успіхом: вони ж бо вижили. Вони невблаганні, несамовиті, сп'янілі самими собою.

Ми стоїмо, тупцяємо на битому терені, на цій химерній спустошеній дорозі, що в'ється в долині й проводить від безвісті до безвісті.

— Рушай праворуч!

Ми простуємо далі в тому самому керункові. Безперечно, цей виступ уже давно обміркований десь там начальством. Ми ступаємо по м'яких тілах; деякі ще ворухаються, зойкають і пробують повзти, сходячи кров'ю. Трупні, накидані вздовж і впоперек, немов поліна, давлять поранених, душать, збавляють їм життя. Щоб пройти, я відкидаю чийсь тіло без голови, з його шиї цебенить кров.

Серед цієї руїни, серед брил перекопаної або запалої землі й важких уламків, над переплутаними тілами поранених і мертвих — скрізь рухливий ліс диму, розмаяного над траншеєю і круг неї, бачиш тільки розпалені, скривавлені й спітнілі обличчя й блискучі очі. Люди ніби танцюють, розмахуючи ножами. Вони веселі, певні себе, люті.

Бій поволі згасає. Хтось із солдатів каже:

— Ну, а тепер що нам робити?

Зненацька бій знову спалахує. Метрів за двадцять на рівнині, біля круглого сірого насипу, заторохкотіли руш-

ниці, що метають іскри навколо закопаного кулемета, який уривчасто хрюкає, ніби відбивається від когось.

Під крилом якогось синювато-жовтого саява люди все щільніше обступають машину, що плює вогнем. Я впізнаю недалеко себе силуетку Меніля Жозефа; він випростався, навіть не пробує захватись, простує прямо туди, де уривчасто кавкає кулемет.

Між Менілем і мною з траншеї лунає випал. Жозеф захитався, схиляється і вклякнув на одне коліно. Я кидаюсь до нього. Він каже:

— Нічого... в стегно... Яюсь доповзу.

Він робиться розважним, слухняним, як дитина. Потихеньку плазує до яруги...

Я ще докладно уявляю собі, звідки прилетіла куля. Я беруся ліворуч, обминаючи небезпечне місце.

Я здібую тільки одного з наших. Це Параді.

— Ти?

Я дивлюсь на нього.

Він мовчки дивиться на мене.

Нас штовхають солдати; вони несуть на плечах або під пахвою якісь залізяки, схожі на великих комах. Вони захаращують прохід і розлучають нас.

— Сьома сотня здобула кулемет, — кричить хтось. — Уже більше не гавкатиме! Собака скажена! Собака!

— А тепер що робити?

— Та нічого.

Ми залишаємось тут. Ми збилися вкупу. Сідаємо. Живі вже не задихаються, мертві більше не харчать серед диму, полум'я й гуку гармат, що лунає з усіх кінців світу. Ми не знаємо, де ми. Немає ні землі, ані неба — тільки хмара навкруги.

У цій драмі хаосу заходить перше тихомир'я. Скрізь помалу вщухають рух і гамір. Канонада притихас, і десь далеко небо колихається, немов від кашлю. Збурення вляглося, залишається тільки безмежна втома. І знов починається безконечне чекання.

* * *

Де ж ворог? Він скрізь полишив трупи: ми бачили цілі лави полонеників: ось там видно ще одна лава, нудна, невиразна, димна під брудним небом. Але головна частина розвіялась у далечині. До нас долітає кілька гарматнів,

але ми з них сміємося. Ми врятовані, спокійні, самі в цій пустелі, де безліч трупів торкаються лінії живих.

Западає ніч. Курява вляглася. Над довгою канавою, напханою людьми, постелився морок. Люди сходяться, сідають, підводяться, ідуть, тримаючись або чіпляючись одне за одного. Вони збираються поміж криївок, завалених трупами, сідають навпочіпки.

Дехто поклав рушницю на землю й відпочиває край рову, втомлено опустивши руки; зблизька видно, що лиця почорніли, обгоріли, обкидані багнюкою, очі запалені. Всі мовчать, але починають шукати...

Ми примічаємо силуетки санітарів; вони шукають, нахиляються, сунуть далі, по двоє тягнуть важкі ноші. Праворуч чути удари рискаля й лопати.

Я блукаю серед цього сумного безладдя.

У тому місці, де спускається насип траншеї, зруйнований стріляниною, хтось сидить. Ще не зовсім стемніло. Спокійна поза цього чоловіка, котрий кудись замислено дивиться, напрочуд скульптурна! Я нахиляюся і впізнаю: це капрал Бертран.

Він обертається до мене; в сутінках я відчуваю: всміхається своєю тихою усмішкою.

— Я тільки-но збирався шукати тебе,— каже він.— Ми організуємо охорону траншеї, поки не дістанемо відомостей про те, що зробили інші і що там чиниться спереду. Я поставлю тебе вартовим, у парі з Параді, на дозорному посту.

Ми дивимось на тіні мерців і живих; на сірому тлі неба трупи вирізняються чорнильними плямами, згорблені, скурчені в різних позах уздовж усього зруйнованого бруствера. Дивно бачити ці таємні рухи, в яких беруть участь нерухомі мерці, серед піл, де вже два роки не припиняються битви і цілі солдатські міста тиняються й холонуть на цвинтарях.

За кілька кроків від нас проходять дві тіні, вони розмовляють півголосом:

— Ну, я, звичайно, не став його слухати і так устроїв йому в черево багнета, що ледве витягнув.

— Їх було аж четверо в цій норі. Я гукнув, щоб вони вийшли: вилізали один по одному, я їх тут же рішав. Кров текла мені по руках аж до ліктя. Навіть рукави поприлипали.

— Ех,— провадив перший,— коли ми про це розповідатимемо згодом удома, зійшовшись біля коминка чи круг свічки (якщо тільки вернемося), ніхто цьому не повірить! От лихо, правда?

— Ну, на це мені начхати, аби лиш повернутись! — додає другий.— Швидше б кінець!

Бертран звичайно говорить небагато і ніколи не говорить про себе, проте зараз він згадує:

— Мені довелося мати до діла з трьома одразу. Я колов багнетом, як скажений. Та всі ми озвіріли, як ввалили сюди!

Здержуючи збурення, він підносить голос і раптом гукає, як пророк:

— Майбутнє! Якими очима нащадки дивитимуться на наші подвиги, раз ми самі не знаємо, чи порівнювати їх із подвигами героїв Плутарха й Корнелія, чи з подвигами апашів!

І все ж... поглянь! Є чоловік, який піднісся над війною; в його мужності не смертельна краса й велич...

Я спираюся на палицю і, схилившись, слухаю, вбираю в себе дзвінкi в тиші вечора слова цього завжди мовчазного чоловіка. Бертран голосно гукає:

— Лібкнехт!

Бертран підводиться, схрестивши руки. Його голова схиляється на груди, прекрасне обличчя величне. Але він ще раз порушує мовчанку й повторює:

— Майбутнє! Майбутнє! Завдання майбутнього — стерти оце сучасне, рішуче знищити його, стерти, як щось гидке й ганебне. А проте це сучасне було потрібне, потрібне! Ганьба воєнній славі, ганьба арміям, ганьба вояцькому ремеслу, воно обертає людей то в тупі жертви, то в підлотних катів. Так, ганьба! Це правда, але ця правда ще не для нас. Запам'ятай те, про що ми зараз говоримо! Це стане правдою, коли буде записане серед інших істин, що їх осягне людина. Ми ще блукаємо далеко від тої доби.— І він якось дзвінко засміявся і мрійливо докинув:— Яюсь, щоб підбадьорити їх, змусити іти вперед, я їм сказав, що вірю в пророцтва.

Я сів поруч Бертрана. Цей солдат завжди робив більш, ніж випадало з обов'язку, і все-таки ще залишився живий; у цей момент він появляв мені образ людей, що уособлюють високе моральне начало і мають снагу перебороти все випадкове і серед виру подій вивищитись над своєю добою.

— Я теж так думав завжди, — промимрив я.

— А-а! — гукнув Бертрап.

Ми перезирнулися трохи здивовано й задумались. По довгій мовчанці Бертрап сказав:

— Час уже ставати до роботи! Бери рушницю, і ходім!

* * *

...З нашого поста ми бачимо, як із сходу розливається заграва, блідша й сумніша від пожежі. Вона розтинає небо під довгою хмарою, що стелеться, немов дим від великого згаслого багаття, немов пляма на лиці світу. Це народжується ранок.

Такий холод, що не можна не ворушитись, дарма що нас сковує втома. Ми тремтимо, трясемось, дзвонимо зубами, з очей течуть сльози. Помалу, безнадійно мляво в небі проривається світло. Все крижаніє, безбарвне й пустельне; всюди мертва тиша. Паморозь, сніг під ваготою туману. Все біле. Параді ворушиться; він — біластий привид, ми теж геть білі. Я поклав ранець на земляний вал, і тепер він буцім загорнутий у папір. На дні нори плавають пластівні мокрого, з'їденого, сірого снігу, а під ним чорна вода, як у брудному кадовбі. Зсередини виступи, вибої, купи мертвяків, укриті білим серпанком.

У млі вимальовуються два зігнутих, горбуватих громаддя — постаті. Вони темнішають, наближаючись, озивають нас. Це прийшла зміна; вилиці, як склиста дахівка, але їх шинелі не припорошені снігом: ці люди спали під землею.

Параді вилазить із ями. Я йду за ним рівниною; спина в нього біла, немов у Діда Мороза, хода качина, черевики заціплені снігом, на них білі, ніби повстані, підшви. Зігнувшись у три погібелі, ми влазимо до шанців; на білій легкій порохі чорніють сліди наших заступників-солдатів

Над траншеєю подекуди, на кшталт великих, неправильних наметів, нап'ятий на паколи брезент, розшитий білим оксамитом чи помережаний памороззю. Тут і там стоять вартові. Між ними притаковилися тіні, вони кречуть, намагаються сховатися від холоду, зберегти від нього убоге вогнище — свої груди, інші назавжди закоцюбли. Налігши грудьми на бруствер, розкинувши руки, трохи косо стоїть мертвяк. Смерть спіткала його за роботою; він прибирав

груддя землі. Його лице, обернене до неба, взялося крижаною корою, як лепрою, повіки й очі — білі, на вусах заholола смола. Довкола сморід.

Сплять ще інші люди, але не такі білі: сніговий шар недоторканий тільки на неживих речах та на мертв'яках.

— Треба поспати.

Ми з Параді шукаємо куточка, де можна було б сховатись і заплющити очі.

— Не біда, якщо там мерці,— бубонить Параді.— В такий холод вони продержаться й не вельми смердітимуть.

Ми посувасмося далі, такі стомлені, що не здужаємо навіть очей звести вгору.

Нараз бачу: поряд нікого немає. Де ж Параді? Влігся, мабуть, у якусь яму. Може, він мене кликав, та я не чув.

Назустріч суне Мартро.

— Шукаю, де б заснути; допіру був на варті,— каже він.

— Я теж. Шукаймо разом.

— А що це за колотнеча?— питає Мартро.

З сусіднього сполучного ходу чується тупіт ніг і гамір голосів.

— Повнісінько солдатів... Ви хто такі?

Якийсь хлопак озивається:

— Ми — п'ятий батальйон.

Прибульці спинилися. Вони при повному обладунку. Наш співрозмовник сідає передихнути на мішок, що випнув з лави, і кладе долі гранати. Він утирає ніс рукавом.

— Навіщо ви сюди прийшли? Вам сказали навіщо?

— Звісно, сказали. Ми йдемо в атаку. Туди, до кінця. Він киває головою на північ.

Ми з цікавістю оглядаємо їх і питаємо:

— Ви захопили з собою все манаття?

— Не пропадати ж йому! Ось і тягнемо.

— Вперед! — лунає наказ.

Вони підводяться, йдуть далі; в них сонні обличчя, очі набрякли, зморшки поглибшали. Тут і юнаки з тонкою шиєю, з тьмяним поглядом, і старі, і люди середнього віку. Вони йдуть звичайною мірною ходою. Те, що їм випадає вчинити, здається нам понад людську силу. Хоча напередодні ми самі вже доконали цього. А проте ці вояки йдуть на північ.

— Стратенці! — каже Мартро.

Ми розступаємось перед ними з якимось захопленням і жахом.

Вони прийшли. Мартро хитає головою й бурмоче:

— Там, по той бік, теж готуються. Там люди в сірих уніформах. Ти гадаєш, вони рвуться до бою? Та ти з глузду скрутився! Тоді ж навіщо вони прийшли? Їх пригнали, знаю, а все-таки й вони в чомусь винні, раз вони тут... прийшли. Знаю, знаю, а все це якось дивно.

Проходить якийсь солдат, і Мартро раптом каже:

— Стривай, це ж той довбеха, як його... Ну одоробло! Я ось зростом не вийшов, сам знаю, а цього вже занадто вигнало вгору. Димар, бовдур! А який всезнайко! Його вже ніхто не перескоче! Спитаємо його, де знайти землянку.

— Чи є криївки? — перепитує велет, вивищуючись над Мартро, немов тополя.— Ще б пак! Скільки завгодно.— Він витягає руку, ніби семафор.— Ось тобі «Вілла фон Гінденбург», а он далі — «Вілла щастя». Якщо вам не до вподоби, то, значить, ви, панове, дуже вередливі. Правда, там на дні є пожильці, але вони не галасують, при них можна розмовляти голосно!..

— А, чорти б їх забрали!..— скрикує Мартро за чверть години по тому, як ми примостились в якійсь із цих ям.— Та й багато ж тут пожильців, про яких казав нам отой страшелезний громозвід, отой Дядько-без-кінця.

Повіки в Мартро злипаються і розплющуються; він чухає боки й руки.

— Спати хочеться достобіса! Та хіба ж тут заснеш?

Ми починаємо позіхати, зітхати і, кінець кінцем, запалюємо невеличкий недогарок, він мокрий й не хоче горіти, хоча ми й заслоняємо його рукою. Позіхаючи, ми переглядаємось.

У цьому німецькому сховищі кілька відділів. Ми злягаємо на перебірку з погано припасованих дощок; за нею, у льосі № 2, люди теж не сплять; крізь щілини просмикується світло й чути голоси.

— Це хлопці з іншої чоти,— каже Мартро.

Ми несвідомо прислухуємось.

— Коли я був на урльопі,— гуде невидимий оповідач,— то спочатку побивалися, згадували мого бідолашного братуху,— він ще в березні пропав безвісти, мабуть, забитий, та нашого малого Жюльєна, закликують п'ятнадцятого

року, — його вбили під час жовтневого наступу. А потім ми з дружиною знову почувалися щасливими. Що ж поробиш? Дуже вже нас тішило наше мале — останнє, йому п'ять років... Воно усе хотіло гратися зі мною в солдати. Я йому змайстрував рушничку, розказав, як зроблені шанці, він стрибав на radoщах, як пущверінок, поціляв у мене, верещав і сміявся. Таке завзяте чортеня! Колись із нього славний солдат буде! У нього, брате, справжній вояцький дух!

Мовчанка. Потім знову неясний гомін; і раптом чується слово: «Наполеон», потім інший вояк, а може і той самий, каже:

— Вільгельм — смердюча тварюка. Це ж він захотів воювати. А Наполеон — велика людина!

* * *

Мартро стоїть недалеко від мене навколішках на дні нашої зле закоркованої ями, тьмяно освітленої недогарком. Сюди вдирається вітер, тут кипить од нужі; повітря, зігрите диханням живих, пересякле трупним духом. Мартро дивиться на мене; він, як і я, ще пам'ятає слова невідомого солдата, котрий сказав: «Вільгельм — смердюча тварюка, а Наполеон — велика людина!» — і вихваляв вояцький дух єдиної дитини, що залишилася в родині. Мартро спускає руки, хитає головою, і від кволого світла на стіні виникає тїнь цих рухів, різка карикатура на них.

— Ех, — каже мій скромний товариш, — усі ми непогані люди, та ще й нещасні. Але ми надто дурні, надто дурні!

Він знову обертається до мене. В нього заросле обличчя, схоже на писок пуделя, і прекрасні, як у собаки, очі; вони чимсь здивовані, про щось думають, і в чистоті свого невідання починають щось тямити.

Ми виходимо з притулку. Надворі трохи потепліло, сніг розтанув і все стало болотом.

— Вітер слизав цукор, — каже Мартро.

* * *

Мені наказано відвести Жозефа Меніля на Пілонський перев'язний пункт. Сержант Анрію видає мені евакуаційне свідоцтво для пораненого.

— Якщо спіткаєте дорогою Бертрана,— каже Анріо,— то перекажіть йому — хай поспішає. Цієї ночі він пішов до служби зв'язку, його чекають уже годину. Сотник нетерпеливиться і ось-ось розсердиться.

Я вирушаю вкупі з Жозефом; він ще блідіший, ніж звикле, і, як завжди, мовчить й поволі суне. Раз у раз він зупиняється й кривиться з болю. Ми йдемо сполучними переходами.

Раптом назустріч нам іде чоловік. Це Вольпат. Він каже:

— Я піду з вами до кінця схилу.

Йому нема чого робити, він помахує чудовим крученим дідком і клацає, немов кастаньетами, коштовними ножицями, з якими ніколи не розлучається.

Гармати мовчать. Там, де схил ховає нас від куль, ми всі троє вилазимо з траншеї. Лле дощ. Вийшовши, ми одразу натикаємося на гурт солдатів. Біля їхніх ніг, у млі, на бурій рівнині, лежить мрець.

Вольпат шугає в юрму і продирається до простертого тіла, довкола якого стоять ці люди. Враз він обертається й голосно кричить:

— Це Пепен!

— А-а! — вимовляє Жозеф, трохи не зомліваючи.

Він спирається на мою руку. Ми наближаємось. Пепен лежить, простягнувшись на весь зріст; руки курчово стиснуті, по щоках збігають струмки дощу, обличчя набрякло й жахливо посіріло.

Тут стоїть солдат із рискалем у руках; він спітнів, в нього чорнуваті зморшкуваті цоки; він розказує про смерть Пепена:

— Він увійшов у криївку, де сховалися боші. А ми цього не помітили і давай підкурювати нору, щоб очистити її від німців, а потім знайшли бідолашного братуху вже мертвого; він витягнувся, як кошача кишка, серед цієї німбти, якій він устиг пустити кров. Молодець! Добре попрацював! Можу це потвердити. Я ж бо різник із паризької околиці.

— Ще одним менше в нашій хоті,— зауважив Вольпат.

Ми йдемо далі.

Ми тепер нагорі, над яром, там, де починається високорівня. Ми перебігали її вчора ввечері, наступаючи, а сьогодні вже не пізнаємо.

Рівнина здавалась мені зовсім пласка, а насправді вона

положи́ста. Це небачена шкуродерня. Вона роїтьс́я від трупу, наче́ яке́сь кладовище, де розрито могили.

Тут блукають вояки, вони розшукують тих, кого́ було вбито напередодні й уночі, порпаються в останках, впізнають їх із якоїсь ознаки, а не́ з обличчя. Один жовнір, стоячи навколішки, бере з рук мертвяка роздерте, геть затерте фото — убитий портрет.

До неба від гарматнів здійсмаються кільця чорного диму; вони вирізняются в далечині, на обрії; небо засіане чорними цятками — то ширяють зграї гайвороння.

Внизу, серед сили нерухомих тіл, впадають в око зуави, стрільці й вояки чужоземного легіону, забиті під час травневого наступу; їх легко впізнати: вони розклалися більше за інших. У травні наші лінії доходили аж до Бертонвальського лісу, за п'ять чи шість кілометрів звідси. Почалася одна з найстрашніших атак за цю війну і всіх війн узагалі; вояки одним духом добігли сюди. Вони склали тоді клин, що надто випнувся вперед, і попали під перехресний вогонь кулеметів, що стояли справа й зліва від пройденої лінії. І ось уже кілька місяців тому смерть повидовбувала очі й повигризала щоки забитим, проте навіть і з цих останків, порозкиданих, розвіяних негодую і майже спорохнявілих, ми уявляємо собі, як їх косили кулемети; спина й крижі продірявлено, тіла розполовинено. Валяються чорні й воскові голови, схожі на голови єгипетських мумій, засиджених лялечками й рештками хробаків; у чорних проваллях ротів ще білють зуби, вбогі поморхлі оцупки розкидано, немов одслонене коріння, і серед них — голі, жовті черепа в червоних фезах із сірими покрівцями, розтріпаними, ніби папірус. Із купи лахміття, посклеюваного червоним брудом, стирчать цурелі, а крізь діри в тканинах, уроблених, ніби смолою, вилазять хребці. Землю встеляють ребра, схожі на пруття старої поламаної клітки; а поряд — закаляне, подерте реміняччя, прострелені й сплющені фляшки й казанки. Навколо розрубаного ранця, що лежить на кістках і на оберемковій клаптів та всякої примусії, білють рівні цятки. Якщо нахилитись, побачиш, що це суглоби пальців.

Усіх цих непохованих мертвяків кінець кінцем поглинає земля — подекуди з-під горбків стирчить тільки клаптик сукна: в цій точці земної кулі знищено людську істоту.

Німці, що вчора ще були тут, покидали своїх солдатів непохованими поруч з нашими — про це свідчать хоч би ці три зітлілі трупи; вони лежать один на одному, один в одному, на голові в них сірі кепі — червону облямівку на них не видно під сірим ремінцем; куртки сіро-жовті; обличчя — зелені. Я розглядаю одного мерця: від шиї до чуба, прилиплого до шапки, — це якась землиста кваша; обличчя перетворилося на мурашник, а замість очей — два гнилі яблука. Другий, плаский, висхлий, лежить ницьма; спина в лахмітті, воно сливе метляється на вітрі; обличчя, руки, ноги вже вросли в землю.

— Диви: це свіженький!..

Серед рівнини, під дощистим захололим небом, на цьому похміллі оргії різанини, ввіткнута в землю знекровлена й волога голова з обважнілою бородою.

Це хтось із наших: поруч валяється каска. З-під набряклих повік дивляться каламутні, ніби з фаянсу, очі; в заростях бороди губа вилискує, як слимак. Він, певне, упав у вирву від гарматня, а її засипав інший гарматень і зарив цього вояка аж по шию, як отого німця з кошакою головою коло червоного шинкю.

— Я його не впізнаю.— насилу каже Жозеф, поволі наближаючись.

— А я його знаю,— відповідає Вольпат.

— Оцього бороданя? — глухо питає Жозеф.

— Та в нього немає бороди. Зараз побачиш.

Присівши, Вольпат проводить своїм ціпком по підборіддю трупа і відкидає шмат грязюки, що правила цій голові за оправу і здавалася бородою. Він підбирає каску, надягає її на голову мертвякові і прикладає до його очей замість окулярів кільця своїх славетних ножиць.

— А-а! — скрикнули ми.— Це Кокон!

— А-а!

Коли довідуєшся про смерть когось із тих, хто боровся поруч тебе й жив з тобою одним життям, тебе щось шпигає в саме серце, хоч ти й не розумієш, що сталося. Немов разом із тим довідуєшся про своє власне знищення. І тільки потім уже починаєш жалкувати.

Ми дивимось на цю потворну голову, схожу на голову ярмаркової мѐти. Вона така знівечена, що затирається всяка згадка про живу людину. Ще одним товаришем менше!.. Ми стоїмо круг нього й жахаємося.

— Це був...

Хочеться щось сказати. Але не знаходиш потрібних, ваговитих, правдивих слів.

— Ходім,— через силу вимовляє Жозеф, страждаючи від страшного фізичного болю.— У мене більше немає снаги зупинятися.

Ми лишаємо бідолашного Кокона, колишнього чоловіка-цифру, кинувши на нього останній швидкий, сливе неухважний погляд.

— Важко уявити собі...— каже Вольпат.

...Так, справді важко собі уявити. Всі ці втрати кінець кінцем утомлюють уяву. Уже небагато залишилося нас живих. Проте ми невиразно відчуваємо велич цих небіжчиків. Вони віддали все: вони віддали потроху всі свої сили і насамкінець віддали самих себе цілком. Вони перейшли за грань життя; в їхньому подвигіві є щось надлюдське й довершене.

* * *

— Глянь, цього вколошкалі ніби давно, а...

На шиї сливе висхлого тіла зяє свіжа рана.

— Це пацюки...— каже Вольпат.— Мертвяки давні, але їх жеруть пацюки. Бачиш отих здохлих пацюків? Можливо, вони потруїлися! Ось їх скільки біля кожного трупа. Стривай, ось цей бідолаха зараз покаже нам своїх пацюків.

Він піднімає ногою напівзогниле тіло, і ми справді бачимо під ним двох здохлих пацюків.

— Мені хочеться знайти Фарфадє,— каже Вольпат.— Я його гукнув, щоб він почекав хвилину, пам'ятаєш, коли ми бігли і він за мене учепився. Сірома! Якби він тільки дочекався!

Він ходить туди й сюди, його надить до мерців якась дивна цікавість. Вони байдуже відсилають його один до одного; шокрок він вдивляється в землю. Раптом він розпачливо скрикує. Кличе нас рукою і стає навколішки перед якимсь трупом.

— Бертран!

Ми дознаємо гострого болісного щему. Отже, він теж убитий — таж він більше за всіх упливав на нас своєю волею та ясним розумом! Він поліг, він поліг, як завше, виконуючи свій обов'язок. Він знайшов смерть на бойовищі!

Ми дивимось на нього, одвертаємося і ззираємося між себе.

— А-а!

Гидке видовище! Смерть надала безглуздо кумедний вигляд цьому чоловікові, котрий був такий спокійний і гарний, чуб закустрився й навис на очі; вуса мусоляться в роті, обличчя спухло; мрець сміється. Одне око широко розплющене, друге заплющене, язик висолоплений. Руки розкидані крижем, пальці розчепірені. Права нога тягнеться вбік; ліва — викручена, волога, безкіста; вона розтрощена уламком; це й спричинило кровотечу, що від неї, мабуть, помер Бертран.

Ми його обережно випростуємо й укладаємо, ми вертаємо спокій цій страшній машкарі. Вольпат добуває з Берранової кишені гаман, щоб віднести його до канцелярії, і побожно кладе його серед своїх паперів, разом із фото своєї дружини й дітей.

— От, брате, це був справжній чоловік! Коли казав що, то йому можна було йняти віру. Ех, який він був нам потрібний!

— Так, — відповідаю я, — він завжди був би нам потрібний.

— От лихо!.. — бурмоче Вольпат, здригаючись.

Жозеф ледве чутно повторює:

— Ех, шляк би його трафив!

На рівнині снують люди, немов на міському майдані. Ідуть загони, послані на роботу, й солдати-одинаки. Санітари терпляче й старанно беруться до своєї надсильної роботи.

Вольпат іде до шанців повідомити товаришів про наші нові втрати, а надто про тяжке горе — смерть Бертрана. Він каже Жозефові:

— Треба б нам не спускати з ока один одного, правда? Час від часу пиши просто: «Усе гаразд. Підпис: Камамбер». Добре?

Вони зникають серед людей, котрі з'юрилися на цьому обширі, що його вже опосів похмурий, нескінченний дощ.

Жозеф спирається на мою руку. Ми спускаємось у яр. Пагорок, яким ми йдемо, зветь «Ямкою зуавів»... Тут під час травневого наступу зуави почали були копати

окремі окопи, навколо яких вони й полягли. Ще й тепер деякі убиті на самому краю ями тримають у стглих руках лопату і дивляться на неї глибокими чорними очолами. У землі вже стільки трупів, що після обвалів виходять наяв цілі хащі ніг, напіводягнених кістяків, купи черепів, що валяються на стіні, немов порцелянові чаші.

Тут, у надрах землі, лежить кілька шарів трупів; подекуди гарматні повиривали найдавніші з них і кинули на нові. Дно яру геть усе загачено уламками зброї, клаптями білизни, залишками начиння. Ми ступаємо по уламках гарматнів, залізного брухту, по шматках хліба і навіть сухарях, що повипадали з мішків і ще не розкисли від дощу; миски, бляпанки від консервів, каски пробиті кулями і скидаються на шумівки усякого штибу, а вцілілі вивернуті паколи подірчені.

У цьому видолинкові шанці схожі на сейсмичні розколини, і здається, немов на руїнах після землетрусу вивернуто цілі вози всякої всячини. А там, де немає мерців, сама земля стала трупом.

Біля звороту покрученого рову ми переходимо через міжнародний хід, що все ще мерехтить строкатим шматтям; безладні купи пошматованого лахміття надають цій траншеї вигляду забитої істоти. Вздовж усього ходу аж до земляної барикади-перегороджі навалені німецькі трупи; вони переплелись, вони звиваються, немов потоки засуджених грішників у пеклі; деякі висовуються з брудних печер серед неймовірного нагромодження колод, мотузів, залізних ліан, плотів і щитів. На цій барикаді видно труп; його встромлено правцем у купу інших трупів, там же, але в зловісній пустці, нахильцем стоїть інший; все разом це нагадує великий уламок колеса, загрузілого в намулі, одірване крило вітряка; і серед усього цього розгардіяшу, серед бруду й гнильних тіл валяються образки, листівки, набожні книжечки, летючки з молитвами, віддруковані готичним шрифтом; усе це випало з роздертих кишень. Ці папірці, помережані словами, здавалося, оздобили тисячами білих квітів брехні й яловості ці зачумлені береги, цю долину заглади.

Я шукаю, де б зручніше пройти і провести Жозефа; йому йти стає дедалі важче; він відчуває, що біль шириться по всьому тілі. Я підтримую його, він уже ні на що не дивиться, а я дивлюся на цю руїну.

Спираючись на розколені дошки розбитої вартівні, сидить фельдфебель. Під оком у нього маленька дірочка, удар багнета в лице приштрикнув його до цих дощок. Перед ним сидить якийсь чоловік, поклавши лікті на коліна, підперши кулаками шию, в нього стята вся покришка черепа: це схоже на розбите рідке яйце. Поруч них, як страшний вартовий, стоїть півчоловіка; чоловік розколотий, розтягтий навпіл від черепа до тазу; він прихилився до земляної стіни; невідомо, куди поділася друга половина цього паколу; око зависло вгорі; синюваті тельбухи спіраллю обкрутилися навколо єдиної ноги.

Ми наступасмо на погнуті, викривлені, покручені французькі багнети, вкриті згуслою кров'ю.

Крізь вилім насипу видно дно, там стоять навколішках, ніби кого благаючи, трупи солдатів пруської гвардії; у них на спинах попробовано криваві дірки. З куни цих трупів витягли з краю тіло величезного стрільця-сенегальця; він захолов у тій позі, в якій його спіткала смерть; скрутився, хоче опертися на порожнечі, вчепився за неї ногами й пильно дивиться на зач'ястки своїх рук, що їх відтяла граната (певне, вибухнула в його руках), все обличчя йому ворухиться, кишить хробаками, наче він їх жує.

— Отут,— каже нам перехожий альпійський стрілець,— боші хотіли утяти штуку: вони викинули білий прапор, та їм довелося мати до діла з «арапами», і цей номер не пройшов... А-а, онде і білий прапор, з нього й скористалася ця погань!

Він підбирає з землі і струшує довге держално; білий квадратний клапот невинно розгортається.

Уздовж сплюндрованого ходу сунуть люди з лопатами. Їм наказано засипати шанці, щоб тут же поховати всіх мерців. Отже, ці трудівники в касках доконають справу правосуддя: вони повернуть полям їхній звичайний вигляд, засиплють землею рови, вже до половини завалені трупом загарбників.

* * *

По той бік переходу мене озивають: там, спершись на пакіл, сидить чоловік на землі. Це дядько Рамюр. З-під розстебнутої шинелі й куртки на його грудях видно бинти.

— Санітари мене перев'язали,— каже він глухим голо-
сом,— але не зможуть винести мене звідси раніш вечора.
Я знаю, що можу померти щохвилини.

Він похитує головою і прохає:

— Побудь трошки зі мною.

Він збурений. Сльози капасть у нього з очей. Він про-
стягає до мене руку і затримує мене.

Йому хочеться багато чого сказати мені, майже виспові-
датися.

— Перед війною я був чесною людиною,— мовить він,
ковтаючи сльози.— Я працював з ранку до вечора, щоб
прогодувати сім'ю. А ось я прийшов сюди убивати бошів...
А тепер мене самого вбили... Послухай, послухай, послу-
хай, не йди, вислухай мене...

— Мені треба відвести Жозефа, він ледве стоїть. Я вер-
нуся.

Рамюр зводить на Жозефа заплакані очі.

— Як? Він не тільки живий, але ще й поранений! Вря-
тований від смерті! А-а, щастить же деяким жінкам і ді-
тям. Ну, добре, проводь його і повертайся... Можливо, я
дочекаюся ще тебе...

Тепер треба видряпатись на другий схил яру. Ми всту-
паємо в безформну знівечену заглибину старого про-
ходу 97.

Раптом повітря прорізує скажений свист. Над нами про-
літає цілий шквал прапнелі... В надрах бурих хмар вися-
вають і розсипаються страшним дощем аероліти. Постріли
гримлять, злітають у небо, розкидають горби і виривають
із нього старі кістки світу. І громові пожежі спалахують
по всій лінії.

Знову починається заслонний огонь.

Ми, як діти, кричимо:

— Годі! Годі!

У цій запеклості смертодайних машин, механічній за-
гладі, що переслідує нас усюди, є щось надприродне. Я
тримаю Жозефа за руку; він озирається, дивиться на зли-
ву вибухів, як зацькований збезумілий звір, і тільки мур-
моче:

— Як? Знову? Отже, ще не скінчилось? Ми вже усяко-
го надивилися, всякого натерпілися!.. І ось починається
знову! Таж ні, ні!

Задихаючись, він падає навколішки, оглядається з без-
силою зненавистю і повторює:

- Значить, цьому ніколи не буде кінця, ніколи!
Я беру його за руку, підводжу.
— Ходімо, для тебе це незабаром скінчиться!

* * *

Тут, перш ніж рушити далі, доведеться почекати. Я хочу піти до смертнього Рамюра; він мене чекає. Але за мене чіпляється Жозеф, і до того ж коло того місця, де я залишив пораненого, я помічаю якусь метушню. Я здогадуюсь: тепер уже не треба туди йти.

Дно яру, де ми тулимося один до одного під цією бурею, здригається, і з кожним випадом відчувається глухий саум гарматнів. Але в цій заглибині нам майже не загрожує небезпека. З першим перепочинком люди, що пережидали, як і ми, відокремлюються від нас, ідуть на гору: це санітари; вони через величезну силу видираються й несуть тіла, нагадуючи завзятих мурах, збиваних піщинками; інші йдуть парами чи одинцем: це поранені або зв'язківці.

— Ходім,— каже Жозеф, зігнувшись, міряючи поглядом схил, останній шмат його болісної дороги.

Тут дерева: лава пообдираних стовбурів верб, деякі здаються широкі, пласкі; інші — зяють, ніби поставлені сторч вищерені труни. Усе навкруги розгрузле, сплюндроване: горби, провалля й похмурі косогори, як ніби сюди ринули всі громові хмари. А над чорною спустошеною землею вимальовується бурелом; тьмяно зблискує брунатне з молочними жилками небо, схоже на онікс.

Біля отвору ходу 97 лежить упоперек дуб; усе його здорове тіло покривлене й потрощене.

Прохід затулено трупом. Голова й ноги застрягли в землі. Каламутна вода, струмуючи по дну, вкрила тулуб пісковим холодцем. Під цим мокрим саваном випинаються груди й живіт, прикриті сорочкою.

Ми перестрибуємо через цей останок, крижаний, липкий і прозорий, немов черево ящірки; це важко: ґрунт пухкий і слизький. Ми ледве плентаємось далі, хапаючись руками за насип і вимазуючи їх до ліктя.

В цю хвилину над нами лунає пекельний свист. Ми пригинаємось, як комиш. У повітрі вибухає шрапнель; нас проголомшує, засліплює, повиває чорним свистючим димом. Перед нами солдат сплескує руками й западає в

якусь безодню. Зойки знімаються й падають, немов уламки. Вітер зриває з землі чорну заслону й відкидає в небо; видно, як санітари ставлять ноші, біжать до місця вибуху й підіймають щось нерухоме. Я згадую ту незабутню ніч, коли мій брат по зброї Потерло, який ніколи не втрачав надії, розкинув руки і, здавалося, полетів у полум'я.

Нарешті ми видираємося на гору; розгортається моторошне видовисько: на вітрі поранений, вітер хитає його, але він стоїть, ніби вкопаний. Піднятий каштур майорить; обличчя судомно посіпується, рот широко роззявлений; поранений харчить, і ми проходимо повз це кричуще дерево.

* * *

Ми дісталися нашої колишньої передової лінії, звідки ми рушали в атаку. Ми сіли на сходи для стрільби і притулились до виступів, що їх вирили в останню хвилину сапери перед нашим наступом. Проходить роверист Евтерп і вітається з нами. Потім знову вертається і витягає з чохли конверта, що його ріжок вилазив звідти і здавався білим галуном.

— Це ти береш листи покійного Біке? — запитує мене Евтерп.

— Так.

— Ось його лист; він повернувся назад. Адреси не розбереш.

Конверт, очевидно, лежав в пачці зверху, попав під дощ, і тепер уже серед фіолетових плям не можна прочитати адреси. Тільки в куточку заціліла адреса того, хто писав. Я обережно витягаю листа: «Люба мамо...»

— А-а, пригадую!..

Біке лежить просто неба в тій самій траншеї, де ми зараз перепочиваємо. Він написав цього листа недавно, на постої в Гошен-Ляббе, осяйного пишного дня; він відповідав на листа матері, котра тоді турбувалась даремно і розсмішила цим сина.

«Ти гадаєш, мені холодно, я мокну під дощем, наражаюся на небезпеку. Нічого подібного! Навпаки. Все це кінчилося. Тепер гаряче, ми вмиваємось потом; робити нам нема чого, ми тиняємося й гріємося на сонечку. Мені було смішно читати твого листа...»

Я кладу цього листа в пожмаканий, витріпаний конверт; коли б не випадковість, стара селянка по новій іронії

долі прочитали б ці стрічки саме тоді, коли від тіла її сина під крижаною бурею залишилась тільки пригорща мокрого попелу, що спливає темним струмочком по схилу траншеї.

Жозеф відкинув голову. Раптом його очі заплющуються; він важко дихає.

— Одваги! — кажу я.

Він розплющує очі.

— Ех! Не мені треба це говорити! — відказує він.— Подивіться ось на тих! Вони повертаються туди, і ви теж скоро вернетесь. Для вас усе це ще не скінчилося. Так, треба бути дужчим, щоб витерпіти все це ще і ще!

XXI

Перев'язний пункт

Звідси ми на видноті у ворожих спостерігачів — не можна більше вилазити із шанців. Спочатку ми йдемо сполучним ходом при Пілонському шляху. Траншея викопана попри нього, а сам шлях ізник, дерева повикорчовувані; на всю довж траншея наполовину з'їла й поглинула дорогу, а що залишилось, засипане землею, поросло травою і вже давно зрівнялося з полем. Там, де тріснув мішок з землею, тепер брудна впадина — впорівні з нашими очима знову показується погризений, брукований край колишньої дороги або коріння дерев, зрубаних, щоб зміцнити насип. Насип поораний нерівно, як вал із землі, уламків і чорного шумовиння, що докотилося розлогою рівниною аж до самого краю рову.

Ми добираємося до схрещення ходів; на верхів'ї пагорба, під сірою хмарою, нахильці стоїть пакіл із лиховісним написом. Мережа ходів усе вужчає; з усіх усюд до перев'язного пункту йдуть люди; їх усе більше на цих підземних дорогах.

Похмурі завулочки засіяні трупом. У мурі, через нерівні проміжки, зяють зовсім свіжі діри, вирви; вони різко вирізняються в хворому ґрунті; землісті люди сидять навпочіпки, притиснувши коліна до зубів, або стоять, при-

тулившись до стіни, німотні, випростані, як рушніці, що чекають обік них. Дехто з цих стоячих мерців обертає до живих умазане кров'ю обличчя або дивиться в порожнечу неба.

Жозеф зупиняється, щоб передихнути. Я кажу йому, як дитині:

— Уже недалеко, зовсім недалеко!

Скорботна дорога з лиховісними вадами все більше звувається. Ми дознаємо почуття задухи; моторошний спуск стає все вужчий; стіни неначе зступаються, сходяться, ми змушені раз у раз спинятись, рачкувати, порушуючи спокій мертвих; на нас тиснуть; усі хмарою сунуть у тил — тут і ординарці, й каліки; поранені стогнуть, кричать, квапляться, багряні з лихоманки або смертельно бліді, і здригаються з болю.

* * *

Уся ця юрба кінець кінцем, лементуючи, стогнучи, скупчується на перехресті, де відкриваються отвори — входи до перев'язного пункту.

Лікар вимахує руками й гарикає, щоб одвоювати хоч трохи вільного місця від цього припливу, що б'є в поріг сховку. Просто неба, біля входу, він нашвидку перев'язує поранених; за поголосками, він і його помічники за цілий день і цілу ніч ще не відпочивали ані хвилини; це надлюдська робота.

Перейшовши крізь його руки, частина поранених попадає в колодязь цього пункту, друга евакуюється в тил до іншого — більшого перев'язного пункту, влаштованого в траншеї Бетюнського шляху.

У цій вузькій западині, на перехресті двох ровів, наче на якомусь подвір'ї калік, ми чекаємо цілі години; ми збиті вкупу, стиснуті, майже задушені, осліплені, ми назираємо одне на одного, немов худоба в тісній оборі, пересяклій запахом м'яса й крові. Щохвили обличчя дедалі більше спотворюються й бліднуть. Якийсь поранений уже не може стримати сльози; вони течуть струмками; він мотає головою — і сльози капають аж на сусідів. У другого з рани цебенить кров, він кричить: «Ой рятуйте мене!» Молодий вояк знімає руки до неба, репетує, як грішник у пеклі: «Я горю!», — і шкварчить, і пашисть жаром, мов багаття.

Жозефа перев'язано. Він проштовхується до мене, бере мене за руку й каже:

— Рана не загрозлива, здається. Прощавайте!

Нас одразу ж розлучає натовп. Я востаннє дивлюсь на Жозефа, в нього змарніле обличчя; він поглинутий болем, нікого й нічого не помічає; дивізійний санітар бере його під руку й веде за собою. Я їх більше не бачу.

На війні і життя і смерть розлучають людей, перш ніж встигнеш про це подумати.

Мені радять не лишатись тут, а йти вниз, до перев'язного пункту, щоб відпочити перед поверненням.

Тут два входи — геть низькі, впорівень землі. Сюди виходить положиста галерея — вузька, як риптак. Щоб дістатись до будівлі перев'язного пункту, треба спершу повернутися спиною вперед і до отвору цієї вузької рури спускатися задом, намагаючи ногою сходи: через кожні три кроки — висока сходинка.

Коли влізеш усередину, — здається, що попав у лещата: тут не можна ні спуститись, ні вилізти вгору. Йдеш у глиб провалля, дознаючи моторошного відчуття задухи, що все зростає, поки доводиться пробиратися шанцями, перш ніж дістатися сюди. Наштовхуєшся на стіни, зупиняєшся, застряєш. Доводиться пересувати на поясі ладівниці, брати ранці в руки, притискаючи їх до грудей. На четвертій сходинці почуття задухи дужчає, тебе обгортає смертельний жах; ледь тільки піднімеш коліно, щоб посунутись назад, як стукаєшся головою об склепіння. Тут доводиться вже плазувати рачки. Що нижче спускаєшся, то важче дихати важким, як земля, отруйним повітрям. Рука відчуває холодний, глейкий могильний доторк глеюватої стіни. Земля нависає, тисне свідусіль, оповиває лиховісндою самотою, як саван, і віє в лице духом цвілі. Після довгих зусиль дістаєшся останніх сходинок; враз чуєш якийсь дивний гамір, він вихоплюється з ями, як жар з натопленої кухні.

Кінець кінцем спускаєшся на дно цього ходу, але страшному снові ще не край: опиняєшся в темному льоху, заввишки не більше як півтора метра. Трохи випростаєшся й розігнеш спину — з розгону стукаєшся головою об дощату стелю, і нові прибульці більш або менш голосно,

залежно від стану духу й здоров'я, неодмінно бурмочуть: «Отакої, добре хоч, що я в касці».

У кутку сидить навпочіпки чоловік. Це черговий санітар; він одноманітно товче кожному відвідувачеві: «Витріть ноги!» Тут уже виросла ціла купа грязюки; об неї спотикаєшся, в ній грузнеш біля нижньої сходинки на порозі цього пекла.

* * *

У гамі зойків і нарікань, серед гострого духу, що йде від незчисленних ран, у цій примарній печері, де тулиться неясне й незрозуміле життя, я передовсім намагаюся роззирнутися. Уздовж льоху блимають свічки, подекуди трохи розганяючи темряву. Десь далеко, немов на краю підземної в'язниці, проблискує блідаве світло дня; можна розгледіти якісь великі предмети, розставлені вздовж коридора: це ноші — низькі, як труни. Круг них і над ними метушаться зігнуті, спотворені тіні; біля стін рояться вервечки і грона привидів.

Я обертаюся. У кутку, напроти того місця, звідки пробивається далеке світло, зібрався натовп перед полотнищем брезенту, натягнутим від склепіння до землі. Крізь вохряну, мабуть, промащену тканину просвічує світло. Тут, у відгородженому закутні, при ацетиленовій лампі роблять щеплення проти правця. Коли завісу відслоняють, щоб випустити або впустити туди когось, світло нараз осяває обірваних пораних солдатів. Вони юрмляться тут у чеканні на щеплення, стоять, зігнувшись, під низькою стелею, сидять, колінкують. Вони відштовхують одне одного, щоб не пропустити своєї черги або захопити чергу іншого, і гукають, ніби гавкають: «Я! Я! Я!» В цьому кутку, де точиться глуха боротьба, задихаєшся від теплуватого смороду ацетилену й крові.

Я відходжу набік. Шукаю, де б примоститися. Я суну помацки, усе ще зігнувшись і простягаючи руки.

При світлі роздмухуваної кимось люльки я примічаю лаву, обсажену пораними.

Очі при звичаються до присмерку; я помалу розрізняю ряд людей, що сидять, забинтовані голови, руки й ноги.

Покалічені, спотворені, нерухомі або неспокійні люди чіпляються за цю лавку, ніби потопельники за човна; тут ціла збираниця всяких мук і страждань.

Одні із них раптом скрикує, підводиться і знов сідає. Його сусіда в подертій шинелі похитує непокритою головою, дивиться на нього й каже:

— Нічого, потерпи!

Ці слова він повторює кілька разів, втопивши очі перед себе, не знімаючи рук із колін.

Посередині лави сидить хлопець і балакає сам із собою. Він — авіатор. В нього опіки на боку й на обличчі. Він увесь горить у лихоманці; йому здається, що його все ще лиже полум'я, вириваючись із мотора. Він бурмоче: «З нами бог!»

Зуав із перев'язаною рукою нагнувся, немов плече стало для нього надсильним тягарем; він питає пілота:

— Ти впав з аероплана?

— Еге... Чого я тільки не надивився, — через силу відповідає авіатор.

— Та й я надивився! — перебиває його вояк. — Багато хто б рішився ума, аби побачив те, що я бачив.

— Ходи, примошуйся тут, — каже мені хтось із тих, хто сидить на лаві, трохи посуваючись. — Ти поранений?

— Ні, я привів пораненого і піду назад.

— Ну, значить, тобі гірше, ніж пораненим. Сідай!

— Я був мером у нас у громаді, — пояснює інший, — але коли я повернуся, ніхто мене не впізнає; бо ж стільки прийшлося помучитися!

— Я вже чотири години стовбичу тут, — стогне солдат, схожий на жебрака: у нього тремтить рука, голова похнюплена, спина зігнута; він тримає на колінах каску, немов мисочку на милостиню.

— Чекаємо, щоб нас евакуювали, — каже мені поранений гладун; він задихається, пітніє і немов кипить усім тілом; вуса йому звисають, ніби відлипаючи від мокрого обличчя, каламутні очі широко розплющені. Його ран не видно.

— Еге, — каже хтось. — Сюди понабивалося поранених з цілої бригади, не кажучи вже про інших. Ось глянь-но: це смітник цілої бригади.

— У мене гангрена, в мене переломи, в мене все всередині пошматовано, — гугнявить поранений, закривши обличчя руками. — А ще той тиждень я був молодий, я був чистий. Мене підмінили: тепер у мене старе, понівечене, гидке тіло й доводиться з ним возитися.

— Вчора мені було двадцять шість років,— каже інший.— А сьогодні скільки?

Він намагається підвести свою тремтячу голову, показати постаріле за одну ніч, змарніле обличчя; його щоки позападали; в очах тьмяне оліїсте світло, як у мерущому каганці.

— Мені боляче,— смиренно каже невидиме створіння.

— Нічого, потерпи,— несвідомо озивається інший.

Мовчанка. Авіатор скрикує:

— По обидва боки священики намагалися перекрестити одні одних.

— Це що таке? — здивовано питає зуав.

— Та в тебе що, нема клепки, сіромо? — гукає стрілець, поранений у руку; вона прив'язана до тіла: він на хвилю відводить очі від своєї скам'янілої долоні й дивиться на авіатора.

Авіатор дивиться розгублено і намагається переказати таємниче видиво, що його всюди переслідує:

— З височини, з неба, знаєте, небагато побачиш. Поля — квадратики, села — купки; шляхи здаються біленькими ниточками. Бачиш іще якісь довгі рівчачки; вони ніби надряпані вістрям шпильки на дрібному піску. Мережа, що обрамлює рівнину хвилястими рисками,— то шанці. У неділю вранці я літав над лінією огню. Між нашими першими лініями та німецькими, між крайніми виступами, між торочками двох величезних армій, що стоять одна проти одної, дивляться одна на одну, і не бачать, і чекають — віддаль невелика; іноді сорок, іноді шістдесят метрів. А згори, з височини, мені здалося — один крок. І раптом бачу: і в бошів, і в наших, на тих рівнобіжних лініях, що ніби сходяться між собою, щось відбувається: там якась кваша, живе ядро, і навкруги щось схоже на чорні піщинки, розсіпані по сірому тлу. Все це не рухається, завмерло, буцімто нема тривоги! Я знизився, щоб подивитись, у чому річ.

Я зрозумів: була неділя, і піді мною правили дві служби; я бачив вівтар, священиків й череду солдатів. Що більше я знижався, то ясніше бачив, що ці дві гурми однакові, геть однакові, отож-бо усе здавалося безглуздям. Будь-яка з цих двох церемоній була відбитком іншої. Мені здавалося, ніби в мене в очах двоїться. Я знизився ще. В мене ніхто не стріляв. Чому? Не знаю. Я летів поволі. І ось я почув... Я почув рокіт, єдиний рокіт,

Я розібрав, що то молитва, то був єдиний піснеспів; він здіймався в небо повз мене. Я літав сюди й туди, прислухаючись до цього невиразного хору, молитви лунали з обох сторін, але все-таки зливалися, змішувалися водно, — і що більше ці дві гурми хотіли перекричати одна одну, то більше голоси єдналися в небі.

Я летів дуже низько й розчув два вигуки, єдиний крик: «Cott mit uns!» * і «З нами бог». Ту ж мить у мій літак улучила шрапнель.

Поранений похитує перев'язаною головою. Його мордує цей спогад. Він докидає:

— В ту хвилину я подумав: «Я з'їхав з глузду!»

— Це життя з'їхало з глузду, — зауважив зуав.

В оповідача блищать очі; він наче марить: він намагається переповісти невідступну думку.

— Та як же це? Ви тільки уявіть собі: дві однакові-сінькі гурми, обидві кричать однаковісінькі і все-таки протилежні слова — видають ворожі і воднораз однакові крики. Що має відповісти господь бог? Я знаю, що він знає все; проте навіть і знаючи все, він не знає, що робити.

— Оце-то історія! — скрикує зуав.

— Богові начхати на нас, не турбуйся!

— І тут нема нічого дивного! Рушніці теж розмовляють однаковою мовою, проте це не перешкоджає народам стріляти одне в одного, та ще й як!

— Так, — відказує пілот, — але бог тільки один. Я ще розумію, що люди моляться, але куди ці молитви доходять?

Балачка втихає.

— Тут лежить безліч пораних, — звертається до мене чоловік зі споловілими очима. — Просто дивом дивуєшся, так, дивом дивуєшся, як це їх перенесли вниз. Страшно подумати!

Ту хвилю проходять двоє худорлявих солдатів колоніального полку; вони підтримують один одного, ніби п'яні, нашттовкують на нас, оступаються, шукаючи, де б лягти.

— Ех, лебедику, — хрипким голосом закінчує свою розповідь один із них, — у цій траншеї ми просиділи трос діб, нічого не ївши, трос діб ріски в роті не було. Та що ти хочеш! Ми пили свою сечу, але ж то не вода.

---

* З нами бог (нім.).

Другий у відповідь розказує про холеру:

— От кепська штука, скажу я тобі: лихоманка, блювота, кольки. Я від неї здихав.

— Ну як же,— знову скрикує авіатор, настійливо намагаючись розгадати цю загадку.— Ну як же бог дозволяє людям вірити, що він з ними з усіма? Чому він дивиться? Чому він не допускає, що ми всі устами одними кричали, як дурні, як пришелепувати: «З нами бог!» Таж ні, ні, помиляєтесь, бог з нами!

Ніби на відповідь з нош чується стогін, і з хвилину серед тиші лунає він один.

* * *

— Я, — кволим голосом говорить хтось,— не вірю в бога. Я знаю, що бога нема. А то чому ж ми страждаємо. Нас можуть частувати чим заманеться і вигадувати для нас усякі сльвіця, але щоб усі ці муки ні в чому не повинних людей були від милосердного бога? Та це бридня!

— А я,— каже другий вояк на тій самій лаві,— не вірю в бога через холод. Я бачив, як з людей помалу робилися трупи тільки через холод. Аби існував милосердний бог, то холоду не було б. Тут годі сумніватися.

— Щоб вірити в бога, треба, щоб не існувало того, що існує. А до цього далеко.

Кілька покалічених людей, хоча вони й не бачать одне одного, кивають головою в знак згоди.

— Маєте рацію,— обзивається хтось,— маєте рацію!

Ці розбиті люди, подолані, самотні, зневірені, незважаючи на перемогу, починають прозрівати. У трагедії подій бувають хвилини, коли люди не тільки щирі, але й глибоко правдиві, і їм зринає істина.

— А я,— пристає ще хтось до розмови,— не вірю в бога, тому...

Ці слова уривають жажливі заводи кашлю. Нарешті солдат перестає кашляти, він посинів; на очах бринять сльози; він важко дихає. Його питають:

— Куди тебе поранено?

— Я не поранений, я хворий.

— А-а! — розчаровано гукають жовніри тоном, що означає: «Ну, брате, це нецікаво!»

Хворий розуміє і починає розписувати свою недугу:

— Моє діло пропаще. Я кашляю кров'ю. В мені більше нема сили. І, знаєш, коли сила виходить, назад вона вже не повертається.

— Хму,— невпевнено бурмочуть товариші, але все-таки вони переконані в-нікчемності «цивільних» хвороб проти завданих на війні ран.

Сухотник покірно схиляє голову й стиха приказує:

— Я не можу ходити! Куди ж мені подітись?

* * *

Прямовисне провалля, звужуючись, простягається від нош до нош кудись у далеч, скільки сягає око, до блідавого просвіту; в цьому підземеллі подекуди блимає жалюгідне червонясте лихоманкове полум'я свічок і часом кидаються тіні: невідомо з якої причини здіймається метушня. Плутанина голів, рук і ніг починає рухатися; всюди, як невидимі привиди, виникають і ширяться зойки й скарги. Тіла, простягнуті на землі, ворущаються й ворочаються.

У цьому барлозі, серед полонеників, упосліджених, звівчених муками, з'являється кремезна постать: це санітар; його важкі плечі похитуються, немов пака, покладена уперек спини, гучний голос лунко віддає на весь льох:

— Ти знов чіпав перев'язку! Теля! Вошивий! Так і бути, перев'язу тебе ще раз, соколику, але коли ти доторкнешся до бинта, побачиш, що я тобі зроблю!

У сутінках він перев'язує голову малорослому воякові; в пораненого чуб закустраний, борода правцем; опустивши руки, він мовчки дає себе перев'язати.

Санітар відходить від нього, дивиться вниз і на ціле горло зіпає:

— А це що таке? Гей, лебедику, а ти часом не одбіг глузду? Це що за вигадка? Лягати на пораненого?!

Здоровецькою рукою він хапає й струшує якесь тіло і з-під нього, крекчучи й даючись, витягає інше, на якому перший розлігся, немов на сіннику, в той час, як перев'язаний карлик, як тільки йому дають спокій, підносить руки до голови і, не кажучи ні слова, знову намагається стягти пов'язку, що стискає йому череп.

...Нараз тиснява, крики: вимальовуючись на освітленому тлі, в п'їтмі цієї глибини бігають якісь дивні тіні.

Їх багато; осяяні свічкою, вони обступили пораненого і, кидаючись із боку в бік, ледве утримують його на ношах. У нього відтято ступні. Ноги туго перетягнуті, щоб затамувати кровотечу. Оцупки зійшли кров'ю, й полотняні бинти здаються червоними штаними. В нього спітніле, темне, сатанинське лице; він марить. Його тримають за плечі й коліна, бо цей чоловік з поодрубуваними ногами силкується зірватися з нош і втекти.

— Пустіть мене! — кричить він хрипким і тремтячим із люті й задухи басом, у якому раптово прохоплюються високі ноти, як у трубі, що нею пробують грати стиха.— Цур вам і пек! Пустіть мене, кажу я вам. Ху-у!.. Та ви що думаєте? Я залишуся тут, чи що? Ану, розійдись, або я вас усіх наб'ю.

Він корчиться й випростовується так шалено, що тягне за собою тих, хто наліг на нього всією своєю вагою; видно, як танцює свічка; її тримає, стоячи навколідішках, жовнір; другою рукою він оперізує цього розшалілого каліку; каліка кричить так, що будить заснулих і сонних. Звідусіль обертаються, підводяться, прислухаються до його зойків і безладних скарг, але, кінець кінцем, усе стихає. У цю хвилину в іншому кутку двоє поранених, ніби розіп'яті на землі, починають сваритися, і, щоб припинити цю несамовиту суперечку, доводиться винести одного з них.

Я відходжу в куток, де світло дня просмикується між перехрещених брусів, немов крізь зруйновані ґратки. Я переступаю через безконечні лави нош, що захаращують всю цю підземну галерею, де я задихаюся. В мерехтливому світлі поганеньких свічок людські постаті, простерті на ношах, уже майже не ворухаться, тільки приглушено стогнуть і хриплять.

На край нош присів чоловік; він притулився до стіни; розірваний одяг розстебнутий, і видно білі запалі груди, груди мученика. Закинута назад голова схована в затінку, але видно, як калатає серце.

Денне світло краплями просмикується вдалині; воно пробилось після завалу: кілька гарматнів, що влучили в одне й те саме місце, просадили грубий шар землі над перев'язним пунктом.

На раменах і на фалдах блакитних шинелей біліють відсвіти. Щоб подихати свіжим повітрям, вирватися хоч на хвилину з цього кладовища, біля отвору товпляться напівсонні, напівмертві люди, паралізовані кволістю і мо-

роком. На краю темряви цей куток здається оазою, тут можна постояти, не згинаючись, і відчутти на собі янгольський доторк небесного світла.

— Тут гарматні випатрали кількох хлопаків,— каже мені вояк, який чекає своєї черги при світлі просмикнутого сюди вбогого променя.— Та й куліш заварився! Стривай, он піп збирає тельбухи, що вивалили з них!

Старший санітар-гладун у брунатній камізельці, що надає йому подобу горили, знімає кишкi й нутроці, що оповили бруси зруйнованого зрубу. Він помагає собі рушницею з настромленим багнетом: не знайшлося досить довгої палиці. Голомозий, бородатий велетень пухкає і незграбно орудує рушницею. В нього добродушне, м'яке й жалюгідне обличчя. Намагаючись зачепити по кутках уривки кишок, він опелешено ойойкає. Його очей невидно під синіми окулярами; він голосно сопе; в нього маленька голова і неомірно гладка шия стіжкуватої форми.

Він простромяє й намотує на багнет довгі бинти нутроців і збирає шматки м'яса. Ногами він уперся в землю, між уламків, розкиданих у глибу цього сліпого закутка, повного стогону; можна подумати, що це різник робить якусь диявольську роботу.

Я гешнувся в куток, приплющив очі і зараз майже не бачу людей, котрі стогнуть, тремтять і падають круг мене.

До мене ледве долітають уривки розмов. Усе ті самі одноманітні жахливі розповіді про рани:

— Хай йому біс! У цьому місці здавалося, ніби кулі стикаються в повітрі...

— Йому пробило кулею голову наскрізь, від скроні до скроні. Можна було б мотузку просунути.

— Минула ціла година, поки це стерво взяло приціл трохи вище й перестало нас підстрелювати.

Зовсім близько коло мене хтось бурмоче, закінчуючи розмову.

— Уві сні мені все ввижається, що я знов убиваю його!

Серед похованих живими поранених бринять ще якісь уривки фраз; ніби постукують незчисленні колеса машини, що все крүтяться, крүтяться...

Хтось іде наосліп, намагаючи стіну ціпком; наближається до мене. Це Фарфаде! Я гукаю його. Він обертається навмання на мій голос і каже, що йому пошкоджено око. Друге око теж зав'язане. Я поступаюся йому міс-

цем і саджаю його біля стіни, притримуючи за плечі. Він сідає і по-урядовницькому терпляче заходжується чекати, немов у залі чекання.

Я примощуюся трохи віддалік. Біля мене лежать двоє людей і тихо розмовляють; вони так близько від мене, що я мимоволі чую їхню розмову, не прислухаючись. Це двоє солдатів з чужоземного легіону, в касках і темно-жовтих шинелях.

— Не варто ходити околясом, — з боєм каже один. — На цей раз я пропав. Діло ясне: в мене пробито кишки. Ще коли б я був у шпиталі, в місті, то мене вчасно б оперували і, можливо, все б минулося. Але тут... Мене поранено вчора. Ми за дві-три години від Бетюнської дороги, правда? А ось цією дорогою скільки годин до шпиталю, де можна зробити операцію? Та ще й коли нас заберуть? Звісно, тут ніхто не вийнє, я розумію, але не треба себе ошукувати. Звісно, сьогодні я ще не помру. Але довго мені не протягти, бо в мене всі кишки в дірках. Тобі ось лапу загоять або приточать нову. А я здохну.

— А-а! — погоджується другий, переконаний логікою співрозмовця.

Перший каже:

— Слухай-но, Домініку, ти жив не гаразд. Ти пиячив і бешкетував поп'яну. У тебе величезний список судимості.

— Не можу сказати, що ти брешеш, бо це таки правда, — каже другий. — Але яке тобі діло?

— По війні, само собою, ти знову візьмешся до старого, і в тебе підуть неприємності через оту справу з бондарем...

Другий раптом лютіє:

— Заткай губу! А тобі яке діло?

— У мене не більше рідні, ніж у тебе. Нікого, крім Луїзи, та її чи треба рахувати: бо ж ми з нею не розписались. Мені нічого не ставлено на карб, хіба що якісь дрібниці на службі. У мене ім'я чисте!

— Ну то й що? Начхати мені на це!

— Ось що я тобі скажу: візьми моє ім'я. Візьми, я тобі його даю; бо ж ні в тебе, ні в мене немає рідні.

— Твоє ім'я?

— Тебе буде звати Леонар Карлотті. От і все. Це невелика штука. Хіба тобі не однаково? Тобі не доведеться відбувати покару. Тебе не будуть переслідувати, і ти змо-

жеш зажити щасливо, як жив би я, коли б оця куля не продірявила мені тельбухи.

— А-а! Цур тобі! Та невже ти це зробиш? Ну, брате, просто не йметься віри!

— Візьми моє ім'я. Солдатська книжка в мене у шкелі. Бери її, а мені давай твою — я все це заберу з собою. Ти можеш жити, де заманеться, крім тих місць, де мене трохи знають — в Лонгвіллі, в Тунісі. Пам'ятати-меш? Ну, та в книжечці все записано. Прочитай її добре. Я нікому не скажу; щоб така штука вдалася, треба тримати язика на припоні.

Він замовкає і раптом із дрожем у голосі мовить:

— Усе-таки я, можливо, розповім Луїзі: хай вона знає, як я добре вчинив, і не згадує мене злим словом, коли дістане від мене прощального листа.

Але тут же він похоплюється і з величним зусиллям хитає головою:

— Ні, я не розповім. Хоча це й вона. Жінки язикаті. Домінік дивиться на нього і все приказує:

— А-а! Цур тобі!

Непомічений ними, я йду від цієї драми, що розгортається в цьому жалюгідному кутку, серед метушні і гамору.

Мимохідь я чую спокійну, мирну розмову двох інших бідолах:

— Ех, брате, як він любить свій виноградник! Тільки про нього й думає...

— А моє маля, моє маля... Коли я йшов з ним, тримаючи його кулачок, мені здавалося, ніби у мене в руці тепле ластів'я.

Я чую мрійливі зітхання. А потім голоси:

— П'ятсот сорок сьомий полк? Знаю! Ще б пак! Чудний якийсь цей полк. Там є один жовнір, на ім'я Птіжан, а другий — Птіп'єр, а третій — Птілуї... Я, голубе, не жартую. Отакий той полк.

Я намагаюся продертися до війстя. Раптом лунає глухий стукіт і цілий хор вигуків.

Це впав старший санітар. Крізь пробоїну, яку він очищав від мокрих, кривавих останків, залетіла куля і пробила йому горлянку. Він розтягнувся на землі. Він водить круглими, посоловілими очима й бривкає піною.

Скоро його рот і підборіддя вкриваються рожевими бульками. Під голову йому кладуть мішок із бинтами.

Мішок пересякає кров'ю. Якийсь санітар кричить, щоб не псували бинти: вони потрібні. Починають шукати, що підкласти під голову; рана без кінця точить рожеву піну. Знаходять тільки круглу хлібину і підсовують її під потилицю, що на ній злипнув зуб.

Пораненого беруть за руку, питають щось у нього, але він тільки пускає з рота все нові бульки, їх дедалі більше; широке обличчя й чорну бороду видно лишень крізь рожеву хмару. Він здається пирхливою морською потворою; прозоре рожеве шумовиння збирається й заливає навіть померхлі очі, з яких упали окуляри.

Він легенько харчить. Як дитина. Він помирає, крутячи головою праворуч і ліворуч, наче намагаючись мовити: «Ні».

Я дивлюсь на цю нерухому тушу і згадую, що це був добрий чоловік, простодушний, чулий. І як я докоряю собі, що часом сварив його за обмеженість його поглядів і за попівську неделікатність! І тепер серед цього горя я щасливий, так, щасливий: бо ж якось, коли він крадькома читав мого листа, поки я писав,— я стримався і не наговорив йому слів, що могли б його несправедливо образити. Я згадую ще, як він мене обурих своїми поясненнями про богородицю і Францію. Тоді я не допускав, що він говорить щиро. А чому б він не міг сказати це щиро? *Бо ж сьогодні він напругду вбитий.*

...Раптом удар грому. Грунт і стіни здригаються, і нас кидає одне на одного. Нависла над нами земля як ніби падає на нас. Частина дерев'яного зрубу валиться, й пробоїна ширшає... Ще удар: і ще частина брусів з гуркотом обертається на порох. Групи старшого санітара відкочується, як стовбур дерева, до стіни. Всі підпірки й крокви, всі ці товсті чорні маслаки підземелля тріщать так, що трохи не лопають барабанні перетинки; і в усіх в'язнів цієї катівні вихоплюється крик жаху.

Нові вибухи лунають один по одному і розкидають нас на всі боки. Бомбардування трощить і нищить, пронизує і вкорочує цей притулок. Свистюча буря гарматнів гамселить і розбиває цю земляну стіну перев'язного пункту; крізь пробоїни вдирається денне світло. Надприродніше виступають запалені або смертельно бліді обличчя; очі згасають в агонії або лихоманково блищать; тіла замотані в біле, позалатовані потворними пов'язками. Усе, чого раніше не було видно, тепер вийшло

наєв. Перед цією повіддю заліза й вугілля, супроводжуваною ураганом світла, оскаженілі люди, кліпаючи, згинці знімаються, розбігаються, зриваються тікати. З жахом цілою хмарою вони котяться низькою галереєю, немов у хисткому трюмі потопельного корабля.

Авіатор намагається випростатися на весь зріст, впирається потилицею в склепіння, розмахує руками, прикликає бога й питає, як його звати, яке справжнє ім'я. Вихор збиває з ніг і кидає на інших поранених солдата, в котрого з-під кюртки, розхристаної, як широка рана, було видно, як калатало серце. Шинель чоловіка, що безнастанно повторював: «Нічого, потерпи!» — раптом зробилася геть зелена, яскраво-зелена, певне, від пікринової кислоти, виділеної вибухом, що струснув йому мозок. Усі інші, безсилі, покалічені, ворущаються, качаються і плазують по землі, забиваються по кутках, як сліпі кроти, як бідолашні поранені звірі, загнані грізною зграєю гарматнів.

Бомбардування стихується, вщухає в хмарі диму, що не перестає гримотіти серед хвиль ядучого газу. Я вилізаю крізь пробоїну і все ще серед нестерпного гуду вибираюсь просто неба, провалююсь у пухку землю, спотикаючись на бруси, затоплені в рідкій грязюці, чіпляюся за уламки; ось і насип. Я пірнаю в прохід, здаля бачу: вони так само похмурі і так само кипять юрбами, які звідусіль вилізають із шанців і без кінця сходяться до перев'язних пунктів. Цілі дні, цілі ночі тут котитимуться, зливаючись, довгі потоки людей, вирваних з бойовиська, з цієї рівнини, вона має свої нутрощі, вона сходить кров'ю і гниє там, у неомірному просторі.

XXII

Прохідка

Пройшовши бульваром Республіки, потім авеню Гамбетти, ми виходимо на майдан Торгівлі. Наші наваксовані черевики, підбиті цвяхами, дзвенять по міському брукові. Погода добра. Яскраве сонце виблискує, немов крізь шкло теплиці; вітрини крамниць сяють. Поли наших старанно вичищених шинелей спущені, а що звичайно вони бувають підкочені, на них вирізняються два синіх квадрати.

Наша громадка зупиняється нерішуче перед «Кав'ярнею підпрефектури», що зветься «Велика кав'ярня».

— Ми маємо право зайти! — каже Вольпат.

— Там забагато офіцерів, — обзивається Блер, наухвалившись заглянути поверх мереживної завіски в шибу, між золотих літер.

— Та ми ще не все оглянули в місті, — мовить Параді.

Ми простуємо далі, і хоч ми прості солдати, розглядаємо шиковні крамниці на майдані (тут модні, паперові, аптекарські магазини; вітрини ювелірів вилискують, немов генеральські мундири). Наші обличчя розпливаються в усмішку. Ми не маємо роботи аж до самого вечора, ми пани над своїм часом. Ми ступаємо поволі, спокійно; руки вільні, метляються сюди й туди.

— Нема що й казати, приємно відпочити, — зауважує Параді.

Місто, розгортаючись перед нами, справляє на нас неабияке враження. Ми стикаємось з життям, з життям людності, з життям тилу, зі звичайним, нормальним життям. А в панцях ми так часто думали, що ніколи не дістанемося сюди!

Ми бачимо чоловіків, жінок, подружжя з дітьми, англійських офіцерів, авіаторів, яких уже здалеку впізнаєш по їх стрункості, вишуканості та відзнаках, і солдатів, котрі можуть виставити напоказ тільки вишарувану шкіру, зношену одягу і єдину оздобу: блискучу номерну бляшку, причеплену на шинелі; вони обережно вступають у цей прагарний світ, далекий від усіх кошмарів.

Ми ахаємо, дивуємося, як мандрівці, ще прибули здалеку.

— Яка тиснява! — дивується Тірет.

— Ага, багатюче місто! — каже Блер.

Проходить робітниця і дивиться на нас.

Вольпат штовхає мене ліктем, пасе її очима, витягає шию і далі показує мені на двох інших жінок, котрі йдуть нам назустріч; у нього блищать очі; він переконується, що в місті багато жіночого первня.

— Ну, та й бабисьок тут!

Перемігши деяку несміливість, наш Параді підійшов до купки пишних пундиків, розкладених на прилавку цукерні, доторкнувся до них і з'їв кілька штук; щокрок доводиться зупинятися й чекати Блера; його надяють і зачаровують вітрини, де виставлено куртки й чепуристі

кени, краватки з ясно-блакитного тилу і червоні й блискучі, ніби червоне дерево, черевички. Блер сягнув вершка свого переродження. Якщо раніш він побивав рекорд неохайності, то тепер він чепуриться більше за всіх, надто відтоді як полагодили й удосконалили його вставну щелепу, зламану під час атаки. Він тримається невимушено.

— Зовсім юнак,— зауважує Мартро.

Зненацька ми стикаємось віч-на-віч з якоюсь беззубою істотою; вона посміхається на весь рот. З-під капелюха стирчить рідке чорне волосся. Обличчя її з грубими рисами, в ряботинні, нагадує морди, кепсько намальовані на полотнах ярмаркових балаганів.

— Краля!— каже Вольпат.

Мартро, до якого вона всміхнулася, від захвату аж занімів.

Так захоплюються солдати, несподівано опинившись під владою чар міста. Вони дедалі більше тішаться з цієї краси й неймовірної чистоти. У них знов виникає смак до спокійного мирного життя, вигод і навіть гаразду, бо ж доми кінець кінцем на те й збудовані.

— Знаєш, брате, ми до всього цього все-таки знову звикли.

Тим часом біля магазину готового одягу збирається публіка. Тут торговець спорудив і виставив у вітрині безглузду групу із дерев'яних і воскових ляльок.

На землі, посипаній жорствою, немов дно акваріума, стоїть навколішках німець у новісінькій випрасуваній уніформі і навіть з тектуровим «залізним хрестом» на грудях; він простягає дерев'яні рожеві руки до французького офіцера, що його кучерява перука ніби править за подушку на дитяче кені; щоки у француза пухкі, рум'яні, а шкляні очі, як у ляльки, дивляться вбік. Поряд із цими дійовцями лежить іграшкова рушниця. Назва цього артистичного твору вказана на підписові: «Камрад».

— Отакої!

Тільки ця діточна забавка нагадує тут про велику війну, що лютує десь там, під далеким небом; ми дивимося, знизуємо плечима і починаємо злитися; ми зневажені і ображені: бо ж у нас ще надто свіжі спомини. Тірет насунився й готується кинути шкулький дотеп; проте це обурення не проривається: ми ще не отямилися від несподіваної зміни нашого оточення.

Нараз підходить елегантна дама; вона шелестить і ви-
лискує фіолетовими й чорними шовками, оповита хма-
рою солодких пахоців; вона зауважує нас, простягає ру-
ку в рукавичці й торкається пальчиками Вольпатового
рукава і Блерового плеча. Блер і Вольпат враз завмира-
ють, зачаровані дотиком цієї феї.

— Скажіть, панове, ви ж бо справжні солдати, з фрон-
ту! Ви бачили все це в окопах, правда?

— Е... еге... еге...— зніяковіло відповідають бідолахи,
підлещені до глибу душі.

— А-а!.. Ось бачиш!.. Вони просто звідти! — шепочуть
у юрмі.

Залипившись самі на чудових плитах пішоходу, Воль-
пат і Блер переглядаються й хитають головою.

— Що ж,— каже Вольпат,— кінець кінцем воно при-
близно так і є.

— Авжеж.

Так уперше в цей день ми зреклися істини.

* * *

Ми входимо в «Кав'ярню промисловості й квітів».

Посередині паркету простелена гарна плетена доріж-
ка. На стінах, на чотирикутних стовпах, що підтримують
стелю, і на прилавку намальовані фіолетові польові бе-
різки, великі червоні маки кольору порічок і троянди, по-
дібні до головок кучерявої капуста.

— Що й казати, ми, французи, маємо смак,— промов-
ляє Тірет.

— Скільки ж то терпіння треба було, щоб намалювати
все це,— дивується Блер, милуючись на барвисті викру-
таси.

— В таких закладах не тільки випити, а посидіти при-
ємно,— додає Вольпат.

Параді розказує нам: перед війною — неділями — він
частенько-таки одвідував такі самі гарні кав'ярні і на-
віть ще кращі. Проте це було вже давно, і він відвик. Він
показує на емальований розмальований квітами рукомий-
ник, почеплений на стіні.

— Ось і руки є чим помити.

Ми чемно підходимо до рукомийника. Вольпат подає
Параді знак — відкрутити кран.

— А пусти-но оцю плювальну машину.

Ми входимо всі уп'ятьох до зали, вже повної відвідувачів, і сідаємо при столі.

— П'ять чарок вермуту-касіса, добре?

— Бігме, ми б скоро звикли до цього,— правимо ми.

Цивільці знімаються зі своїх місць і сідають ближче до нас. Хтось півголосом каже:

— Адольфе, в них у всіх військовий хрест!

— Це справжні «пуалю»!

Товариші почули ці зауваження. Вони розмовляють одне з одним неухважно, напорошивши вуха, і несвідомо бундючаться.

За хвилину якийсь цивілець-добродій і панія, що говорили про нас, нахилиються до нас, кладуть лікті на білий мармуровий столик і питають:

— А що, тяжко жити в окопах?

— Е-е-е... А-а-а... Еге! Не завжди весело...

— Яка у вас дивовижна фізична і моральна витривалість! Бо, зрештою, ви вже звикаєте до такого життя, правда?

— Авжеж, чого там ще... Звикаємо, надто навіть звикаємо...

— А проте це моторошне життя і скільки мук! — лопоче панія, перегортаючи ілюстрований часопис і розглядаючи знімки — похмурі красювиди спустошених місцевостей.

— Адольфе, навіщо пишуть про такий жах? Бруд, нуджа, каторжна праця... Хоч які ви відважні, але ви, мабуть, нещасні!

Вольнат, до якого вона звертається, червоніє. Йому соромно перенесеного і прийдешнього лиха. Він похнюплює голову і починає брехати, може, навіть і сам несвідомий всієї своєї брехні.

— Ні, ми вже не такі й нещасні... Що ви, все це не так уже й страшно!

Панія погоджується:

— Так, я знаю, бо ж у вас є й радість! Ось хоч би атака! Ах, це має бути чудово! Правда ж? Усі ці війська, що йдуть, як на свято! І сурма виграє: «Там, нагорі, можна вижити»,— і солдатиків уже несила стримати, і вони кричать: «Хай живе Франція!»— і вмирають з усмішкою на вустах!.. Ах, для нас тут недосяжна така честь: мій чоловік служить у префектурі, і тепер він у відпустці — лікує свій гостець.

«Я б дуже хотів бути солдатом,— каже її муж,— але мені не щастить: начальник моєї канцелярії не може без мене обійтися».

Люди входять і виходять, штовхаються, люб'язно уступаються з дороги. Гарсони сновигають, розносячи іскристі шклянки й келишки, зелені, червоні і яскраво-жовті з білим ободом. Рип ходи на паркеті, посипаному піском, змішується з вигуками завсідників, що стоять або сидять, з лунким дзвоном шклянок і стуком доміно на мармурових столиках. У глибині клацають кулі з слонівки, і приятелі, обступивши більярд, обмінюються звичайними жартами.

— Кожному своє, серденько,— каже прямо в обличчя Тіретові з того кінця столу рум'яний випечений здоровань.— Ви герої. А ми працюємо задля економічного розквіту своєї країни. Це така сама боротьба, як і ваша. Я також даю користь, не кажу — більшу, ніж ваша, але й не меншу!

Я дивлюсь на Тірета — нашого базіку й дотепника. В диму сигар він лупає очима, крізь гомін ледь чутно, як він смиренно втомлено відповідає:

— Так, правда... Кожному своє!

Ми тихенько виходимо.

* * *

Вийшовши з «Кав'ярні промисловості й квітів», ми мовчимо. Ми нібито розучилися говорити. З незадоволення мої товариші насуплюються й кривлять обличчя. Телер вони, здається, відчувають, що вони за цих важливих умовин не виконали свого обов'язку.

— Наговорили три мішки гречаної вовни ці рогаці!— бурчить Тірет; його злість проривається й росте.

— Треба було сьогодні добре лизнути! — брутально відповідає Параді.

Ми йдемо далі мовчки. Через деякий час Тірет починає знову:

— От слимаки, клятї полохуні! Вони хотіли нам туману напустити, обкрутити нас, та не на такого натрапили! Якщо я ще раз спіткаюся з ними,— каже він, все більше драгуючись,— я вже знатиму, що їм казати!

— Ми з ними більше не спіткаємося,— відказує Блер

— Через тиждень нас, може, вколошкають! — додає Вольпат.

На краю майдану ми попадаємо в юрбу, що виходить із ратуші і ще з якогось громадського будинку; обидві будівлі з фронтоном і колонами, подібні до храму. Це виходять із канцелярії урядовці: цивільні всякої масті й віку, старі й молоді військові; здалека здається, ніби вони одягнені майже так, як і ми... Але зблизька, під їх солдатською одежею й галунами, виходить наяв їхня правдива істота — це ті, хто «закопався», й дезертири.

Їх чекають чепурні дружини й діти, родинний затишок. Торговці дбайливо зачиняють свої крамниці, посміхаючись, задоволені з закінченого дня і передчуваючи завтрашній; вони потішені безупинним зростом своїх прибутків і брязкотом нових грошей у касі. І всі ці люди залишилися біля свого вогнища: їм треба тільки нахилитися, щоб поцілувати своїх діточок. При світлі перших ліхтарів усі ці багатії сяють; усі спокійні люди з кожним днем почуваються все спокійніші, але потай моляться за те, в чому не зважуються признатись. Під покровом вечора всі вони тихенько вертають домів, у свої зручні оселі, або йдуть до кав'ярні, де їм щиро прислужують. Парочки, молоді жінки й чоловіки, цивільні чи вояки, що в них на комірі вишитий якийсь запобіжний значок, сходяться і послішають крізь затемнений світ до своєї осяйної кімнати; ніч обіцяє їм відпочинок і милощі.

Проходячи близько повз прочинене вікно першого поверху, ми примічаємо, як вітер надимає мережану фіранку, надаючи їй легкої ніжної форми жіночої сорочки...

Натовп вирує й відкидає нас; ми ж бо тут лише як нещасні заброди.

Ми тиняємось по бруку в сутінах, що вже золотіють світелками; по містах ніч убирається самоцвітами. Проти нашої волі все, що ми бачили, розкрило нам велику правду: існує різниця між людьми, глибока, різкіша, ніж різниця між расами, явно глибока, справді неподоланна прірва між людьми одного і того самого народу: між тими, хто працює і страждає, і тими, хто на них наживається, між тими, кого змусили пожертвувати всім, до решти віддати свою силу, своє мученицьке життя, і тими, хто їх топче, кидає під ноги, ступає по трупах, сміється й розкошує.

В юрбі вирізняється кілька чоловік, убраних у жалобу;

вони, можливо, близькі нам, але решта радіє і горя не знає.

— Неправда, нема єдиної країни! — раптом з надзвичайною влучністю каже Вольпат. — Є дві країни. Ми поділені на дві чужі одна одній країни: в одній — ті, хто дає, в іншій — ті, хто бере.

— Що ж поробиш? Значить, так і треба, щоб щасливі користалися з нещасних.

— І щоб щасливі були ворогами нещасних.

— Що ж поробиш? — каже Тірет.

— Ну та гаразд! — ще простодушніше додає Блер.

— Через тиждень нас, можливо, вколошкають, — повторює Вольпат.

І ми йдемо, похнюпивши голови.

XXIII Робота

Траншею облягає вечір. Цілий день він наближався непомітний, як доля, і тепер цітьма заповнює укуси довгої фосої — краї безмежної рани.

На дні цієї траншеї від ранку ми розмовляли, їли, спали й писали. Надвечір у нашій безкрайній норі зчинилася метушня; сонні кволі люди стрепенулися, заворушилися, з'юрилися. Це година, коли стають до роботи.

Підходять Вольпат і Тірет.

— Ось і ще один день минув, такий самий, як і всі інші, — каже Вольпат, дивлячись на потемнілу хмару.

— Нічого ще не відомо: день ще не закінчився, — відповідає Тірет.

Довгий і тяжкий досвід навчив його, що тут годі передбачити навіть найближче майбутнє: навіть звичайнісінький, уже запалий, вечір...

— Збирайся!..

Ми поволі й байдуже, як звичайно, збираємось до купи. Кожен приносить з собою рушницю, фляшку, ладівницю й мішок, де лежить кусень хліба. Вольпат ще їсть; щока в нього випнулася й ходить ходором. Параді бурчить і клацає зубами; ніс йому посинів. Фуяд тягне гвйтівку, як мітлу. Мартро розглядає й кладе до кипені зашкарублий, злиплий носовичок.

Холодно. Мжичить. Усі тремтять.

Здалеку хтось однотонно гугнявить:

— Дві лопати, одне кайло... Дві лопати, одне кайло...

Ми вервечкою підходимо до складу струменту, зупиняємося біля входу й простуємо далі, але вже наладовані лопатами й кайлами.

— Усі зішлися? Марш! — командує капрал.

Ми рушаємо. Йдемо вперед, невідомо куди. Ми знаємо тільки, що скоро небо й земля зіллються в єдину безодню.

* * *

Ми виходимо з траншеї, уже потемнілої, немов згаслий вулкан; ось ми знову на рівнині, в голому присмерку.

Над нами темніє хмаровиння, набрякле дощем. Сіра рівнина тьмяно освітлена, поросла брудною травою, вкрита баюрами, наче близнами. Від самотніх дерев залишився тільки захололий у судомі кістяк.

У вогкій млі сливе нічого не видно. А втім, ми дивимось тільки під ноги на слизьку землю.

— Ну й місиво!

Ми йдемо полем, чавимо якесь липке тісто, воно розступається і знову прилипає до наших ніг.

— Шоколадний крем!.. Крем моки!..

На забрукованій їзні колишніх доріг, спустошених, як і поля, наш загін крізь липучий шар толочить ногами жорству; вона кришиться й хрускає під нашими підощвами.

— Ходиш, ніби по сухарях, намащених маслом!

Подекуди на горбках лежить густе чорне багно, засохле, з глибокими розколинами, що бувають біля сільських водопоїв. У западинах — калюжі, ковбані, ставки, озера; їхні неправильні береги ніби пошматовані на клапти.

Усе рідше чуються жарти наших дотепників, які спочатку були бадьорі й свіжі і, попадаючи в калюжу, кричали: «Кря-кря!» Поволі веселуни втихають. Дощ лле дужче. Ми його чуємо. Світло згасас; затуманений простір зступається. На землі й по воді ще тягнеться стяга жовто-олив'яного світла.

* * *

На заході під дощем вирізняються туманні силуети ченців. Це сотня 204-го полку, вояки замотані в брезент. Мимохідь укмічуєш їхні сірі, вицвілі обличчя, чорні но-

си. Вони схожі на здорових мокрих вовків. Небавом вони пропадають з ока.

Ми йдемо далі серед піль, порослих якоюсь травою, ця глеувата рівнина поорана безліччю рівнобіжних вибоїн, витолочена ногами, протята колесами в одному й тому ж керункові: сліди ведуть і на передові позиції, і в тил.

Ми престрибуємо через зівуці ходи. Це не завжди легко: після завалів вони поширшали, їхні краї стали липкі й слизькі. Нас змагає втома. Назустріч мчать хури; вони гримлять і забризкують нас багнукою. Артилерійські передки обкидають нас важкими струмками води. Круг коліс ваговозів крутяться й розбризкують грязюку якісь рідкі колеса.

Що більше темнішає, то всі ці труські запряги, кінські шії, вершники, карабіни і розмаїні плащі набирають у тумані ще химерніших обрисів. Раптом збиваються до купи вози з артилерійськими ящиками. Коні спиняються, товчуться, поки ми проходимо. Чути, як риплять осі, гомонять голоси, лаються, як лунають накази і безнастанно шумить, як океан, страшна злива. Над усією цією веремією парують боки коней і плащі їздових.

— Обережно!

Праворуч на землі щось лежить. Це лави мерців. Минаючи їх, ми несвідомо намагаємося не наступити на них і вдивляємося. З чорної купи стирчать підметки, витягнуті шії, вихудлі обличчя, курчово стиснуті підняті руки.

А ми йдемо і йдемо далі цими блідими потолоченими полями, під небом, де мають хмари, подерті, розкидані, як ганчір'я; ми йдемо зчорнілими просторами, що побруднилися від довгого дотику з усією цією злиденною людською гурмою.

Ми знову спускаємось у шанці.

Вони нижчі, ніж звичайно. Щоб потрапити до них, ми повертаємо, і ті, хто пасе задніх, бачать, як у присмерку тягнеться за сто метрів уся сотня: чорні чоловічки чіпляються за схил — повзуть один по одному й розпоршуються; в них за плечима лопати й рупшниці, вузькою вервечкою ці люди йдуть, заглиблюються в темінь і ніби благально зводять руки.

У сполучних ходах, розташованих на другій лінії, повно людей. На порозі землянок, де висить і метляється

на вітрі бараняча шкура або сіра парусина, сидять навпочіпки пелехаті люди й дивляться на нас безбарвними байдужими очима, ніби нічого не помічаючи. З-під інших полотнищ парусини, спущених аж до землі, стирчать ноги й чути хропіння.

— Трясця його матері, та й далеко! — починають бурчати жовніри.

Раптом поштовх; ми задкуємо.

— Стій!

Доводиться зупинитися, пропустити інший загін. Ми стовплюємось на положистих схилах траншеї й лаємося. Повз нас іде сотня кулеметників зі своєю чудною ношею.

Цьому нема краю. Нас вимучують ці довгі зупинки. М'язи нам зводять. Тупцювання на місці нестерпне.

Тільки-но рушили, як знов треба відступати до запасного ходу, щоб дати дорогу телефоністам. Ми задкуємо, як худоба, зігнана докупи.

Знову рушаємо. Іти ще важче.

— Увага! Дріт!

Над траншеєю в'ється телефонний дріт; місцями він перетинає її між двох паколів. Якщо він натягнутий слабо і звисає, його зачіпають наші рушніці, солдати намагаються вишлутати їх і кленуть телефоністів, що ті ніколи не вміють прив'язати свої «мотузки».

Плетиво навислих дротів усе густіше; вояки кладуть гвинтівки на плече прикладом догори, спускають лопати і йдуть далі, зігнувшись.

* * *

Раптом хода сповільнюється. Ми посуваємось ледь-ледь, наштовхуючись на передніх. Голова колони, мабуть, вступила в важкий прохід.

Ми теж доходимо до цього місця; дорога знижується й веде до якоїсь розколини. Це критий хід. Наші товариші вже зникли за низенькими дверми.

— Отже, доведеться лізти в цю кишку?

Кожен вагається, перше ніж пірнути в вузьке чорне підземелля. Наше вагання передається потроху аж до задніх шерэг колони, і там тиснуть одні на одних, штовхаються і враз стають на місці.

Скоро ми вступаємо в критий хід, як нас обгортає й відокремлює темрява. Нас проймає дух цвілого льоху й болота. На стелі цього земляного коридора видно білясті

смужки й плями: це щілини й дірки в дошках; крізь них подекуди дзюркотить вода. Хоча ми ступаємо обережно, проте раз у раз наштовхуємось на купи трісок, б'ємося боками об дерев'яні підпірки.

У цьому безкрайому закритому проході повітря глухо гуде: тут устатковано машину прожектора, треба пройти повз неї.

Ми сунемо навпомацки, загрузаємо, тонемо; за чверть години хтось, знесилений темрявою, вогкістю, втомившись, спотикається об щось невідоме, бубонить:

— Достолиха! Я засвічу світло!

Спалахує вогник електричного ліхтарика. І зараз же сержант гарикає:

— Сто чортів! Якій це довбні заманулося засвітити світло? Здурів, чи що? Гей, ти, вошивцю, не розумієш, що світло видно крізь стелю?

Ліхтарик, освітивши снопом проміння темні мокрі стіни, знову гасне.

— Та хто побачить? — бубонить солдат. — Ми ж не на першій лінії!

— А-а! Хто побачить?

Сержант, стиснутий нашими шеретами, простує далі й на ходу (в п'ятні ми це вгадуємо) уривчасто лається:

— Лайно! Іч ти, проклятий штукар! — Зненацька він гаркає знову: — Гей! Хто там курить? Що це за бордель!

Цього разу він хоче зупинитись, але, хоч упирається, як не хапається за стінку, як не крекче, йому доводиться стрімко йти далі: його несе потік солдатів; лайка застрає йому в горлянці, а цигарка — причина його лютої — згасає в мороці й тиші.

* * *

Переривчастий стук дужчає; від машини пахнуть жаром; що ближче ми підходимо, то все більше вібрує важке повітря; від пихкання мотора нам уже гуде в вухах, і ми здригаємося всім тілом. Стає ще гарячіше: як ніби просто в обличчя дихає якась почвара. Ми спускаємось униз, до пекельної робітні: в темно-червоному світлі стіни багряніють, і на них виникають наші великі зігнуті тіні.

Серед цього пекельного гуркоту, що все зростає, гарячого вітру й виблисків ми йдемо до горна. Ми приголомшені. Тепер здається, ніби двигун несеться галереєю нам назустріч, як оскаженілий мотоцикл із ліхтарем, і ось-ось розчавить нас.

Обпалені, майже засліплені, ми проходимо повз червоне огнище й чорний мотор; маховик гуде, немов ураган. Ми ледве встигаємо помітити, що там метушаться люди. Заплющуємо очі, задихаємось від цього розпеченого й оглушливого подиху.

Гуркіт і жар шаліють уже позад нас і поволі затихають... Мій сусіда мимрить собі під ніс:

— А отой йолоп боявся, що мого ліхтарика помітять!

І ось нарешті свіже повітря! Небо темно-синє, трохи світліше землі. Дощ так і реп'яжить. Ми ледве йдемо в цій липкій гущі. Черевики грузнуть, і ми такі стомлені, що насилу витягаємо їх. Навкруги темно хоч в око стрель. Проте, виходячи з цієї нори, помічаєш бруси, безладно накидані в розширеній траншеї: це якийсь зруйнований бліндаж.

Нараз прожектор витягує над нами свою довгу неймовірну руку — світло, що блукає в безмежжі, серед розбаханих брусів і поламаних підпорок ми бачимо трупи. Зовсім близько від мене стоїть навколішках мертвяк; голова його ще тримається; він звисає на спину; на щоці чорніє пляма із зазубнями з крапель згуслої крові. Друге тіло судомно обхопило пакіл і повисло на ньому. Третє згорнулося клубком; гарматень зірвав з нього штани, видно посинілий бік і живіт. Четверте — простерте на краю купи; рука лежить на землі. В цьому місці проходять тільки вночі, — вдень тут небезпечно. Всі наступають на цю руку. При світлі прожекторів я її розгледів: побрижена, висхла, розплющена, як клапоть старого паперу, якийсь змертвілий риб'ячий плавець.

Дощ плющить. Шум його потоків заглушує все. Це моторошне спустошення. Він промочив нас наскрізь і немов роздяг до нитки. Ми влазимо в одкритий сполучний хід, а позаду, в пітьмі, буря мордує викинутих сюди мерців, що вчепилися в цей клапоть землі, як запліт.

Від вітру на наших обличчях холонуть краплі поту. Незабаром північ. Ось уже пошта година, як ми борсаємось у багнюці.

Під цей час паризькі театри сяють світлом ламп і люстр, блищать пишнотою, шарудять убраннями, дихають святковим теплом; безконечний блискучий натовп гомонить, сміється, осміхається, плеще в долоні; глядачі приємно схвильовані зміною гострих вражень, викликаних комедією, чи милуються на багатство й розкоші воєнного апофеозу, поставленого на кону мюзик-холу...

— Чи ми ж таки дійдемо? Трясця його матері! Коли ж кінець?

Стогін вихоплюється з грудей жовніврів; вони плентають довгою вервечкою в цих розколинах землі, несуть рушниці, лопати чи кайла під безпросвітною безупинною, безконечною зливою. Ми йдемо і йдемо. З утоми ми сп'янали; нас кидає навсебіч; ми обважніли, намокли, ми б'ємося плечима об земляні стіни, мокрі, як і ми самі.

— Стій!

— Прийшли?

— Еге ж! Чорга пухлого!

Всі несамохіть задкують; проноситься поголоска:

— Заблудили!

Мандрівна орда починає розуміти: ми збилися з дороги на якомусь повороті, і тепер не так легко знайти її. Ще й більш од того: з уст в уста передається чутка, що позад нас іде озброєна сотня; вона простує на передові позиції; дорога, якою ми пішли, тепер захаращена людьми; хід закубрений.

Треба будь-що спробувати дістатися до траншеї, що її ми згубили; кажуть, вона ліворуч звідсіля — треба пролізти до неї через якийсь хід. Роздратування знесилених людей проривається в жестах і наріканнях. Люди плентають, але раптом кидають реманент і відмовляються далі йти. При білому світлі ракет видно, що вони купами гепають на землю.

Загін розтягується на всю довж з півдня на північ, під неблаганним дощем починає чекати.

Наш поручник загубив дорогу, але йому щастить пробитися крізь лави, шукаючи бічного вийстя. Відкривається невеличкий хід, низький і вузький.

— Сюди! Сюди! Ось дорога! — радісно гукає офіцер. — Вперед, хлопці!

Усі бурчать, але знову завдають на плечі ношу... Нараз

вояки, що вже ввійшли в траншею, вибухають лайками й прокльонами.

— Та це ж нужник!

Звідси смердять; зрозуміло, що тут таке; хто сюди ввійшов, спинаються, відмовляються йти далі. Збиваються до купи, одні натикаються на одних; всі збилися біля цієї клоаки.

— Краще вже піти полем, — кричить хтось.

Але над насипами звідусіль хмару розривають блискавки, і дивитися з темної канави на снопи гримучого полум'я, що спалахує вгорі, так страшно, що ніхто не обзивається на слова цього вар'ята.

Хоч-не-хоч, доводиться йти сюди, бо не змога вернутися назад.

— Вперед, у лайно! — гукає передній у лаві.

Ми кидаємося туди, задихаючись від огиди. Сморід стає нестерпний. Ми йдемо просто по екскрементах і відчуваємо, що в них вгрузають ноги.

Дзижчать кулі.

— Нахились!

Хід неглибокий, доводиться згинатися, щоб не вбили, і просуватися так по купі екскрементів, засіяних папірцями.

Кінець кінцем ми потрапляємо знову до сполучного ходу, звідки помилково збочили. І знову рушаємо в дорогу, йдемо і все не приходимо.

На дні окопів біжить струмінь, змиваючи з наших ніг смердючий огидний бруд; ми плентаємось мовчки, з порожньою головою, очумілі й запоморочені з утоми.

Дедалі частіше стріляють гармати, і скоро починає гудіти вся земля. Звідусіль постріли або вибухи вергають перебіжний промінь; він протинає неясними смугами чорне небо над нашими головами. Канонада так дужчає, що світло вже не згасає. Серед цих безупинних блискавиць і перекотів грому ми ясно розрізняємо одне одного; з касок стікає вода, реміняччя намокло, поблискує чорне залізо лопати й навіть білуваті краплі безупинного дощу. Я ще ніколи в житті не бачив такого видовища: справді, від гарматної стрілянини виникає якесь місячне сяйво.

Водночас із наших і ворожих ліній вихоплюється сила-силенна ракет, вони еднаються в сліпуче сузір'я, і в долині неба, що прозирає між брустверами, постає ніби Великий Віз; він освітлює нашу моторошну путь.

Ми знову заблудили. На цей раз ми, мабуть, десь недалеко від передових ліній; але в цьому місці рівнини западає утворює щось на кшталт шаплика, де пробігають тіні.

Ми пройшли траншею спершу в одному, потім у зворотному керункові серед фосфоричних випалів, уривчастих, як миготливе кіно, над бруствером уродилося двоє санітарів; вони намагаються перенести через окопи наладовані ноші.

Офіцер принаймні знає назву, куди треба відвести загіт; він гукає до санітарів:

— Де новий хід?

— Не знаю.

Ми з шереху питаємо: «Далеко боші?» Санітари не відповідають. Вони перемовляються між собою. Той, хто попереду, гукає:

— Далі не піду! Втомився!

— Та йди, чорт! — сердито кричить другий, чвакаючи по багнюці й ледве утримуючи ноші. — Не киснути ж нам тут!

Вони ставлять ноші на бруствер; край стирчить над траншеєю. Проходячи внизу, бачиш простягнені ноги чоловіка; дощ поливає ноші і стікає з них краплями.

— Це поранений? — питають знизу.

— Ні. Небіжчик, — буркає на цей раз санітар, — він важить не менше вісімдесяти кіло! За поранених я не кажу: ми їх носимо уже два дні і дві ночі, але надвереджуватись мертвяками!.. Снаги вже нема тягати їх!.. Лихо, та й годі!

Санітар перекидає ногу через фосу на бруствер; розкарячившись, ледве додержуючи рівноваги, він хапає ноші й намагається перетягти їх і кличе товариша на поміч.

Трохи віддалік згинається тінь: то офіцер у плащі з нап'ятим каптуром. Він підносить руку до обличчя; на рукаві поблискують дві золоті смужки.

Він, певне, показує нам дорогу... Та раптом він питає, чи не бачили ми його батареї; він її шукає.

Ми ніколи не дійдемо.

Але все ж ми доходимо.

Перед нами стелеться чорне, як вугілля, поле, де стирчить кілька тоненьких паколів; ми мовчки повземо на всі боки. Це тут.

Розмістити людей — діло непросте. Чотири рази нас змушують йти вперед, потім назад, щоб правильно розташувати сотню вздовж того ходу, який ми маємо викопати, щоб між партіями було однакове віддалення; в кожній з них один солдат з кайлом і двоє — з лопатами.

— Ще три кроки вперед.. Ні, забагато. Крок назад! Ну, крок назад. Оглухли ви, чи що? Стій!.. Так!..

Цим розміщенням керують поручник і офіцер саперної частини, що немов виріс з-під землі. Вкуші або кожен сам по собі вони метушаться, бігають уздовж шеренг, стиха вигукують слова команди просто в обличчя солдатам, часом беруть їх за руку і ставлять куди треба. Робота, розпочата в певному порядку, обертається в штовханину: виснаженим людям весь час доводиться зніматися з того місця, де вони попадали, і вони сердяться.

— Ми попереду першої лінії,— тихо кажуть навколо мене.

— Ні,— шепочуть інші,— ми саме позаду.

Ніхто цього не знає. Дощ усе ллє, хоча трохи менший, ніж давніше. Та що нам дощ? Ми порозлягалися на землі. Лежати в розгаслому багні так добре; нам байдуже, що в обличчя хлюпає вода, одяг промокає і наше зубчате ложе все підпливає.

Але ми ледве встигаємо передихнути. Нам не дають по-дурному себе згубити відпочинком. Треба зразу ж братися до роботи. Вже друга година ночі; за чотири години буде вже видно, й німці нас завважать. Не можна гаяти ані хвилини. Поручник каже:

— Кожен повинен викопати півтора метра завдовжки, сімдесят сантиметрів завширшки й вісімдесят завглибшки. Значить, на кожен групу випадає чотири з половиною метри. Раджу добре взятися: що раніше скінчите, то раніше підемо звідси.

Знаємо ми ці байки! В історії полку ще не було випадку, щоб загін копачів пішов раніше, коли треба залишати місце, щоб не углядів ворог і не знищив усіх разом із своєю роботою.

Хтось бубонить:

— Годі, годі... Нема дурних! Заткни пельку!

Але крім кількох чоловік, їх несила збудити, їх невдовзі чекає надлюдська праця, всі бадьоро беруться до роботи.

Ми починаємо копати перший шар землі, порослий травою. Спочатку робота йде легко й швидко, як всі земляні роботи на рівному, і нам здається, що ми скоро закінчимо і зможемо заснути в нашій норі. Це додає нам сили.

Але чи то через те, що лопати стукають, чи через те, що деякі копачі, попри заборону, розмовляють голосно, наша робота звертає увагу ворога, праворуч від нас сторчово злітає ракета, повискуючи й креслячи червону лінію.

— Лягай!

Усі кидаються ницьма на землю, бліде світло широко розливається над цим полем смерті.

Коли воно згасає, люди ворухаються, встають і вже обережно беруться до роботи.

Незабаром звивається, викидає довге позолочене стебло друга ракета і осяває темну лінію копачів; вони лягають і завмирають знову. Далі третя ракета, потім четверта.

Навколо розтинають повітря кулі. Хтось кричить:

— Поранений!

Проходить поранений, його підтримують товариші; здається навіть, що поранених багато. Бовваніють купки людей; вони волочать одне одного і зникають.

Місце стає небезпечним. Ми нахилиємося, сідаємо навпочіпки. Дехто рве землю, стоячи навколішках, інші працюють, простягнувшись, гарують, повертаються і перевертаються, як заснули, котрих мордують кошмари. Верхній шар здіймався так легко, а тепер земля стає глеювата й липка, її важко копати, вона прилипає до лопат і кайл, як замазка. Щоразу доводиться її зшкрібати.

Уже виростає убогий горбик землі; кожен думає, що він зміцнить цей зачаток насипу своїм ранцем та вгорнутою шинелею, всі ховаються за цією мізерною заслоною, коли вибухає шквал...

Працюючи, ми вмиваємось потом; але досить нам тільки зупинитися, як нас проймає холод. І ми змушені перемогати тяжку втому і знов братися до роботи.

Ні, ми не встигнемо!.. Земля дедалі твердішає. Копати все важче. Немов якась зла сила заворожила нас, наші

руки клякнуть. Ракети не дають спокою, полюють на нас, не дають нам довго рухатися; і, скам'янівши після кожного спалаху, ми ще потім повинні впоратися з ще важчим завданням. Розпачливо, повільно, ціною тяжких мук, ми поглиблюємо рів.

Грунт розкисає, земля ніби капає, тече і пухко, хлоплюючи, падає з лопати. Нарешті хтось гукає:

— Тут вода!

Цей вигук прокочується по всій шерезі копачів.

— Тут вода! Нічого не вийде!

— Партія Мелюсона прорилася ще глибше, і там теж вода. Ми попали на болото!

— Даремна праця!

Ми зупиняємось розгублені. В нічному мороці чути, як брязкають лопати й рискалі: їх кидають на землю; унтери помацки шукають офіцерів, щоб спитати вказівок.

І подекуди, не турбуючись, що буде далі, солдати солодко засинають під пестощами дощу й виблисками ракет.

* * *

Саме тоді, оскільки я пригадую, й почалося бомбардування. Перший гарматень долетів із жахливим луском; повітря, здавалося, розітнулося надвоє; над нами вже лунали інші свисти, як раптом від першого вибуху, серед величї ночї й зливи, зсунулася земля і на раптово освітленому багряному екрані змахнули руки.

Очевидячки, при світлі ракет ворог нас помітив, і приціл виявився правильним...

Вояки кинулися, скотилися до викопаного ними, затопленого водою рівчачка. Забилися туди, закопались, поринули, прикриваючи голову залізом лопат. Праворуч, ліворуч, спереду гарматні падали так близько, що від кожного з них ми здригалися. Скоро плоть цього похмурого жолоба, напханого людьми, вкритого лопатами, як лускою, затряслася безупинним дрожжем під клубами диму й спалахами полум'я.

На освітленому полі вили гарматні, злітали в усіх кєрунках уламки й окрухи. Не змигнулося й секунди, як усі вже подумали те саме, що мимрили кілька душ, уткнувшись носом у землю:

— Ну, зараз нам каюк!

Попереду, недалеко від того місця, де лежав я, звелася тінь і гукнула:

— Ходімо звідси!

Простерті тіла виткнулися з савана багнуки, що стікає з них цілими рідкими лахміттями, ці привиди гукнули:

— Ходімо звідси!

Ми стояли навколішки, рачки; ми поплазували канавою,

— Рушайте! Та рушайте ж!

Але довга вервечка не ворушилася. Несамовиті вигуки на неї не діяли. Ті, що були кінець канави, не посувались і заступали дорогу всім нам. Через лежачих, немов через якісь уламки, переповзли поранені; вони зросили всю сотню своєю кров'ю.

Нарешті ми з'ясували причину нашої безнадійної нерухомості:

— Там кінець рову, перегорожа!

Вояків, що були тут, як у в'язниці, опосіла паніка; почулися нечленоподібні згуки; люди борсалися на місці й репетували. Та хоч який мізерний був захисток у цьому тільки-но розпочатому рові, ніхто не зважувався вилізти з цієї западинки і звестися над рівнем землі, щоб бігти від смерті до поперечної траншеї, що, певне, була десь поблизу... Поранені, котрі переповзали через живих, ризикували більше життям; щохвилини в них улучали кулі, і вони падали знову додолу на дно рову.

Всюди напrawdę періцив, лив і зливався з дощем вогненний дощ. Ми тремтіли з голови до п'ят, приголомшені надприродним гуркотом. Навкруг спускалась і стрибала, пірнала у хвилях світла найогидніша з усіх смертей, засліплюючи нас, вона одвертала нашу увагу. Плоть готувалася до жахливої самопожертви!.. І тільки в цю хвилину жаху ми згадали, що ми вже не раз зазнавали на собі і переживали цю завивуцу, палку, смердючу зливу вогню. Тільки під час нового бомбардування по-справжньому згадуєш ті, що вже перетривав.

І знову безперестанку повзали інші поранені, втікаючи смерті, вони сіяли паніку; при зіткненні з ними ми стояли й правили собі:

— Ми звідси не вийдемо живі; ніхто не вийде живий!

Раптом у юрбі людей виник пролам; усі ринули назад, геть звідси.

Ми поповзли, потім побігли пригинцем по грязюці й воді, що виблискувала багряними відблисками й відсві-

тами, ми хиталися й падали, спотикаючись на вибитому дні, ми самі були схожі на важкі гарматні, гнані громом при самій землі.

Ми добігли кінець рову, який почали були недавно копати.

— Шанців уже немає! Нічого немає!..

Справді, на рівнині, де почалися наші земляні роботи, око не знайшло сховища. Навіть під стрімким летом ракет видно було тільки рівнину — безкрая, страшна пустеля. Траншея, певне, була десь недалеко; бо ж ми приїшли сюди сполучними ходами. Але як знайти її?

Дощ припустив ще дужче. На хвилину ми зупинилися в похмурому ваганні: ми з'юрмилися край спопелілого, незнаного світу, і раптом ми вдарилися бігти хто куди влучив. Одні порвалися ліворуч, інші праворуч, а хто й просто вперед, і всіх нас, зовсім дрібних, видимих лише мить, серед гримучого дощу розділили завеса вогненного диму й чорні обвали.

* * *

Стрілянина трохи вщухла. Найбільше вона лютувала в тому місці, що його ми вже покинули. Але щохвилини вона могла змести й понищити все.

Дощ батожив дедалі скаженіше. Це був потоп уночі. Над нами навис такий густий морок, що ракети освітлювали тільки затуманені, посмуговані дощем латки рівнини, якою йшли, бігли, металися розгублені привиди.

Важко сказати, скільки часу я блукав з нашим загном. Ми йшли трясовиною. Натужуючи зір, ми намагалися пробратися до насипу й рову, до траншеї, до цієї гавані порятунку, загубленої десь там, у безодні.

Кінець кінцем крізь гуркіт битви і живла пролунав радісний вигук:

— Траншея!

Але раптом насип заворушився. Тут виявились люди: вони тікали від нас і розбігалися.

— Не зупиняйтеся тут, хлопці! — кричали нам утікачі. — Не підходьте! Біда! Усе валиться! Шанці розповзаються к чортовій матері, землянки закубрені! Все затопила грязюка. Завтра вранці й сліду не залишиться від цих окопів!

Ми рушили далі. Куди? Ми забули розпитати дорогу, а як тільки ці промоклі люди з'явилися, їх одразу поглинула мла.

Серед цієї руїни розсипався навіть наш маленький загін. Вже не можна було знати, з ким ідеш. Кожен ішов сам світ за очі; то один, то другий зникав у темряві ночі, шукаючи порятунку.

Ми піднімалися і спускалися схилами. Я постеріг зігнутих, скурчених людей; під глухими зірницями вони дряпалися слизьким схилом; грязюка тягла їх назад; дощ і вітер відштовхували їх. Ми потрапили в болото; ми загрузали аж по коліна. Ми йшли, високо піднімаючи ноги й шумно розплескуючи воду, ніби плавці. Ми насилу просувалися, цокрок усе м'явіше й важче.

Тут ми почули наближення смерті, але ми дісталися до якоїсь глиняної гаті, що перерізувала болото. Ми пішли слизькою поверхнею цього нікчемного байварчика, і раз, щоб не зірватися вниз із хисткого й звивистого гребеня, нам довелося нахилитися й сунути, тримаючись руками за мерців, що майже потонули там. Я намацав плечі, задубілу спину, обличчя, холодне, мов каска, і люльку, стиснуту в зубах.

— Ми видерлись звідти; звели голову й почули недалеко гомін.

— Якийсь гомін! Чуєш? Голоси!

Вони здалися нам такі привітні, наче хто називав нас на ім'я. Ми всі разом підійшли ближче, щоб почути цей братерський гомін.

Голоси залунали виразніше; вони чулися з-за горба, що розгортався перед нами, немов оаза, а проте ми не могли розібрати слова. Звуки мішались; ми нічого не розуміли.

— Що вони кажуть? — якимось дивно запитав хтось із нас.

Ми несамохіть перестали шукати дорогу.

Якийсь сумнів, якась гостра думка враз пройняли нас. Раптом ми розібрали чітко вимовлені слова:

— Achtung!.. Zweites Geschütz!.. Shuss!.. *

І ззаду на цей телефонний наказ обізвався гарматний постріл.

З подиву й жаху ми ніби прикипіли на місці.

— Де ми? До лиха! Де ми?

* Увага!.. Друга гармата!.. Огонь!.. (Нім.)

Ми повернули, але все-таки поволі, ми обважніли з утоми й жалю, ми побрели, пронизані болем, немов безліччю куль, нас притягувала ворожа земля; в нас ледве стало снаги зректися спокусливої можливості вмерти тут же. Ми вибрались на якусь широку рівнину. Ми зупинилися, кинулись на землю під якимсь горбком і не могли вже знятися.

Ми більше не ворушилися. Дощ сік нам в обличчя, стікав по спині й грудях, проходив крізь сукняні штани, наповнював водою черевики. На світанні нас, можливо, уб'ють або заберуть у полон. Але ми вже ні про що не думали. Ми більше не могли, більше нічого не знали.

XXIV

Світання

На тому місці, де ми попадали знеможені, ми й чекаємо нового дня. Він настає поволі, холодний, похмурий і зловісний і розливається по смертельно блідій долині.

Дощ перестав. У небі його вже нема. Олив'яна рівнина, вкрита тьмяними дзеркалами води, здається, виходить не тільки з ночі, але і з моря.

Напівсонні, ми часом розплющуємо очі, клякнемо, холодіємо, знемагаємо; ми дивимося на це незвичайне повернення світла.

Де ж ті шанці?

Видно тільки озера і серед цих озер смужки молочно-білої застиглої води.

Води ще більше, ніж ми думали. Вода затопила все; вона розлилася скрізь, і передбачення здібаних нами людей справдилися: шанців уже немає. Ці канали — поховані окопи. Це всесвітній потоп. Бойовисько не спить, воно загинуло. Там, десь далеко, життя, можливо, триває але де — не видно.

Щоб не побачити, я насилу підводжуся, хитаючись, немов хворий, і лягаю знову. Шинель тяжкою вагою тягне мене до землі. Поруч мене три якісь безформні потворні брили. Одна з них — Параді; він укритий напрочуд грубою корою грязюки, замість ладівниці на поясі щось напічнявіло: Параді теж устас. Інші сплять і не ворушаться.

А чому така тиша? Небувала тиша. Ані шереху, тільки від часу до часу серед цього неймовірного одубіння свігу в воду падає грудка землі. Стрілянини не чути... Гарматнів нема: вони не вибухають. Куль нема, бо люди...

Люди? Де ж люди?

Поступово можна їх розгледіти. Деякі сплять недалеко від нас, з ніг до голови вкриті брудом, майже перетворившись на неживі речі.

Трохи далі я бачу ще інших: вони, скарлючившись, поприлипали, немов слимаки, уздовж закругленого й напівзатопленого насипу. Це нерухома лава грубих згортків, по них тече вода й бруд. Ці люди такого ж кольору, як і земля, з якою вони змішались.

Я силкуюся порушити мовчанку: я звертаюсь до Параді (він теж дивиться в той бік):

— Що вони, мертві?

— Зараз подивимось,— каже він тихо.— Полежимо тут ще трошки. Наберемося сили й підемо до них.

Ми переглядаємось і дивимось на тих, що упали тут. У всіх виснажені обличчя; це навіть не обличчя, це щось брудне, змаліле, вимучене; очі налилися кров'ю. Від початку війни ми бачили одне одного в усяких виглядах, і все-таки ніхто нікого більше не впізнає.

Параді всією своєю тушею обертається й дивиться кудись убік.

Раптом я бачу, що його проймає дроз. Він простягає величезну руку, вкриту корою лепу, белькоче:

— Он там... Он там!..

По воді, що виступає з траншеї, на терені, поораному, покрайному фосами, плавають якісь круглі рифи.

Ми плентаємось туди... Це потопельники.

Їхні голови й руки занурені в воду. Спини з реміняччям просвічують крізь вапняковий плин; сині полотняні куртки надулися; чорні викручені й насаджені криво на розпухлі ноги, як ступні, приладнані до ніг потворних іграшок. Чуб стирчить дуба, немов водяна трава. Ось на самій поверхні видніє обличчя; закинута голова лежить край насипу, тіло зникло в хисткій могилі. Мрець утупився в небо. Замість очей дві білі дірки; рот — чорна яма. Жовта набрякла шкіра цієї машкари, здається, вся розм'якла і зморщилася, немов захололе тісто.

Це вартові; вони стояли тут. Їх не поранено, коли б їх поранено, це було б видно з кольору води. Вони не могли

виборсатися з грязюки. Вони силкувалися видертися з цієї сторчової глеюватої ями, що її поволі, невпинно затоплювало водою, але їх ще більше засмоктувало дно. Вони загинули, чіпляючись за слизьку землю.

Там — наші передові лінії, а там — такі самі мовчазні й затоплені водою траншеї німців.

Ми йдемо до цих розгаслих руїн. Проходимо рівниною, де вчора ще було стільки жаху; біля цього страшного пограниччя, мабуть, зупинилася в своєму пориві наша остання атака, тут півтора року кулі й гарматні не вгаваючи борознили простори, а днями їхні навскісні лінії скажено схрестилися над рівниною від обрію до обрію.

Тепер це якесь неприродне поле спочинку. Воно застелене людьми; вони сплять або поволі ворухнуться, підіймають руку, зводять голову, оживають чи поволі вмирають.

Ворожі окопи зовсім тонуть у самих собі, поринають на дно глибоких низовин, болотистих вирв, закиданих брудом, розливаються смугою калюж і колодязів. Подекуди ще невисокі краї рухаються, дробляться й опускаються. В одному місці в ці глибини можна зазирнути. У цьому нечуваному баговинні нема трупів. Але ось що страшніше за труп: рука, самотня рука, гола, біла, нежива, мов камінь; вона стирчить з дірки, що невиразно проступає в стіні крізь воду, тут солдата живого поховано в криївці; він тільки встиг висунути руку.

Підійшовши зовсім близько, помічаєш, що купи землі, наверхнені в ряд на залишки валу цієї засипаної безодні, — людські істоти. Чи вони померли? Чи сплять? Хто його знає. В усякому разі, відпочивають.

Хто вони? Німці? Французи? Невідомо.

Один із них розплющив очі й дивиться на нас, хитаючи головою. Ми питаємо його:

— Француз?

Потім по-німецькому:

— Дойч?

Він не обзивається, знову заплющує очі й поринає в небуття. Так ми й не довідалися, хто він.

Годі з'ясувати походження цих істот ні з їхнього одягу, вкритого шарами грязюки, ні з головного убору (голова простоволоса або пов'язана вовняною шматкою під мокрим смердючим каптуром), ні з їхньої зброї (в руках

не рушниця, а щось довге, липке, схоже на химерну рибу).

Перед нами й позад нас — люди з обличчям трупів, геть виснажені, мовчазні й позбавлені всякої волі, люди, обліплені сирію землею, як чорним саваном, всі вони подібні одне до одного, ніби голі. З цієї моторошної ночі звідусіль з'являються виходні з того світу, вбрані в однакові уніформи нещастя й бруду.

Це кінець усього, кінець усьому. Це величезний перепочинок на одну мить, це епічне припинення війни.

Давніше я думав, що найстрашніше пекло на війні — це полум'я гарматнів; потім я довго думав, що це задушливі затісні підземелля. Але ні: справжнє пекло — це вода.

Здіймається вітер. Крижаний вітер. Нас проймає наскрізь його холодний подих. На затопленій рівнині, засіяній тілами, між хробакуватими безоднями вод, між острівцями нерухомих людей, злиплих, як плазуни, над цим хаосом, що розгасає й тоне, ледь позначаються легкі струмки. Тут поволі пересуваються загони, ланки караванів, складених з істот, що зігнулися під тягарем касок і бруду; ці істоти плентаються, розлазяться, зникають у темній далечині. Світання таке брудне, що здається: день уже закінчився. Зацілілі люди переносяться, кочують цим спустошеним степом, гнані, виснажені, перестрашені великим невимовним лихом; жалюгідні, деякі моторошно кумедні; багно, засмоктуючи їх, майже пороздягало.

Ідучи, вони роззираються навкруги, вдивляються, і, впізнавши в нас людей, гукають крізь вітер:

— Там іще гірше, ніж тут! Наші хлопці падають у ями, їх уже годі витягти. Хто цієї ночі ступив ногою на край ями, загинув... Там, звідки ми йдемо, з землі стирчать голова й плечі; вони ще ворущаться, а все тіло вже засмоктало болото. Там є дорога з плетеним помостом; подекуди він проломився, попровалювався — і тепер це пастка! А там, де більше нема помосту, — тепер озеро два метри завглибшки... А рушниці! Деякі хлопці так і не змогли їх витягти. Глянь он на тих: довелося поврізувати до пояса поли їхніх шинелей (чорт з ними, з кишнями!), щоб визволити людей, та їм і сили вже не стало тягнути цей тягар... З нашого Дюма насилу пощастило зняти ши-

нелю: вона важила не менше сорока кіло: ми удвох ледве-ледве підняли її... А ось із цього голоногого земля стягла все: штани, спідні, черевики. Нечувана річ!

Вони розсипаються навсебіч, і за цими недобитками плентаються ще й інші; всі рятуються, поійняті жахом; із під ніг летить важке груддя грязюки. Втікачі потроху зникають; замотані громаддя все меншають.

Ми підводимось. Під крижаним вітром ми хитаємось, мов дерева.

Ми ступаємо дрібними крочками, нараз ми звертаємо вбік,— нас приваблює химерне видовисько: дві постаті дивно переплелися; вони стоять пліч-о-пліч, обійнявши одне одного за шию. Що се? Герць двох ворогів, заскочених смертю? Вони завмерли в цій позі і тепер уже їх не розчепити? Ні, вони сперлися одне на одного, щоб поспати. Вони не могли лягти на землю; вона йшла з-під них й сама хотіла на них лягти; вони нахилились, обхопили одне одного за плечі й, загрузши по коліна, заснули.

Ми даємо їм спокій і відходимо геть від цього пам'ятника вбогої братерської любові.

Незабаром ми й самі зупиняємось. Ми занадто покладалися на свої сили. Ми не можемо йти далі. Це ще не кінець. Ми знову падаємо в розгаслий куток траншеї й гепаємо додолу, як скинутий гній.

Заплющуємо очі й час від часу знову їх розплющуємо.

До нас, спотикаючись, ідуть якісь люди. Вони нахилиються і тихо, втомлено гомонять між собою. Один із них мимрить:

— Sie sind tot. Wir bleiben hier *.

— Ja **,— немов зітхаючи, відповідає другий.

Але вони помічають, що ми ворухимось. Вони зразу ж підходять до нас. Чоловік ледь чутно мовить:

— *Ми підіймаємо руки.*

Вони полегшено зітхають, лягають на землю, і, наче це вже кінець їхнім мукам, один із них, розмальований грязю, як дикун, намагається усміхнутися.

— Залишайся тут! — одказує йому Параді, не обертаючи голови: він поклав її на горбок.— Якщо хочеш, можеш піти з нами.

---

* Вони померли. Залишимося тут (нім.).

** Так (нім.).

— Так,— згоджується німець.— З мене досить.

Ми не обзиваємось.

Він питає:

— А іншим можна?

— Так,— відказує Параді,— коли хочуть, хай теж за-
лишаються.

Усі четверо простяглися на землі.

Один з них починає харчати. З його грудей вихоплю-
ється якась пісня з риданнями. Тоді інші підводяться нав-
колішки навколо нього і витріщають очі. Ми підводимось
і дивимось на них. Харчання стихає, і чорнувата горлянка,
що тріпотіла, як пташка, більше не рухається.

— Er ist todt*,— каже хтось із німців.

Він починає плакати. Інші знову вкладаються спати.
Не перестаючи плакати, засинає й він.

Підходять кілька солдатів; вони хитаються, раптом зу-
пиняються, немов п'яні, і повзуть, як черви; вони хочуть
сховатися тут, у заглибинах, куди ми вже позашивались,
і ми засинаємо покотом, як у братській могилі.

* * *

Прокидаємось. Ми з Параді перегледаємось і хочемо
щось вгадати. Ми вертаємось до життя, до денного світ-
ла, знову в той-самий кошмар. Знов перед нами стелить-
ся спустошена рівнина з дрібними затопленими пагорка-
ми, місцями поржавлена рівнина кольору криці; тут бли-
щать смужки води й калюжі, і на всьому обширі, як по-
кидьки, валяються тіла; вони ще дихають або тліють.

Параді каже мені:

— Ось що таке війна. Так, це і є війна,— глухо каже
він.— Саме вона, не щось інше.

Я розумію, що він хоче сказати: «Війна — це не атака,
схожа на парад, не бої з розгорненими прапорами, навіть
не сутички врукопаш, що в ній лютують і волають. Вій-
на — це жахлива надприродна втома, вода по пояс, і
грязюка, і нужа, і гидота. Це цвілі обличчя, подерті на
шмаття тіла і трупи, що спливають над ненажерливою
землею і навіть ще схожі більше на трупи. Так, війна — це
безмежна одноманітність лиха, урвана моторошними дра-

---

* Він помер (нім.).

мами, а не багнет, лискучий, як срібло, не півняча пісня сурми на світанні».

Для Параді це ясно: він згадує нашу прохідку містом і бубонить:

— Пригадуєш те бабисько в кав'ярні? Вона лепетала про атаки, пускала слину й казала: «Ах, це, напевне, дуже гарно!..»

Стрілець що лежить в гідкій калюжі на животі, розпластавшись, як плащ, підводить голову й гукає:

— Гарно! А цур тобі!! Що й казати! Можливо, корова також говорить «гарно», коли на різниці в Ла Віллет женуть череду бугаїв.

Він спльовує грязю; йому забруднився рот, лице, як у мертвяка.

— Хай кажуть: «Так треба»,— бурмоче він, уривчастим, надсадним голосом,— гаразд. Але «гарно»! А цур тобі!

Він жене від себе цю думку. І скажено гукає:

— Тому й кажуть, що їм на нас начхати!

Він ще раз спльовує, але, знесилений, падає в свою грязеву ванну й кладе голову на власне харкотиння.

* * *

Параді, задумавшись, обзирає поглядом невимовний красвид і, не відриваючись від нього, каже:

— Це і є війна!.. І так скрізь! Хто ми такі і що тут таке? Нічого. Все, що ми бачимо,— це тільки одна точка. Згадай, що цього ранку по всьому світі на три тисячі кілометрів завдовжки відбуваються такі самі, чи майже такі, нещастя, а може, й ще гірші!

— І крім того,— каже товариш (він лежить поблизу нас, але ми його не впізнали навіть з голосу),— завтра розпочнеться те саме. Бо ж усе це вже починалося знову позавчора й попередніми днями.

Стрілець через силу, немов розриваючи грязюку, віддирається від землі, залишивши в ній западинку, подібну до вогкої труни, і сідає в цій ямі. Він кліпає, стріпує головою, щоб струсити з неї грязь, і мовить:

— Цього разу ми якось видеремось! І хто знає, може, й завтра також! Хто знає!

Параді, вкритий важкими шарами чорного й жовтого

бруду, намагався сказати, що війна — це щось незмислене й незмірне ні в часі, ні в просторі.

— Коли говорять про війну взагалі, — міркував він уголос, — як нібито не говорять нічого. Слова застрягають у горлі. Ми тут дивимося на це, як сліпі...

Трохи далі гуде бас:

— Так, усе це годі собі уявити.

На ці слова хтось раптом розлягається реготом.

— Та як це уявити собі, не будши тут?

— Хіба коли зсунутися з глузду! — відказує стрілець.

Щось лежить. Параді нахилиється.

— Спиш?

— Ні, але з місця не зрушуся, — стлумленим зляканим голосом відповідає грудка, вкрита мулистим покривцем, але таким коржавим, як ніби його витолочено. — Але ось я тобі що скажу: в мене, напевне, пробитий живіт. Але я цього не певен, а подивитись боюся.

— Зараз подивимось...

— Ні, поки не треба, — відповідає поранений. — Я ще трошки полежу.

Інші кволо ворухнуться, чвакають, повзуть на ліктях; скидають із себе пекельне липке давуче покривало. Потроху в цих мучеників задубіння з холоду минається, хоча зоря більше не розгоряється над болотом, куди веде рівнина. Пустка стає все безрадісніша.

Лунає голос сумний, немов похоронний дзвін:

— Скільки не розкажеш потім, усе одно не повірять. І це не з злості чи бажання подразнити тебе, а так: просто не зможуть повірити. Коли ти тільки зостанешся живий, і зможеш укинути слівце, і коли-небудь скажеш: «Ми ходили на нічні роботи, нас обстрілювали, ми замалим не втонули в болоті», — тобі відкажуть: «А-а!» — і, можливо, докинуть: «Вам, мабуть, було не дуже весело, скрутно вам довелося!» Та й годі. Ніхто не знатиме. Знатимемо ми самі.

— Ні, ми самі забудемо, навіть ми самі! — гукає хтось.

— Авжеж, забудемо... Ми, брате, вже забуваємо!

— Ми всього натерпілися!

— І кожне нове лихо переповнює чашу. Ми не так улаштовані, щоб усе це вмістити... Воно розбігається в усі боки: ми занадто малі.

— Звісно, все забувається! Не тільки всі довгі тяжкі муки за весь час, що це триває, всі ці переходи, коли стогне земля, ноги стоптані до крові, кістки болять, а ноша ніби росте до небес, або дні, коли з утоми забуваєш навіть своє ім'я, коли доводиться тупцюти на місці, коли доводиться стояти і аніруш, і вже не держишся на ногах; надсильна праця, безконечні ночі, коли борешся зі сном, чатуєш на ворога (а він усюди) або коли лягаєш спати, а замість подушки гній і нужа. Забуваєш навіть «чемодини», кулемети, міни, задушливі гази й контратаки. Ми бачимо все, як воно є, лише в ті хвили, коли це відбувається. Але все це забувається, проходить, не знати як, не знати куди, і залишаються тільки імена, тільки назви, як у військових зведеннях.

— Це правда,— мовить чоловік в нашійникові, не повертаючи голови.— Коли я був у відпустці, я примітив, що забув чимало речей з мого минулого життя. Кілька своїх листів я перечитав, немов нову книжку. І все ж, незважаючи на це, я забув, як мучився на війні. Люди трохи думають, але найбільше забувають. Бо вони машини забуття. Ось що таке люди.

— Значить, ніхто, навіть ми самі цього не пам'ятати мемо. Значить, усе це горе геть-то забудеться!

До всіх їхніх страждань додається ще звістка про немиче велике лихо: люди згинаються ще нижче і припадають до нікчемної латки землі, вцілілої від потопу.

— Ох, коли б про це пам'ятали!

— Коли б про це пам'ятали,— каже інший,— війни більше не було б!

Третій, наостаток, вимовляє чудові слова:

— Так, якби про це пам'ятали, війна не була б така марна.

Але раптом хтось підводиться, струшує з обох рук бруд чорний, як великий застряглий кажан, глухо кричить:

— Після цієї війни більше не повинно бути війн!

У цьому куточку нас, ще кволих, безсилих, вітри січуть і тріпають так сильно, що поверхня землі здригається, ніби уламок серед потопу, і цей покрик людини, що не-наче хотіла полетіти, збудив такі самі покрики:

— Після цієї війни більше не повинно бути війн!
Гнівні, понурі покрики цих людей, прикутих до землі, заритих у землю, лунають усе голосніше і розносяться вітром:

— Не треба більше війн! Не треба війн!

— Воювати безглуздо! Безглуздо! — гомонять вони.—
Та й що це все означає, все це, все це, про що не можна навіть розповісти?

Вони бурмочуть, рикають, як звірі, зібравшись на латці землі, яка хоче забрати в них живло. На їхніх обличчях висять подерті машкари. Їхнє обурення таке велике, що вони задихаються.

— Ми створені, щоб жити, а не здихати тут!

— Люди створені, щоб бути чоловіками, батьками, людьми, а не звірюками, котрі одна одну ненавидять, цькують, ріжуть!

— І скрізь, скрізь звірі, дикі звірі, зацьковані, занепащені звірі. Глянь, глянь тільки!

...Я ніколи не забуду цих безкраїх полів; брудна вода змила всі барви, зрівняла всі виступи, змішала всі обриси; з'їдені рідкою грязюкою, вони розлізаються й розтікаються в усі боки, заливаючи розтовчені кістяки рогаток, залізного дроту, брусів, і серед цих похмурих стіксових обширів сила розуму, логіки і простоти раптом потрясла цих людей, як божевілля.

Їх явно збурює й мучить думка: спробувати зажити справжнім життям на землі і стати щасливими. Це не тільки право, а й обов'язок, і кінцева мета, і чеснота; бо громадське життя створене тільки на те, щоб полегшити кожному особисте внутрішнє життя.

— Жити!

— Нам!.. Тобі!.. Мені!.. Всім!..

— Не треба більше війни... Ех!.. Воювати безглуздо!..

Ця неясна думка, це переривчасте ремство зроджує відгук... Хтось підводить голову, вінчану брудом, і, розтуливши рота саме впорівень з землею, вимовляє:

— Б'ються дві армії: це кінчає самогубством одна велика армія.

— Та й хто ми такі ось уже три роки? Нещасні, неімовірно нещасні люди, та ще й дикуни, бандити, негідники, бидло!

— Гірше! — бурмоче вояк, не здобувшись на інше слово.

— Еге ж, правда!

Цього скорботного ранку люди, змордовані втомою, посічені дощем, приголомшені цілою нічтю гуркотняви і врятовані від вулканів і поводі, починають розуміти, що війна фізично і морально огидна: вона не тільки гвалтує здоровий глузд, баналізує великі ідеї, штовхає на всякі злочини, а ще збуджує всі погані інстинкти: себелюбство доходить до жорстокості, жорстокість до садизму, жадоба насолоди межує з божевільям.

Вони уявляють собі все це, як недавно невизразно уявляли свої злидні. Їхній гнів рветься назовні, вони пробують висловити його, стогнуть, волають, зіпають.

Вони ніби силкуються визволитися від заблуду, від невігластва, що плямує їхню душу, як бруд — тіло, і хочуть нарешті знати, що це за кара.

— Як же так? — гукає хтось.

— Як же? — підхоплює другий ще голосніше.

Вітер стрясає потоплені обшири і людські брили, простерті або вкляклі, нерухомі, немов каміння або плити.

— Не буде більше війни, — бубонить один солдат, — коли не буде Німеччини!

— Не те ти кажеш, — гукає другий. — Це ще не все. Війни не буде тоді, коли буде переможений самий дух війни.

Завивання вітру майже заглушує його слова, тоді вояк підводить голову й повторює їх.

— Німеччина і мілітаризм — це те саме, — з люттю немов рубає інший! Це німці хотіли воювати й підготували війну. Німеччина — це мілітаризм.

— Мілітаризм... — підхоплює інший.

— А що це таке? — питають його.

— Це... означає бути розбешаками.

— Так. Ти ось кажеш, що сьогодні мілітаризм зветься Німеччина.

— Так, але завтра як він зватиметься?

— Не знаю,— каже хтось низьким голосом, величним, як голос пророка.

— Якщо дух війни не буде відбитий,— заколоти будуть завжди.

— Треба... треба...

— Треба битись! — хрипко мурмоче якась брила, яка від нашого пробудження кам'яніла на все жерущій грязюці.— Треба! — Це тіло важко перевертається.— Треба віддати все, що ми маємо, нашу силу, нашу шкіру, наше серце, все наше життя й всі радощі, що ще нам залишилися. За це галерне існування треба ще хапатися обіруч! Треба все стерпіти, навіть несправедливість, що скрізь панує, і ганьбу, і всю гидоту, треба цілком віддатись війні, щоб перемогти! Але коли треба принести таку жертву,— розпачливо докидає чоловік-брила, повернувшись ще раз,— то тому, що ми воюємо за вселюдське добро, а не задля якоїсь країни, проти облуди, а не проти якоїсь країни.

— Ні,— заперечує перший співрозмовник,— треба вбити війну в чєреві всіх країн!

— А все ж,— сказав один із тих, що сиділи, немов кілки, що вросли в землю,— а все ж ми починаємо розуміти, задля чого треба було йти на війну.

— А проте,— мурчить стрілець, сидячи навпочіпки,— декотрі воюють, а в них у голові інша думка,— я бачив молодих, їм начхати було на ідеї. Для них найголовніше — національне питання, а не що інше; для них війна — питання батьківщини; кожен хоче звеличити свою батьківщину коштом інших країн. Ці хлопці воювали, й добре воювали.

— Ці хлоп'ята молоді. Вони молоді. Треба вибачити їм.

— Можна робити добре своє діло і не знати гаразд, що робиш.

— А правда — люди божевільні! Це завше треба пам'ятати!

— Шовіністи — це воші,— бурчить якась тінь.

Вони приказують кілька разів, немов пробираючись по-мацки.

— Треба вбити війну! Саму війну!

Той, що ввібрав голову в плечі і не обертався, править своєї:

— Усе це тільки теревені! Чи не все одно, що думати! Треба перемогти, та й уже!

Але інші вже почали дошукуватися істини. Вони хочуть знати, заглянути за межі сьогоднішнього дня. Вони тремтять, намагаючись запалити в собі світло мудрості й волі.

В їхніх головах рояться порізнені думки, з їхніх уст злітають безладні слова:

— Звісно... Так... Але треба збагнути саму істоту... Так, брате, ніколи не можна втрачати з ока мету.

— Мету? А хіба перемогти в цій війні — не мета? — уперто каже чоловік-тумба.

Двоє водноголос відповідають йому:

— Ні!

* * *

В цю хвилину почувся глухий шум. Навкруги знімаються якісь зойки; ми здригаємося.

Ціла брила землі одірвалася від пагорба, до якого ми абияк прихилились.

І серед нас раптом з'явився труп. Він сидить, простягнувши ноги.

Від обвалу вода, що зібралася на верху пагорба, прорвалася, потоками полилася на труп і перед нашими очима обмила його.

Ми гукаємо:

— У нього геть чорне обличчя!

— Що це за обличчя? — задихаючись, питає хтось.

Живі збираються в гурток, як жаби. Цю голову, що вистає, як горорізьба на стіні, відслоненій завалою, годі розгледіти.

— Обличчя? Та це ж не обличчя!

— Замість обличчя — волосся.

Раптом ми помічаємо, що цей начебто сидячий труп лежить на животі, зігнутий і вивернутий.

Охоплені жахом, ми німо дивимося на цю прямовисну спину звихнутого трупа, що стирчить замість грудей, на повислі викручені назад руки й витягнені ноги, що впиралися в розгаслу землю кінчиками пальців.

Наша суперечка, урвана появою цього страшного мерця, поновлюється. Хтось люто кричить, як ніби труп його слухає:

— Ні! Треба подолати не бошів, а війну!

— Що ж ти, не розумієш, що треба раз і на все покінчити з війною? Якщо з цим аволікати, то все, що зроблено досі, намарне! Ні до чого. Минуть ще два, три або й більше років, а ми все будемо мучитися даремно.

* * *

— Ех, брате, якщо все, що ми перетерпіли, ще не кінець цьому великому лихові, краще вмерти, я дорожу життям; в мене дружина, сім'я, дім, у мене плани на майбутнє по війні. А все ж краще вмерти.

— Я помру зараз,— озивається сусіда Параді (він, очевидно, подивився на свою рану),— і мені шкода помирати, дітей жаль!

— А мені,— шепоче інший,— не жаль помирати: я помираю задля своїх дітей. Я помру, отже, я знаю, що скажу, і я кажу: «Їм не доведеться воювати!»

— А я, можливо, не помру, — каже третій, увесь тремтячи від надії, що її не може приховати перед рокованцями,— але мучитимусь, ото ж-бо я кажу: «Тим гірше», я навіть кажу: «Тим краще», я ладен страждати ще більше, коли тільки знатиму, що я страждатиму не даремно.

— Значить, і по війні доведеться ще воювати?

— Можливо...

— А ти хочеш ще битися?

— Так, бо я більше не хочу війни! — мурчить хтось.

— І, може, битися доведеться не проти чужих?

— Може, і так...

Налітає порив вітру ще міцніший, ніж усі попередні; ми заплющуємо очі й задихаємося. Але шквал проноситься, підхоплюючи наче ту здобич і підкидаючи груддя грязюки, баламутячи воду в траншеях, що зяють немов могила цілої армії... Ми розмовляємо далі.

— У чому ж нарешті велич війни?

— У величі народів.

— Але ж народ — це ми!

Вояк, що сказав це, дивиться на мене, немов питаючи

— Авжеж, товаришу,— відповідаю я,— це правда!

Б'ються тільки нашими руками. Матеріал війни це ми. Війна складається тільки з плоті й душ простих солдатів... Це ми встилаємо рівнину трупами і наповнюємо ріки кров'ю, всі ми, хоч кожен з нас непомітний і мовчазний,

бо нас сила-силенна. Спустошені міста, сплюндровані села, вся ця пустеля — теж ми. Так, усе це ми, і тільки ми.

— Це правда. Війна — це народи; без них не було б нічого, крім якоїсь там сварки здалеку. Але вирішують війну не народи, а господарі, котрі ними правлять.

— Тепер народи борються за те, щоб позбутися цих господарів. Ця війна ніби продовження Французької революції.

— Отже, ми працюємо і на пруссів теж?

— Так, треба сподіватися, що й на них, — одказує хтось із цих нещасних жовнірів.

— От тобі й на! — заскреготивши зубами, гукає стрілець.

Він похитує головою й замовкає.

— Насамперед дбаймо про самих себе! Не треба встрявати в чужі справи, — сердито мимрить упертюх.

— Ні, треба... бо ті, кого ти називаєш чужими, зовсім не чужі, такі самі люди, як і ми!

— І чого це завжди ми працюємо на всіх і за всіх?

— Та так, — відказує хтось і повторяє: — Тим гірше або тим краще!

— Народи — це ніщо, а вони повинні стати всім, — каже солдат, що запитливо дивився на мене; він повторив, сам того не знаючи, історичну фразу, якій більше ста літ, але надав, нарешті, цим словам великого всесвітнього змісту.

І чоловік, що врятувався від бурі, встає рачки в багні, підводить голову: обличчя в нього спотворене, як у прокаженого. Він жадібно вдивляється перед собою в безвість

Він дивиться й дивиться. Він намагається одкрити ворота в небо.

* * *

— Народи повинні зговоритися через голови тих, хто так чи інакше їх гнобить. Одна сила-силенна повинна дійти згоди з іншою.

— Всі ці люди повинні нарешті стати рівними.

Ці слова приходять до нас на поміч.

— Рівними... Так, так... Існують великі начала справедливості, істини. В них віриш, звертаєшся до них, як до світла. І головне начало — рівність.

— Є ще свобода й братерство.

— Але головне — це рівність!

Я кажу їм, що братерство — це мрія, невиразне почуття, позбавлене глузду, і людині не властиво ненавидіти незнайомця, але так само не властиво й любити його. На братерстві нічого не збудуєш. На свободі також, вона занадто умовна в суспільстві, де все неминуче залежить одне від одного.

Але рівність завжди залишається сама собою. Свобода й братерство — тільки слова, а рівність — щось істотне. Рівність (соціальна, бо кожен з індивідуумів має більшу або меншу цінність, і кожен повинен брати участь у житті суспільства однаковою мірою, і це справедливо, адже життя людської істоти таке дорогоцінне, як і іншої), рівність — це найвища формула людяності. Її вага надзвичайна. Засада рівності прав кожної людини і священної волі більшості непогірна, вона мусить бути непереможна — і вона приведе до всебічного поступу з справжньою божеською силою. Вона приведе людство спершу до створення фундаменту всіх видів поступу: до залагодження конфліктів справедливістю, що цілком тотожна з загальним благом.

Ці люди з народу передбачають якусь не відому їм революцію; вона буде більша за всі попередні, її джерело — вони самі, слово уже піднімається до горла і захоплює. Вони повторюють:

— Рівність!..

Вони буцімто по складах вимовляють це слово; вони ясно читають його всюди, і будь-який забобон, привілей або несправедливість падають від одного доторку до нього. Це — відповідь на все, це — величне слово. Вони повторюють його на всі лади і знаходять його довершеним. І навіть вибухи гарматнів сяють для них сліпучим світлом.

— Це було б чудово! — гукає один.

— Це занадто чудово і тому нездійсненне! — відказує другий.

А третій заперечує:

— Це чудово, тому що це — істина. У цьому і є краса... І так буде не тому, що це чудово. Краса у нас не в пошанні, так само як і любов. Це неминуче саме тому, що це істина.

— Що ж, коли народи бажають справедливості і коли народи — сила, то хай же вони доб'ються справедливості.

— Вони вже починають добиватися! — каже хтось.

— До того йдеться, — докидає інший.

— Коли всі люди стануть рівні, їм доведеться об'єднатися.

— І тридцять мільйонів людей більше не чинитимуть проти своєї волі страхітливих злочинів.

Це правда. Тут нема чого заперечити. Хіба можна виставити щось подібне до доказу, хіба можна вигадати якесь заперечення проти цієї істини: «І тридцять мільйонів людей більше не чинитимуть проти своєї волі страхітливих злочинів!»

Я слухаю, стежу за перебігом думки цих людей, закинутих на це поле скорботи; ці слова добуті раною, болем, ці слова сходять кров'ю. І ось небо темнішає. Внизу від важких хмар воно синіє і вкривається панциром. Вгорі, на невеличкій світляній смужці, його перетинають вихори водяного пилу. Погода псується. Знов полле дощ. Буря і страждання все ще не скінчилися.

Хтось мовить:

— Ми питаємо себе: «Кінець кінцем, навіщо воювати?» Навіщо — ми не знаємо; але для кого — це ми зможемо сказати. Адже коли кожна нація щодня приносить у жертву ідолові війни свіже м'ясо півтори тисячі юнаків, то тільки задля втіхи кількох верховодів, яких можна на пальцях порахувати. Цілі народи, вишикувавшись озброєними полками, стадом ідуть на різанину лише на те, щоб люди з золотими галунами, люди осібної касты змогли донести свої голосні імена в історію і щоб інші позолочені люди з цієї ж падлючої зграї зробили більше корисних своїх оборудок, словом, щоб на цьому мали зиск вояки й крамарі. І скоро нам розкриються очі, ми побачимо, що між людьми існує одрубність, але не та, що її заведено вважати одрубністю, а інша; тієї ж, що заведено вважати одрубністю, не існує.

— Слухайте! — раптом уривають його.

Ми замовкаємо і чуємо в далечині гуркіт гармат. Від гуду тремтять шари повітря, і ця далека сила кволо долітає до нас, а навкруги вода заливає й заливає землю й поволі сягає висот

— Знову починається!

Один із нас каже:

— Ех, з чим тільки не доведеться боротися! Все буде проти нас!

У трагічній розмові цих загублених людей відчуває-

ться занепокоєння, вагання. Вони передбачають не тільки муки, небезпеку, лихоліття, але ще й ворожість явищ і людей правді, нагромадження привілеїв, нерозуміння, нечуливість, лиху волю, упереджену думку і черствість добре влаштованих людей, і грізні громадські неприступні твердині, і неперехідні рогатки.

І в роїнні невиразних думок постає видиво: одвічні вороги виринають із темряви минулого і вступають у громовий морок сучасного.

* * *

Ось вони... Здається, ніби в небі, на гребенях хмаровиння, що оповивають світ у жалобу, вимальовується кавалькада осяйних воїв. Вони гарцюють на чудових румаках, метають блискавки, блищать зброєю, обладунками, галунами, султанами й коронами... Ця войовнича старосвітська кавалькада прорізає хмари, завислі в небі, немов грізна театральна декорація.

А внизу жовніри, вкриті корою бруду з земного дна і спустошених полів, лихоманково стежать, як ці привиди з'являються з усіх кінців обрію, і відтісняють безкрає небо, і заслоняють синю далечинь.

Ім'я їм — легіон. Тут не тільки каста вояків, що закликають до війни й ставлять її над усе, не тільки ті, кого всевітнє рабство одягло чарівною владою, не тільки королі золота, що підносяться над простертим біля їхніх ніг людським родом і свавільно скеровують перебіг історії, передчуваючи великий зиск; там їх ціла юрба; «свідомо чи несвідомо вона служить посідачам цих грізних привілеїв.

— Там, — вигукує один із похмурих співрозмовців, протягаючи руки, немов бачив їх вочевидь, — там ті, хто каже: «Які вони прекрасні!»

— І ті, хто каже: «Раси ненавидять одна одну!»

— І ті, хто каже: «Від війни я гладшаю, моє череву росте!»

— І ті, хто каже: «Війна завжди була, значить, вона завжди й буде!»

— І ті, хто каже: «Я бачу не далі свого носа і не хочу, щоб інші бачили далі!»

— І ті, хто каже: «Діти народжуються в червоних французьких або в синіх німецьких штанцях!»

— І ті, хто каже: «Схиліть голови й віруйте в бога!»

О, ви маєте рацію, бідні незчисленні трудівники боїв, ви проробили всю цю велику війну, ви — всемогутня сила, яка поки що не служить добру, ви — земна юрба, кожна ваша подоба — цілий світ туги, ви мрієте під цим небом, де розриваються і розвіваються великі чорні хмари, розкуйовджені, немов злі духи, ви мрієте, зігнувшись під ярмом якоїсь думки. Так, ви маєте слухність. Все це проти вас. Проти вас і проти вашого спільного блага, а воно, як ви самі переконаєтесь, цілком збігається зі священною логікою. Проти вас не тільки вої, що розмахують шпагами, ділки й гендлярі!

Проти вас не тільки потворні хижаци, фінансисти, великі й малі ділки, що забронювалися в своїх банках і домах, живуть війною і мирно благоденствують у роки війни, упершись лобами в тупу доктрину, замкнувши свою душу, як їх вогнетривку шафу!

Проти вас і ті, хто тішиться з блискучих помахів шаблук, хто милується, як жінки, барвистою уніформою. Ті, хто п'яніє від військової музики й пісень, якими частують народ, немов шклянками трунку, всі засліплені, тунаки, фетишисти, дикуни!

Проти вас і ті, хто поринає в минуле і говорить лише словами давніх часів, традиціоналісти, для яких надужиття набуває силу закону лише тому, що воно освячене звичаєм, ті, хто хоче жити по волі мерців й намагається підкорити владі привидів і бабусиним казкам живий, палкий поступчуперед.

З ними всі попи, що бажають збурити або приспати вас морфієм свого раю, аби ніщо не мінялося. З ними адвокати-економісти, історики та ще бозна-хто, вони задурюють вам голови теорією, проповідують расову ворожнечу, хоча кожна сучасна нація не має різко окреслених меж і складається з штучної суміші рас, об'єднаних лише умовною географічною «єдністю», ці поборники генеалогії фабрикують в ім'я завойовницьких і грабіжницьких цілей фальшиві філософські посвідки й удавані титули шляхетності. Короткозорість — хворість людського розуму! Учені — часто такі собі невігласи, вони не помічають простої істини, затемнюють її усякими формулками й дрібницями. З книжки не вчитати про велике.

І навіть тоді, коли ці люди кажуть, що не хочуть війни, вони роблять усе, щоб її затягувати. Вони підживляють

національну честолюбність і любов до панування силою. «Тільки ми, — кажуть вони кожен за своїм бар'єром, — володіємо відвагою, законністю, талантами і добрим смаком». З величчя й багатства країни вони роблять якусь хворобу ненажерливості. З патріотизму, що гідний пошани, поки він залишається у сфері почуття любові до своєї родини й рідного краю, вони створюють утопічне й нежиттєве поняття, яке порушує світову рівновагу, — щось подібне до раку, що роз'їдає всю країну, руйнує життя і своєю заразністю призводить або до війни, або до виснаження й задухи від збройного миру.

Вони перекручують моральне начало: скільки злочинів вони проголосили за чесноту, назвавши її — національною! Вони спотворюють навіть істину. Вічну істину вони підмінюють кожен своєю національною істиною. Скільки народів — стільки істин, що заперечують одна одну і вивертають навиворіт правдиву істину.

Усі ці люди провадять дитячі суперечки, огидні й смішні. Ви чуєте, як вони сперечаються через наші голови: «Це не я розпочав, це ти!» — «Ні, це не я, це ти!» — «Починай ти!» — «Ні, починай ти!» І ці дитячі суперечки увінчують велику світову болячку, бо сперечаються не ті, хто справді зацікавлений в тому, щоб її вигоїти, — зовсім навпаки! — у них нема бажання покласти край війні. Всі ці люди не можуть або не хочуть установити мир на землі; всі ці люди міцно тримаються, через ті або інші причини, старого ладу життя, знаходять для нього різні підстави й виправдують його.

Всі ці люди — ваші вороги!

Вони вам вороги більше, ніж німецькі солдати, що лежать серед нас: адже це були тільки нещасні, підло ошукані бідні люди, ганебно ошукані й заморочені, наче якесь бидло. Ось вам вороги — все одно, де вони народились, як їх звали і якою мовою вони брешуть. Шукайте їх на небі й на землі. Додивляйтесь до них скрізь! Добре визнайте їх і запам'ятайте назавжди!

* * *

Чоловік стоїть навколішках; він зігнувся, уперся обіруч у землю, обтрушується, мов дог, бурчить:

— Вони тобі скажуть: «Друже мій, ти був чудовий герой!» Я не бажаю, щоб мені так говорили. Герой? Якісь

падзвычайні люди? Ідоли? Брехня! Ми були катами. Мы чесно виконували ремесло катів. І якщо треба, ще будемо лицюватися, щоб справжні вороги жили собі любенько. Вбивство завжди ганебне, — часом потрібне, але завжди ганебне. Так, ми були жорстокими й невтомними катами! Але хай мене не називають героєм за те, що я вбивав німців!

— І мене теж! — кричить хтось так владно, що ніхто не міг би йому відповісти, навіть коли б і насмілився. — І мене теж хай не називають героєм за те, що я рятував життя французам! Як? Невже треба божевстити пожежу, бо дуже красиво — рятувати людей?

— Злочинно показувати красиві сторони війни, навіть коли б вони й були! — бубонить якийсь похмурий солдат.

— Ця наволоч назве тебе героєм, — проводив перший, — щоб нагородити тебе славою за подвиги, а самих себе — за все, чого вони не зробили. Але ми, бідні солдати, не маємо навіть військової слави. Вона тільки для небагатьох обранців, а для решти вона — це брехня, як і все, що може здатися прекрасним у війні. Насправді самопожертва солдата — тільки безіменна загибля. Солдати — юрба, хвилі, що йдуть на приступ: для них нагороди нема. Вони западають у жахливе небуття слави. Навіть не доведеться коли-небудь зібрати їхні ймення, їхні жалюгідні нікчемні ймення.

— Начхати нам на це! — відказує хтось. — У нас є інший клопіт.

— Але чи зможеш ти хоч сказати їм усе це? — хрипко кричить жовнір, усе обличчя якого сховане під корою бруду. Якщо ти це скажеш, тебе проклянуть і спалять на вогнищі! Бо для них військова уніформа — нове боже-ство, але воно — таке ж лихе, дурне й шкідливе, як і всі боги.

Цей жовнір підводиться, падає на землю і знов підводиться. Під гидкою корою його сльозить рана; він плямує землю кров'ю; він поширеними очима вдивляється в кров, яку він віддав, аби зцілити світ.

* * *

Один по одному встають і інші. Хмара темнішає і насувається на спотворені, змордовані поля. День сповнений ночі. І здається, там, на ребенях хмаровиння, навколо

примарних, варварських хрестів і орлів, церков, бірж, і палаців володарів, і храмів війни безупинно з'являються все нові й нові вороги; їх щораз більше; вони заслоняють зірки, яких менше, ніж людей. І навіть здається, що ці вихідці з того світу роються у всіх бакаях, серед живих істот, котрі безглуздо кинуті сюди і майже зариті в землю, ніби зерно.

Мої ще живі товариші нарешті встають; вони ледве тримаються на ногах, вони заковані в брудний одяг, утиснені в страшні труни з багна; в усій своїй моторошній простоті вони піднімаються з землі — глибокої, як неучтво, вони рухаються і кричать, натужуючи зір, підводячи кулаки до неба, звідки йдуть день і негода. Вони відбиваються від переможних привидів, бо ж вони ще Сірано де Бержераки й Дон-Кіхоти.

Земля тоскно поблискує; тіні ворухаються й відбиваються на блідій застоюній воді, що затопила шанці, серед полярної пустелі, де куряться далі.

Але очі цих людей відкрилися. Солдати починають розуміти безмежну простоту буття. Істина не тільки запалоє в них зорю надій, але й відроджує в них сили й відвагу.

— Годі говорити про інших! — командує хтось. — Тим гірше для інших... Ми! Ми всі!..

Об'єднання демократій, об'єднання мас, пробудження народу цілого світу, груба в своїй простоті віра... Все інше — минулому, сучасному й майбутньому — нічого не варте.

Один солдат зважується додати (він озивається майже пошепки):

— Якщо сучасна війна наблизилася поступ хоча б на один крок, то всі її страждання й усі вбивства мало що важать.

І поки ми збираємося наздогнати інших, щоб знов воювати, чорне громове небо тихо розступається над нашими головами. Між двох чорних хмаровищ проступає спокійний прозур, і ця вузька смужка така сумна і вбога, що здається мисляча, все-таки є вістю, що сонце існує.

ОПОВІДАННЯ

*Переклади Іван Дзюб
та Елеонора Ржевувська*

МІСЯЦЬ-ЗЛЮЧКА

Було їх шестеро. Один по одному вилізли вони з-під землі. Сутеніло, цілий день падав дощ.

Здавалося, вони вибрели з води. Дощі, що лили як з дуба без упину весь місяць, затопили круг Деваджароса та Адріянополя цілу долину, зарослу рясним чагарем, і вона стала схожа на море.

Крізь каламутні вечірні випари їх можна було взяти за паки смушку, що з них стирчали цівки рушниць, і тільки смушкові шапки з зеленим верхом казали, що всі шестеро — вояки.

Був то дозір македонян, зарахованих до болгарського війська, — він перевіряв сторожову варту.

Сірі стовпи водяних бризок, гнані вітром над затопленою землею, змусили їх зупинитися нерішуче; змахнувши руками — довгими, мов крила вітряка, вони широко перехрестились, звернули правобіч, лівобіч смагляві обличчя, витріщаючи сонні вирла.

За п'ятдесят ступнів од них заколисалась галузка, встромлена в блискучу від води землю. Було то гасло, і македоняни рушили туди, де стирчала галузка.

Там, у занедбаному шанці, їх чекало шестеро болгарів: чотар Нарич і п'ятеро солдатів. Вони й подали гасло. Ці шестеро болгарів і шестеро македонян приятелювали одне з одним. Диплович та Калуб здавна були товариші. Старий волоцюга Олекса колись був професор права, і Нарич учився в нього. Потров і Рефов виявилися братами у других. Вони реготали до сліз, як довідалися при першій же зустрічі про своє близьке покровенство. Що ж до Сулеймана й Назіфа, то обов'язок помститися за вбиту дівчину, котру вони обоє кохали, зріднив їх, як братів.

Від початку блокади фортеці в сірі туманні дні, коли нічого не було видно і хоч-не-хоч доводилося давати спочинок рушницям, ці дванадцятаро душ сходилися вкупі. Вони збиралися в якомусь занедбаному шанці і там стояли одне проти одного, припавши до стіни закопу, чуючи над собою все те саме багно. Спокійно й суворо вони перекидалися приязними словами. Гомоніли, що краю не видно цій клятій війні: «Цур їм і пек, усім туркам!»

Потому всі дванадцятаро замовкали й поринали в роздуми, але від цієї близькості, від того, що стояли вони

пліч-о-пліч, усі вкупі, теплішало їм на душі і в головах прояснялося багато чого.

Нарешті настав час розлучатися, й обидва загони вертали до табору, кожен своєю дорогою.

Здубавшись цього разу, брати по зброї були в похмурому гуморі. Їх гнітив ненастанний дощ, одвічний холод і якась неусвідомлена, незнайома досі несказанна туга.

— Війна ніколи не скінчиться,— промовив Калуб, і гримаса спотворила його обличчя з чорною, як порох, щетиною неголеної бороди.

— Авжеж, не скінчиться,— потвердив Назіф і похмуро по-вовчому позіхнув.

Вони похнюпили голови, сплюнули й замислились, а думки все лізли якісь чудернацькі, забобонні,— так незрідка буває, коли нудьга поймає зразу багатьох людей. Спершу кожен думає мовчки, а далі почнуть і вголос говорити всяку страшну всячину.

— Коли місяць такий, як нині, на кшталт рогатого півмісяця, він віщує лихо,— мовив Калуб якимсь чужим голосом. Такий голос буває у співака, коли він бере першу ноту.

— Так, це лиха прикмета,— потвердив Олекса — поштивий волоцюга. Він багато чого зазнав на собі, знав ціну життя і дивився в вічі смерті.— Недобре світло!

Він оповів переказ про злочку-півмісяць, який потаємно вбиває всіх, на кого гляне з високості.

Усі звели голови і зизом поглянули на загострені краї півмісяця, жалобним серпанком повитого.

— Не варто спитувати місяця,— промурмотав Потров, котрий, дарма що сивий, лише недавно одружився.— Не таланить нам!..

— Ох, смерть як хочеться спати! — жалібно і якось подіточному мовив Рефов.

— Пора вертати,— процідив крізь зуби Олекса. Він застромив багнета за шкіряну гетру. Македоняни не носять підперезки і запилюють багнета туди ж, де держать і дерев'яну ложку.

Один по одному пішли македоняни. Болгари з жалем позирнули їм услід, але замість піти й собі залишилися в шанці. Їх опосіло передчуття чогось недоброго, вони були пригнічені тим, що на них зорить ворожий їм місяць, вони подурили з втоми та забобонного страху.

Кожен із них думав про своє. Чотар Нарич уявив собі рідну домівку і свою жону в празниковій одежі, барвистій, як грядка квітів, побачив круте коліно стежки, почув любосний його серцеві дзвінкий сміх — ось-ось зараз вирине золотокоса голівка; відчув дух ямину в кущах живоплоту, впізнав корчасті верби, що росли понад струмом, постававши лавою, як сільські роззяви.

Нараз він скинув голову, протер очі, але нічого не побачив, окрім вологої мли і над нею гострі блискучі ріжки півмісяця.

Він стрепенувся. Чого вони тут застрягли? Вже пізно. Як вернуть до табору, полковник зачує їхню ходу, вискочить із шатра як оглашений у сірій шинелі наопап, почне махати руками, аж розлетяться поли на червоній підбивці, і вже тоді начувайся...

— Пора. Гайда, хлопці!

Вони заворушилися, повилізали з шанців, позіхаючи до сліз, обличчя в усіх були похмурі.

Рушили, натужно вдивляючись у пільму. І щоразу як хто-небудь зважувався звести голову і поглянути на місяць, то відчував, як на обличчя йому спадають студені краплі.

Що таке? Вартового нема й нема. Напевне, вони заблукали. В усьому виною місяць, це його оманливе світло збило їх із дороги...

Іх пройняв дроз. Зупинилися, погмоніли й рушили далі. Доводилося високо піднімати ноги, що грузли в болоті, обминати вирви від гарматнів — правдиві озера, де міг утонати цілий запряг. Удень ці озера мали червонясту барву.

Збігло ще півгодини... Жодних вогнів, нічого...

Спробували були визначити керунок на тій болотистій низині, що її переходили, і, похнюпившись, знову подалися один по одному.

Раптом — постріл.

Чотар Нарич вилаявся і шпарко, як погодник, повернувся правобіч, лівобіч.

— Ми у стані турків.

Усім було ясно, що ця гадка безглузда, — вони не могли забрести так далеко за недовгий час, поки блудили рівниною, покинувши стару траншею. Але, можливо, злючка-місяць тут утрутився. Всі мовчки похитали головою. Калуб миркнув:

— Треба було вертати до табору вкупі з македонянами, вони нюхом знаходять шлях.

Почали приглядатися, випроставши шию.

— Чш! — засичав Диплович.— Ворог нас підстерігає.

Порив вітру трохи розвіяв туман, і в невиразному світлі місяця і справді тьмяно проступили зігнуті сильветки вояків, що засіли в чагарях, зовсім близько,— можна було почути їхні голоси.

— Чорти б його батькові! — муркнув інший болгарин.

Вони були такі певні, що це місяць завів їх у пастку, що ледве стримували люті окрики. Правда небезпека, що з нею тепер зіткнулися, викликала відпруження.

Нарич тихо звелів:

— Вогонь!

Ворожі вояки вистрелили перші, ніби почули цю команду.

— О-ох! — простогнав Потров, той, котрий недавно одружився.

Ноги йому підломились, він схопився за живіт і впав. Падаючи, він люто мотнув головою, ніби хотів сказати: «Ні!»

Постріли заляскали з обох боків і все частіше, люди падали одне по одному. Останній, що стояв ще на ногах, теж почав хилитися, хилитися і простягнувся долі. В передсмертній маячні йому здавалося, що хтось жалібно квилить і кличе його, хтось із тих, хто його забив.

Хрипкі стогони чулися з обох боків, потім вони стали глухіші і злилися, ніби в останній акорд музики смерті.

Коли прийшли, гойдаючи ліхтарями, солдати іншої команди, тут усе було мертве й безмовне... Вони знайшли лишень дванадцяттеро трупів: там шестеро македонян, тут — шестеро болгарів...

Пойняті невиразним забобонним передчуттям, налякані переказом, вояки обох дозорів не знайшли дороги до свого табору; загледівши в пільмі якісь тіні, вони зняли стрілянину й забили одне одного — наосліп, так і не впізнавши одне одного, не усвідомлюючи, що вбивають тих, кого любили, кого вважали за своїх побратимів. Така-то війна.

ЖАЛОБНИЙ МАРШ

Туман і безупинний дрібний дощик обернули довгу вулицю передмістя в темний і пустельний перехід. Дівчина йшла цією вулицею, і їй збиралося на плач. Вона кудись хапалася і все наддавала ходи, перескакуючи з каменя на камінь на тьмяно освітленому брукові.

Віддалік її крихка сильетка здавалася елегантною та модною: тоненькі, ставні ніжки, ніби стеблини, піднімались із лакованих черевичок із квадратовими корками; вбрання було найновішого прямого крою, кепелюшок, на кшталт кінчастого каптурка, не міг загасити сяйва її золотавих кіс.

Зблизька було видно, що дівчина вродлива, а проте бідно вбрана. Спідничка якась мізерна, фетровий каптурик прохромлено шпилькою, крам на жакеті такий ріденький, що, здається, крізь нього побачиш, як б'ється в дівочих грудях зрушене серце.

Дівчина дуже квапилася, вона не мала часу на роздуми, і все ж їй було так сумно, що хотілося померти. Сльози клубком стали в горлі через те, що так зле все на світі, що її молоде життя безбарвне і попереду нічого відрадісного їй не чекає, нема змоги ні причепуритися, ані повеселитися, а праця важка,— словом, усе зле, злецько!.. Рідна домівка — найприкріша з усіх домівок, в єдиному покої завше одне й те саме: батько, замахнувшись стільцем, женеється за матір'ю, а-мати, рятуючись від нього, бігає довкола грубки; гидкий сморід невимитого по обіді начиння, а перед обідом — гидкий сморід кухонного чаду. Каламутне свічадо, яке треба протирати щоранку; на сходовому помістку біля водогонного крана, скоро вона виходить туди з гладущиком по воду, де й береться мерзенний неохайний сусіда з широкою круглою пикою, з безсоромними очима та масною посмішечкою.

А нині все ще цей хмарний поранок, бляклий, як вечір, нескінченно монотонний журкіт струмка, що тече риштаком, холодного, як річка, і вся ця осінь, з її недугами, пошестю, і як зумисне налітає вітер і січе тебе дощем. Сукня через це геть утратила свіжість і стала кумедною.

Далебі, нема нікого на світі, хто був би так скривджений, як вона. Нікого... Ні, є ще один чоловік... Той, хто цієї хвилі виходить із фабричної брами, ввібравши голову

в плечі... Йому стільки ж років, скільки і їй. Так само, як для неї швацька робітня, так і для нього фабрика — суцця тюрма.

Він озирнувся, глянув праворуч і ліворуч. Обличчя в нього було гарне, але надто вже бліде й сухорляве — виснажене обличчя. Вдихнувши свіжого повітря, хлопець пішов, підстьобуваний вітром, попри сіру, як оливу, вулицю, блискучу від дощу. Він ступав повагом, розбризкуючи калюжі своїми грубими черевиками з підківками, щулячись від дошкульної вільгості, і ні про що не думав: він боявся думок про самого себе і про те, що твориться на землі.

Хлопець, до котрого пориви холодного вітру були так само безжальні, як і люди, і дівчина, котрій осіння негода зіграла з обличчя усмішку й попсувала її вбогу сукню, йшли назустріч одне одному.

Вони вже здибалися випадково двічі, а нині під час обідньої перерви, не змовляючись, навіть несвідомо, спробували зустрітися ще раз — і знов-таки ніби випадково...

Ось і вийшло так, що вони йшли назустріч одне одному. Дівчина звернула в завулок саме тієї миті, коли хлопець уступав туди з іншого краю, і вона вродилася перед ним зненацька, як чарівниця.

Він зупинився як укопаний у величезних своїх черевиках, і поза спиною йому морозом сипнуло; очі широко розплющились, на обличчя набіг зворушливий вираз вдячності.

Вона також зупинилась; обоє несміливо, як ті старці, простягли одне одному руки й потисли; не стільки на привітання, скільки на те, щоб приховати своє збентеження, бо ж вельми важко в таких випадках ступити перший крок.

Постояли хвилину, зосереджено зважуючи, в який бік їм піти разом, і сміливо рушили назустріч вітрові. У хлопця почервонів ніс, у неї порожевіли повіки, вони переплели пальці і йшли, похитуючи руками, ніби колисаючи їх.

Перша озвалася дівчина:

— Я вільна цілу годину, а ви?

— Я також, — відказав він. — Не варто йти снідати, правда?

— Авжеж, авжеж, — погодилася вона, зрадівши такій нагоді.

Обоє спершу засміялися якось ніяково й непевно, потім замовкли, але їхні обличчя, як давніше, сяяли.

Щохвилини цілий світ в їхніх очах все змінювався, змінювався.

— Ну ось,— сказав хлопець,— дощу вже майже немає.

— Ах, як добре! — Вона заплескала в долоні... А дощ проте все мжичив, зрошуючи оголені дерева на проспекті.— Раз погода добра, посидьмо хвилинку.

— Стривайте! — Простягнувши руку, він зупинив її, добув з кишені газету й розгорнув на мокрій лаві.

— О-о! — тільки й здолала вимовити вона, зворушена до сліз такою увагою.— Які ви добрі!

Вона сіла, глянувши на нього, і в її погляді була така врочистість, ніби вона засідала на троні. Він примостився коло неї. Дівчина похитала головою:

— Батько набив би мене, аби знав, де я зараз!

— А мене — мати,— озвався хлопець.

Уявивши собі небезпеку, що її вони обоє так сміливо знехтували, вони весело почали осміхатися, але не зважились засміятися, їх ніяковило те, що вони самі, зовсім обік...

Під той час вітер хитнув платан, під яким вони сиділи, їх облило холодними бризками. Сміючись, вони стали обтрушуватися.

Довкола спочіло. Насунули чорні хмари і, вкривши небо жалобним зачиналом, затопили землю пільмою.

— Погляньте, як гарно!

Дівчина показувала на чола будинків, блискучих від води, ніби вкритих лаком, на темні плити пішогоду, на веселчасті колії соші.

— Еге, — промурмотів він, — еге, — і захоплено докинув: — Ми маємо ще майже півгодини.

Йй хотілося трохи пройтися. Він згодився, що нічого не може бути ліпшого. Вони підхопилися і рушили куди очі світять. Ідучи обік, несамохіль зближуєшся щокрок. Їхній одрубний світлик щохвилини збагачувався на нові враження.

Проходячи повз прочинене вікно спіднього поверху, вони побачили за його половинками брудний, похмурий занедбаний покій, що з нього тягло цвілим духом. І вони подумки уявили собі покій, що міг би належати їм, і навіть здригнулися, подумавши про теє. І ще більше розма-

рилися вони про цей райський покій, коли постерегли вікно з зачиненими віконницями...

Обоє вони на мить заплющили очі, перестали бачити, але кожен відчував, що інший веде його.

Вони йшли все далі й далі. Кам'яниць порідшало, і перехожих траплялося менше. Проспект перейшов у широку дорогу. На повні груди вдихали вони чисте повітря. Десь далеко, на обрії, куріла фабрика, а з розораних полів вітер доносив дух вогкої землі... Вони тіпилися цим сільським духом, ароматами недільного дня.

— Допіру хмари були такі брудні, а зараз вони перлисто-сірі, — вимовив молодий голосок.

Вони все йшли, і раптом перед ними став, як привид, білий мур, він тягся вздовж дороги, а над ним височіли кипариси, вимиті дощем.

Милуючись на їхню гарну тьмаву зелень, хлопець і дівчина, рука об руку, подалися до ґратчастої брами й рушили головною алеєю. --

— Це кладовище, — стиха вимовила вона.

— Так. Тут дуже гарно! — потвердив він чулим тоном.

Вони прудко рушили однією алеєю, другою й сіли на лаві. Вражені пишнотою цього саду, вони вже не трималися за руки.

— Погляньте, погляньте!..

На кладовище вступив жалобний похід із білим катафалком і подався повз них. Рукі хлопця й дівчини знову зустрілися, з'єдналися, і цей чудовий доторк зродив у них мрії про інший похід, радісний, гарний, хвильний, перед якого вестимуть вона — наречена — і він — жених.

Було так природно, так закономірно заступити похід, що сунув повз них, іншим, мрія про нього виникла в них обох, хоча вони не перекинулися ні словом, і обоє вони повірили в нього. Тоді вони звелися і пішли поряд, їхні перші кроки були повільні і врочисті, як на обряді вінчання.

З осяйними обличчями покинули вони кладовище, помили білий мур і побачили неподалік катеринщика, що сидів на придорожній тумбі. Вони наблизились, він закрутив ручку катеринки...

Полинули хвилі жалобного маршу — *De profundis*, найтрагічнішої, найнадривноїшої мелодії, що її коли-небудь створювало земле горе; в ній чулася похмура ненастанна скарга, що зближувала живих і мертвих; скорботні сто-

гони, що від них обличчя живих клякнуть, обертаються в нерухому машкару.

Хлопець і дівчина зупинилися зачаровані. Вони скинулися осяйними очима.

— Музика! Як гарно! — ледь чутно промовила вона, вся обернувшись у слух.

— Ходімо, ходімо, — прошепотів він нарешті.

Вони знову рушили в дорогу легкою, крилатою ступою, достосовуючи її до ритму мелодії, що відбивала безмежний людський розпач. Вони радісно усміхались, щебетали, називали гарним те, що було потворним, не тямлячи того, що вимовляють їх молоді вуста, не бачачи того, що все перетворилося творчою силою їхнього почуття.

ЧУЛИСТЬ

25 вересня 1893 року

Любий мій, маленький мій Луї!

Отож усьому краї. Ніколи ми більше не зійдемося. Візьми собі це в помку так само твердо, як і я. Ти не хотів розлучатися, ти пішов би на все, аби лиш були ми вкупі. Але нам випадає розійтися, щоб ти міг почати нове життя. Нелегко було опиратися і тобі, і собі самій, і нам обом разом... Але я не шкодую, що вчинила так, дарма що ти плакав, у подушки нашого ліжка запорпавшись. Ти двічі зводив голову, дивився на мене жалісно та благально... Яке ти мав роз'ятрене нещасне лице! Ввечері, в пітьмі, коли я вже не могла бачити твоїх сліз, я їх таки відчувала, вони пекли мені руки.

Тепер обом нам тяжка мука. Мені все здається — я марю. В перші дні просто годі буде пойняти віри; і ще місяців кілька дознаватимем ми болю, а далі знову оживемо.

І лише тоді я візьмусь тобі писати, адже ми поклали, що я писатиму тобі вряди-годи. Таж ми ще й твердо поклали, що адреси моєї ти ніколи не дізнаєшся і мов листи тільки нас і в'язатимуть, але ця нитка не повинна остаточно порватися.

Цілую тебе востаннє, цілую чуло, чуло, безгрішним своїм, тихим цілунком — між нами-бо неблизький світ!

25 вересня 1894 року

Мій любий, маленький мій Луї!

Я знову розмовляю з тобою, як обіцяла. Ось уже рік, як ми розійшлися. Знаю, ти не забув мене, ми все ще поєднані одне з одним, і щоразу, як я *думаю* про тебе, я не можу не відчувати твого болю.

І все ж проминулі дванадцять місяців далися взнаки: накиннули на минувшину жалобний серпанок. Ось уже й серпанок постав. Одні дрібниці стерлися, інші подробиці і зовсім зникли. Правда, вони іноді спливають у пам'яті; якщо випадком що про них нагадає.

Я спробувала якось і не могла увияти собі виразу на твоєму обличчі, коли вперше тебе побачила.

Візьмися й ти пригадати мій погляд, коли ти побачив мене вперше, і ти збагнеш, що все на світі затирається.

Недавно я осміхнулася. Кому?.. Чому?.. Нікому й нічому. В алеї весело заграв сонячний парус, і я несамохіть осміхнулася.

Я й давніше намагалася осміхнутися. Спершу мені здавалося несила знову цьому навчитися. І все ж, кажу тобі, якось я, проти волі, осміхнулася. Я хочу, щоб і ти також дедалі частіше осміхався, просто так — на добру годину або на думку, що в тебе попереду якась будущина. Так, так, зведи голову й осміхнися.

17 грудня 1899 року

І ось я знову з тобою, любий мій Луї!

Я — мов сон, правда ж? Приходжу, коли мені заманеться, але завше до речі, якщо довкола пустка й темінь. Я приходжу й іду собі, я зовсім близько, але до мене не можна приторкнутися.

Я не почувуюся нещасливою. До мене вернулося завзяття, бо щодня настає ранок і, як звикле, змінюються пори року. Сонце сяє так лагідно, хочеться йому довіритися, і навіть звичайнісіньке денне світло сповнене зичливості.

Уяви собі, я недавно танцювала! Я часто сміюся. Спершу я примічала, що ось мені стало смішно, а нині вже й не злічити, скільки я разів сміялася.

Вчора було погуляння. Навзаході сонця всюди юрмилися тлуми чепурних людей. Барвисто, гарно, подібне на квітник. І серед такої сили-силенної втішених людей почувалася я щаслива.

Я пишу тобі, щоб розповісти про все це, а також і про те, що відтепер я навернулася до нової віри — я визнаю самовіддану любов до тебе. Ми з тобою якось правили про самовідданість у коханні, не вельми добре тямлячи її... Помолімося ж укуні за те, щоб усім серцем у неї повірити.

6 липня 1904 року

Роки збігають! Одинадцять літ! Я їздила далеко, вернулася і знову лагоджусь поїхати.

У тебе, звісно, своя домівка, любий мій Луї, бо ж ти нині геть-то дорослий і, певна річ, придбав жінку, діти, для котрих ти так багато важив.

А ти сам, який ти став? Я уявляю собі, що з лица поглядшав, рамена поширпали, а сивого волосу, очевидячки,

небагато ще, і вже певне, як давніше, лице твоє все світиться, коли усміх ось-ось діткне твої вуста.

А я? Не стану списувати тобі, як я змінилася, обернувшись на стару жінку. Стару! Жінки старішають раніше за чоловіків, і аби я була обік тебе, я б виглядала б тобі за матір — і вродою, і тим виразом очей, що з ним дивилася б на тебе.

Бачиш, як ми мали слухність, розійшовшись учасно. Тепер уже ми переболіли, заспокоїлись, і нині мій лист, що його ти певне впізнав з руки на коперті, став для тебе майже розвагою.

25 вересня 1893 року

Любий мій Луї!

Ось уже двадцять літ, як я не живу, любий мій. Якщо ти живий і прочиташ цього листа, що його перешлють тобі вірні й поштиві руки — ті, що протягом багатьох років пересилали тобі мої попередні листи, ти простиш мені, — якщо ти ще не забув мене, — простиш, що я вкоротила собі віку на другий же день по нашій розлуці. Я не могла, я не вмiла жити без тебе.

Ми вчора розійшлися з тобою. Поглянь уважно на дату — на початку листа. Ти, звісно, не звернув на неї уваги. Бо ж це учора ми востаннє були з тобою в нашому покої і ти, запорпавшись головою в подушки, ридав, як дитина безпомічна перед страшним своїм горем. Це вчора, коли в прочинене вікно зазирнула ніч, твої сльози, що їх я вже не могла бачити, котилися по моїх руках. Це вчора ти кричав з болу і жалівся, а я, зібравшись на силі, кріпилася і мовчала.

А сьогодні, при нашому столі сидючи, нашими речами оточена, в нашому чудовому куточку, я пишу ті чотири листи, що їх ти маєш одібрати з великими проміжками. Допишую останнього листа, а далі настане кінець.

Сьогодні ввечері я дам найдокладніші вказівки, щоб мої листи доправлено тобі, в ті числа, що на них указані, а також усе зроблю для того, щоб мене не могли розшукати.

Потому я піду з життя. Нема чого розповідати тобі як: усі подробиці цього огидного чину недоречні. Вони могли б завдати тобі болю, навіть по збігові стількох років.

Важливе те, що мені пощастило відірвати тебе від себе самої і зробити це обережно й лагідно, не поранивши тебе.

Я хочу й надалі опікуватися тобою, а для цього я мушу жити і по моїй смерті. Розбрату не буде, ти б його, можливо, і не переніс, бо тобі всі прикрощі завдають такого гострого болю. Я вертатиму до тебе не надто часто, щоб помалу мій образ втерся у твоїй пам'яті, і не надто рідко, щоб позбавити тебе від марних мук. А коли ти дізнаєшся від мене самої всю правду, мине стільки літ (бо час мій помічник), що ти вже сливе не зможеш збагнути, що означала б для тебе моя смерть.

Луї, рідний мій, сьогоднішня наша остання розмова здається якимсь лиховісним дивом.

Сьогодні ми говоримо дуже тихо, сливе нечутно,— надто ми вже далеко одне від одного, бо ж я існую тільки в тобі, а ти вже забув мене. Сьогодні значення слова *зараз* для тієї, котра пише й шепоче, зовсім інше, ніж для того, хто читатиме це слово і тихо вимовить «зараз».

Зараз, подолавши таку величезну віддаль у часі, подолавши вічність — хай це здається безглуздом,— зараз я цілую тебе, як колись. Та й по всьому... Більше я нічого не докину, бо боюся стати сумною, а отже, злою, бо не важуся признатися тобі в шалених мріях, які неминучі, коли кохавш і коли кохання величезне, а чулість безмежна.

ДІЯННЯ ЛАНТЮРЛЮ

В яскравому сонячному світлі показалася віддалік струнка сільветка першого верхівця. На трибунах, що рябіли розмаїтими уніформами, то тут, то там лунали окрики, зливаючись далі в тисячоголосий єдиний рев:

— Попереду Жантіль на Лантюрлю!.. Славно, Лантюрлю!

Направду, були то вони. Чудовий огир із молодим елегантним верхівцем, що красив його ще більше, вже завершував гони нестримним легким чвалом, тоді як його суперники здавалися ще маленькими хмарками аж ген на обрії. Перед урядовою трибуною верхівець різко збив назад коня, і той, ставши дуба, завмер на мить, як із бронзи вилитий,— публіка аж нестямилася від довершеності його форм.

Перелюднені трибуни хвилювалися. Велике панство — чепурні пані в ясному вбранні, чепурні офіцери в темних уніформах, цивільні в непоказних костюмах, але всі голова в голову славнозвісності — всі вони оточили переможців. Навіть найвельможніші, найвродливіші жінки збуджено тупотіли ногами і простягали руки в рукавичках — торкнулися лискучої з металевим відливом шиї Лантюрлю; їхні зори раз у раз спадали на трохи блідого, але всіміхненого поручника.

З юрби сенаторів та всіляких радників — вони складали її осереддя,— сяючи золотим шитвом однострою, виступив генерал, привітав офіцера і, надшориваючись, висловив свій захват конем.

Відтак Лантюрлю поштиво повели з Марсового поля, де він здобув перемогу, до Військової школи, в його стайню, що стала нині знакомитою; коли кінь проходив крізь юрму роззяв, котрі витріщали на нього очі, нанастанно клацали фотоапаратами й нагороджували гучними оплесками, здавалось, ніби він тямить щось і збурений довколишніми згуками здоровлень... І хоча в нього ще злегка тремтіли ноги, груди були вкриті піною і в очах не вигасло шаленство змагання, кінь натужив м'язи і, ніби показуючи чудові лінії свого тіла, гарно вигнув шию.

І ось, живучи в дрімоті невиразних споминів, уривків тьмяних образів та призабутих звуків, кінь, у дощату загороду замкнений, освітлений лише вузьким променем

світла, що просмикувалося крізь трикутне віконце, ще і ще раз наново перечував, як він напружує всю силу й побиває всіх. І поки його довгі зуби жували, десь у закармарку його простацького мозку жеврїла думка про те, що він слухняно корився велінням і героїськи віддавав свою снагу, дарма що вхоркався, і на мить він відчув, саме відчув, що вчинив правильно.

Перемога легко далася Лантюрлю, хоча умови перегонів були дуже важкі. Останній відтинок — на цьому сходився багато хто — задовгий, хоча переможець зумів випередити учвал усіх своїх перебіійців і вийти першим на східну доріжку.

Господар Лантюрлю, поручник, та його молода дружина були щасливі подвійно, бо в ті дні вперше прозоре личко їхнього синочка Моріса, що знайшовся в один день з Лантюрлю — достеменно три роки тому, — зашарїлося рум'янцем.

Відтак Лантюрлю вийшов переможцем ще раз — він виграв кубок центральних провінцій. Але цього разу йому довелося подолати більше труднощів і витратити куди більше снаги, щоб випередити Калі — молоду, ясно-сіру кобилу, власність пана де Сент-Олен.

Збігло два роки. І поручник мусив примиритися з тим, що кінь, дарма що породистий, уже не годен виступати в великих верхогонах. Його ім'я ще бринїло, завдяки перемогам у двох змаганнях, але самого коня почали забувати. Його передали до кавалерійського ескадрону, де він попав до простого вояка — пересічі серед соток інших. Його називали просто Тюрлю «Він рекордист!» — оголошував у перший рік ад'ютант здумілим рекрутам. «Він-бо рекорди ставив», — згадував хто-небудь за два роки, коли під час важкого переходу глеюватими дорогами кінь раптом починав басувати й поривався вперед.

Нарешті настав час, коли кінь, змінивши вже не одного господаря і стайню, попав під батіг візника. Ще дужий, дарма що розміняв перший десяток, він легко бігав сезон, другий...

Але старощі, ця неблаганна недуга, та вбогий покорм далися таки взнаки: йому важко було вже без упину працювати.

У колишньому переможцеві ще відчувалася іноді раса.

Лантюрлю ставав раптом по-давньому жвавий, в ньому озивався голос крові, і це все додавало йому сили витримувати нескінченну крутанину по лабіринту паризьких вулиць. Тепер він мусив появляти неабияку силу волі та геройське завзяття, щоб дошлуганитися до воріт своєї похмурої стайні, ніж колись, щоб доскочити свіжим піском до кінцевого стовпа або погарцювати перед урядовою трибуною.

Ніхто нині вже не цікавився його іменем. Навіть фурман не знав його. Лантюрлю більше не існувало.

А далі нескінченною низкою потяглися дні, що висилювали й занепащали його помалу, але так само певно, як і духопелики. Під шкурою, місцями стертою до крові, гостро випнулися ребра. Кінь розучився бігати; іноді він ще трюхикав, коли його раптом опадали колишнє завзяття та спортивний азарт, але потім розгублювався і ніяково тушчав на одному місці.

Постійна праця в запрягу, побій за побоєм, блуканина без кінця плутаними вулицями доконали коня. В нього вже нічого не залишилося від колишньої витривалості, перебраної від предків, він уже не міг ганяти трюхом невтомно цілий день, як від нього вимагали, змагати страшливу втому, що сковувала все його тіло, і тепер йому ледве ставало снаги дотягти якомсь до вечора.

Якомсь уранці його не запрягли, як звикле; прийшов якийсь чоловік, його новий пан, і повів за собою, кинувши на прощання скализубам-конюхам:

— Ми ще змусимо його погарувати. Я з нього ще здеру свої грошки, повірте мені.

Коня запряжено в вагонетку, що котилася рейками, прокладеними від кар'єру. Вагонетка рухалася легко, і праця спершу здалася Лантюрлю не така вже важка. Одначе вже від другої години йому відмовили ноги, тремтячі з напруги, викривлені, розбиті від безупинного гарування. Він зупинився знеможено між рейками, прикутий до маленької вагонетки, ніби врослої в землю. Зчинився страшний крик. Кінь, увесь затрепетавши, зібрався на останній силі, очі його налилися кров'ю, і зрушив вагу, курчово перебираючи ногами кам'янистим схилом. Йому пощастило посунути вперед! Він проплуганив вагонетку ще кілька метрів — до ями, куди скидали каміння, — їй же право, то був справжній подвиг, що їх коли-небудь довелося докочити Лантюрлю в великі дні свого життя, ося-

яні сонцем слави. Це таки був видатний, але ніким не поцінований рекорд!

Одначе його найвище діяння було ще попереду. Через три дні він протягом кількох хвилин проявив правдиву велич. Хоча в ті хвили він нічого не двигав, нічого не віз, навпаки, його самого вів чоловік.

Сталось так, що він не тільки не міг іти, але не годен був і зрушити з місця.

Тієї миті, коли він раптом зупинився як укопаний посеред бруку, сталася драматична зустріч, що про неї ніхто з дійовців і гадки не мав: вулицею випадково йшов офіцер з чотирма нашивками на рукаві, разом із рожевим вродливим хлопцем, але вони не впізнали Лантюрю, так само як і кінь їх не впізнав.

Його голова куняла до землі, до тієї чорної безодні, що дарувала солодке забуття і що її кінь бачив своїми сліпачками. Вона помалу хилилась, улягаючи тягареві свого тіла, такому нині нестерпному — тягар той треба було будь-що перебороти, бо він тягнув її до землі і в землю.

— Н-но! Н-но! — волав лупій.

І тоді, слухаючись голоса одвічного пана, божистого веління людини, расова тварина нараз перейнялася знову войовничим завзяттям, лютою ненавистю до перешкод і потребу подолати всі завади на дорозі до мети; вона вирвалася з нерухомості, з небуття: ступила крок, потім ще крок і пішла...

І коли вона, хитаючись, подалася вперед, в її жалюгідному мозкові, запакованому в череп, як у тісний склеп, знезацька спалахнув спомин про бурхливі оплески... І тоді сталося диво: величний, як статуя, що ожила, кінь якимсь дивом зібрався на вже знеможеній силі і, захоплений видовом нового життя, переступив поріг різниці.

МОГИЛА НЕВІДОМОГО СОЛДАТА

— Ха-ха-ха!

— Хи-хи-хи!

Просто годі було втриматися від сміху, коли потішник Мартен пускав свої дотепи! Весь у чорному, з білою маніжкою, сидів він цілий день, ніби сорока в клітці, за дрютяною сіткою поштового відділу, продавав людям марки, розбирав і розкладав листи по гніздінках дерев'яних поличок — туди, сюди — і, пораючись, тішив усіх жартами. Чи ж дивина? Хлопець він молодий, та ще й веселої вдачі, має такий хист: у всьому геть — і в людях, і в подіях — укмітити щось кумедне і пришити комусь квітку. Зі стін маленького казенного закладу Мартенові дотепи розходилися по всьому місту, звеселяючи і старих людей, і дівчат, і молодичь. Навіть статечні понурі чиновники й гендлярі поблажливо казали про нього: «Штукар, справжній штукар!» — і пробачали дивакові його пересмішки.

Словом, Мартен був улюбленцем у публіки. Окружний прокурор потай заздрив йому, визнаючи, що в цього шпакка, безперечно, дар гострого слова, тоді як у нього самого лише дар словесної казуїстики.

Отож Мартена всі поважали; не те що заводського лампівника Жоеля, — той належав до численного й огидного поріддя зухвалих і з усього невдоволених бунтівників. Як я вже казав, жінки захоплювалися веселуном Мартеном; його прикладки, траплялося, були такі несподівані, що часом зовсім обеззброювали їх.

Мартен усе бачив у рожевому світлі, а Жоель — у темних тонах, примічаючи в житті надто багато горя й лиха; до того ж цей запеклий чоловік, як і всі незадоволені суспільним ладом, набрався небезпечних ідей і став «червоним».

Отаке-то було в нашому місті, подібному до закутніх містечок у всьому світі, як ось, мов блискавка, вдарила звістка: оголошено війну. Ви, звичайно, пам'ятаєте, що це сталося в липні 1914 року.

Мартена й Жоеля взято до війська, і вони поїхали разом. Вони були одного року заклику, одного роду зброї, і їх зараховано до одного й того полку. Жоель, ясна річ, дивився похмуро, кляв свою долю і зухвало називав війну різаниною. А Мартен сміявся своїм звичаєм, радіючи, що

вирвався з канцелярської клітки, і на двірцеві люди казали: «Гляньте, який веселий, ніби гулять їде!»

Та й на фронті ці два вояки поводитися по-своєму. Потрапивши в триби гуркотливої воєнної машинерії, що злісно вивергала вогонь, гострі уламки криці й міді (вони навпомацки, наосліп шукають, чиє б оце тіло пошматувати), Жоель шпетив війну на всі заставки і навіть ображав патріотичні почуття, твердячи, ніби солдати такі ж люди, як і вищі чини та панове міністри. А Мартен як був реготун, то реготуном і зостався. Жоеля зарахували до неблагонадійних, і начальство наказало тримати його під наглядом. Ще б пак! Чоловік сприймає трагічно цілком нормальне явище, шкодує солдатів і заводить із ними небезпечні розмови, бо після них вояки починають думати про таке, що без нього їм і на думку б не спало. Але скоро з'являвся Мартен, як від його жартів і дотепів знімався гучний регіт, що глушив у вояцькій душі відгомін шкідливих Жоелевих розмов; і рядові забували про свою долю. Двох земляків навіть навмисне нацьковували один на одного, щоб розважити невибагливих слухачів: перший усе сущився, бурчав і лютував, а другий шпигав, підкушував і вивертася.

Зрозуміло, такий дотепник, як Мартен, що викликав безуважний регіт, був знахідкою для полку. Капітан Макрон так і казав:

— Молодець! Просто знахідка!

— Авжеж, отакий смішко розвеселить навіть отару баранів біля воріт різниці,— відгукувався майор Екенфельдер, який на солдатів дивився очима фахового м'ясара,— мирного часу він торгував худобою і мав власні м'ясарні.

Та якось куля влучила Мартенові в голову. Він замовк, не скінчивши каламбура, але замовк не назавжди. Смерть відпустила пазури, і Мартен вислизнув з них, прихопивши з собою всю свою бурхливу життєрадісність.

Тільки характер її трохи змінився. Після трепанації черепа, яку довелось йому зробити, в його пам'яті виникли якісь дивні провали, і взагалі діяльність мозку зазнала шванку. Траплялося, що серед веселих дотепів і масних анекдотів він раптом уривав потік своєї пророчистості і зачинав бубоніти собі під ніс довгі уривки з катехізису або шкільної історії Франції, що зненацька впливали в якихось клітинах його мозку. І тепер він багато вимахував руками, підстрибував, кривлявся, як мавпа, і став

справжнім блазнем, звеселяючи прикутих до ліжка поранених. Часом до палати викликали головного лікаря, щоб він подивився за Мартеном і розважився кумедним видо-виськом.

— Бідолаха з'їхав з глузду,— ставив діагноз головний лікар.

І він пояснював, що в цього пораненого через пошкодження мозкової оболонки ніби сталося коротке замикання — розрив складних зв'язків нервових центрів, причому в розладнаному організмі уціліло лише безперервне веселе й кумедне збудження.

Треба думати, що в ті дні відчувалася велика потреба в гарматному м'ясі, бо його знову послали на фронт.

По дорозі він мало не зчинив рейваха на вузловій станції, де почав на пербні витворяти якісь акробатичні стрибки. Коли ж він з'явився на передових позиціях з чорним ковпачком на трепанованому черепі, товариші одностайно визнали: «Зовсім схибнув!» — і казали, щоб краще його послали не на фронт, а в Бісетр — до божевільні. «Там би його, може, підлатали!»

Втім, вони тільки вигадали на тому, що Мартен опинився не в Бісетрі, а в шанцях, бо і в солдатських землянках, і в селі на відпочинку він таке виробляв, що веселив усіх ще більше. А реготав він так заразливо, що всі навколо лягали зо сміху. Незважаючи на тяжке поранення в череп, навіть, виявляється, саме завдяки йому, всі магнетичні струми природженого дотепника розтікалися від Мартена широкими хвилями. Ще більше, ніж колись, він рятував від нудьги й суму, і начальство цінувало його, як живий амулет. Зате Жоель по-давньому, навіть ще лютіше, лавав війну і здавався якимсь лиховісним страховищем. До речі, фізично Мартен поздоровшав і цілком задовільно тягнув солдатську лямку.

Якось уночі пролунав наказ: «В атаку». Слухаючись команди, Мартен виліз з окопу і опинився за бруствером, обік Жоеля, який сипав прокляттями, але все ж кинувся вперед із гвинтівкою напереваги.

Проте коли вийшов із шанців увесь батальйон і нещасний блазень із пробитим черепом побачив навколо себе безугавні спалахи ураганного вогню, почув виття гарматнів і посвист куль, що ніби розшукували його, він утратив останні рештки розуму. Так страшно йому стало, що він скочив у глибоку вирву, вириту «чемоданом», і зашився

на дно — там хоч не видно було грізного видовища і не так чути гуку гармат.

Атака провалилася. Її повели всупереч здоровому глуздові, без підготовки, навіть без попередньої розвідки, — просто тому, що командирові бригади заманулося якось розвіяти поганий настрій. Безладним гуртом у шанці вернулася тільки одна третина батальйону — все, що від нього лишилося.

На переклику Мартена не долічилися. Записали, що він пропав безвісти.

Та на другу ніч сторожовий патруль знайшов його у вирві від бомби, де він сидів, скоцюрбившись, і кривив кумедні гримаси зорям. Сержант, начальник патруля, витяг його з ями і привів у батальйон. Цілу дорогу вар'ят вистрибував і блазнював.

Справа з цією невдалою атакою обернулася на зле — про неї, на лихо, дізнались у вищих штабах. Командир корпусу обляяв командира бригади, а той, зрозуміло, звалив усю вину на солдатів — «розклад у лавах війська». Обох генералів розпалили одне одного обуреною розмовою на цю тему, й було ухвалено вжити якихось заходів.

Запроторили до в'язниці Мартена як боягуза, який порушив військовий обов'язок, підло сховавшись у ямі коло самісінької траншеї. Запакували й Жоеля, який брав участь в атаці і повернувся з небагатьма вцілілими, але ж його визнано за «головного винуватця розкладу армії в даному секторі».

Обох обвинувачених судив військовий трибунал. Відповіді Жоеля на суді, різкі, тверді, суворі, його сміливі вказівки на справжніх винуватців невдачі, та поведінка Мартена, його безглузде бурмотіння і недоречний сміх обурили суддів. Хтось із нижчих офіцерів спитав:

— Може, цей Мартен божевільний?

— Та що це ви? Ні! — дружним хором відповіли його колеги. Але для годиться викликали як експерта головного полкового лікаря — заслуженого чиновника з п'ятьма золотими галунами, який щодня обідав із генералом.

— Мартен? Та це ж симулянт. Тут нема чого вагатися.

І військовий трибунал засудив обох обвинувачених до розстрілу. З цього приводу було одержано таємний наказ: верховне командування вважало за доконечне зняти з необачного генерала найменшу тінь провини за необдуманний, невдалий наступ. Крім того, завжди дуже корисно

пристрахати нижні чини. Саме так і судили в трибуналах усі чотири роки війни: накази начальства завжди ставилися вище фактів, а престиж офіцерів — вище такої нікчемної дрібниці, як правда.

Мартен зовсім не розумів, у чому річ. Він од усієї душі веселився, кривляючись і пританцьовуючи в залі засідань трибуналу (до речі, раніше в цій залі танцювали на балах), так само повадився він і після вироку, коли обох засуджених знов привели до тюрми.

Та коли божевільного замкнули в камері, обличчя його вперше здригнулося, і на ньому з'явився якийсь дивний вираз. Видавалося, ніби вперше в житті перед ним розсунулася завіса життєвої буденності, він невиразно побачив складні її причини й сплукувався їх збагнути. В очах, на яких сліози виступали тільки від нестримного дурнуватої сміху, на мить блиснула якась іскорка, а потім вони ватьмарилися тугою й жахом.

Свідком цього пробудження думки був тільки Жоель: стратенців лишили вдвох.

Як я вже казав, між ними ніколи не було доброї згоди. Та ось бунтівник Жоель, сповнений гнівного обурення, підвів голову і побачив, що божевільний веселун зі страхом роззирається довкола.

Мартен спитав якимось чудним, тремтячим голосом:

— Що ж це таке? Ні біса не можу втямкувати.

І серце підказало суворому бунтівникові Жоелю блискучу думку — він відповів:

— А ти хіба не бачиш? Хочуть пожартувати.

Мартен повірив, посміхнувся, пустив якийсь дотеп, і початок трагедії згладився.

Та за кілька хвилин вар'ят знову спохмурнів і вперто спитав:

— А навіщо ж нас замкнули?

— Ти думаєш, це тюрма? Трохи скидається, звичайно, — жартівливо відповів Жоель (йому навіть стало мужності весело при цьому всміхнутись). — Але це тільки так здається. Хіба не бачиш, це просто сховище. Хочуть уберегти вояка від небезпеки.

І найперший жартун, котрий тепер здитинів, миттю повірив безглуздій вигадці й широко посміхнувся.

І ось так Жоель, продовжуючи почате ним в пориві невідомого жалю до нещасного уламка людини, яку «правосуддя» прирекло на страту разом із ним, присвятив їй

останні години свого життя. Він віддався піклуванню про вар'ята всім серцем, не дозволяючи собі забутися ні на хвилину, стежив за кожним своїм словом, і ясний розум невинно засудженого оберігав спокій безумної душі такого ж невинного смертника.

Голова в Мартена працювала дуже кепсько, та все ж він казав собі, що не зробив нічого лихого, і ця упевненість полегшувала Жоелеві його роль у такій жалюгідній і великій комедії, що відбувалася в куточку цієї брудної війни.

Рано-вранці їх повели на розстріл з усіма належними церемоніями. Засуджені простували посеред збройних конвоїрів.

— Чого це стільки хлопців, і всі в парадній формі? — спитав підозріло Мартен, ладний знову перелякатись.

— Та сьогодні ж парад. Чи ти забув? Видно, в голові в тебе клепки зовсім порозсихалися.

Мартен витріщив очі.

— Зараз, братику, буде церемонія всім навдивовижу, — пояснював Жоель природним, бадьорим голосом (але міцно стискаючи кулаки), намагаючись приспати Мартенову підозру.

У полі, перед двома вкопаними в землю стовпчиками, вишикувався весь полк на чолі з потіковим командиром і майором-м'ясарем Екенфельдером; обидва сиділи на конях, чепуристі, блискучі.

— Що це вони читають? — спитав занепокоєно Мартен.

— Як то що? Промову з папірця читають.

— Вони про нас балакають. Хіба не чуєш?

— Аякже! Ми ж з тобою зазнали небезпеки, та ще й якої!

Підступив полковий священник. Він почув цю розмову і, про все догадавшись, поспішив одійти вбік. Соромлячись своєї участі в страті невинних, він охоче скоротив ритуал служби і тільки стиха прошепотів: «Амінь», не зважаючись глянути на стратенців.

Коли в них зірвали з шинелей кілька гудзиків та суконні погони з номером полку, Жоель сказав:

— Ось тепер ми з тобою цивільці. Відвоювалися. Звільнені вчисту, і тепер уже назавжди.

Він промовив це так упевнено, що Мартен заспокоївся і зацікавився перешикуванням батальйону.

Нарешті їх розлучили, але перед тим Жоель ще встиг сказати:

— Це, братику, все на твою честь за те, що ти так добре розважав солдатів.

І Мартен повірив: адже з ним і справді солдатам було весело.

— Чи ти ба! — пробурмотів він.

— А зараз буде найголовніше,— сказав Жоель дуже переконливо.— Оте, знаєш, ну, як його... Ну, стрілятимуть... зараз сам побачиш.

І страхотлива комедія відбулася так, як він сказав.

Жоеля вбито першого. Блиснула лінія вогнів, і випалом його перекинуло, немов картонову мету.

Можливо, в останню мить у Мартена майнула думка про страшну дійсність цієї війни і всього нашого світу. Але сказати цього з певністю не можна. Та й мить ця була така коротенька.

Мартен упав навзаки, ніби підкошений, буцімто град куль угнітив його божевільну голову в землю. І коли полк повели церемоніальним маршем повз страчених, я побачив долі це жалюгідне тіло розстрошеного блазня. Лице його було розчереплене, але воно все ще сміялося. Сміх навіки застиг у знівечених рисах, звиклий, моторошний сміх. І в смерті Мартен лишився потворною карикатурою веселощів свого народу.

Вкупі з Жоелем його кинуто в широку яму, де вже лежали трупи французів, постріляних німецькими, а деякі й французькими кулями.

І можливо, якраз тіло Мартена, цього нещасливого безумця, викопали з землі й поховали біля головного входу Триумфальної арки. Можливо, це його надгробок толочать ногами численні шанувальники слави, і міністри виголошують над ним промови про світову цивілізаторську місію Франції, про святість війни, а він сміється німим, навіки скам'янілим сміхом у чорному пеклі їхньої цивілізації.

ЯК ПРОЗРІВ ЙОН ГРЕЧА

Йон Греча був простий неграмотний селянин. Він і не чув ніколи, що є великі соціальні проблеми, та й узагалі не знав про те, що діялося в величезному світі, десь за межами того куточка румунської землі, де він гнув свою спину. З давніх-давен його батьки, як і прабатьки, наймитували на поміщицьких землях. І з мальства Йон уважав, що і він сам, і ці землі — невід'ємна власність дідича.

Коли Гречі настав час іти в солдати, його взято до флоту. Це було якраз під час війни. Але Йон не знав, що таке війна, точніше, він знав лише той краєчок війни, яким вона торкнулася його істоти. Йон слухняно виконував накази командирів і робив усе, що йому загадували. Звеліли, і він в ім'я не званої йому мети брав у руки гвинтівку, як брався колись за мотику чи плуг. Навіть у ті чорні дні, коли разом із гурмою таких самих румунських селян, одягнутих в однострої, він відбував муштру, коли йому товкмачили: «Намагайся вбити більше, старайся також, щоб тебе не вбили, а втім, це вже твій клопіт», — навіть у ті чорні дні Йон Греча нічого не втямив.

Та ось один робітник підійшов до нього, передав йому пачку листівок і попрохав роздати їх матросам. Греча вволив прохання, не знаючи, що написано в цих листівках, бо він не вмів читати та й не звик цікавитись.

А ті листівки були закликком до моряків:

«Брати-матроси! Брати-робітники, одягнуті в уніформу! Не стріляйте в ваших братів-червоноармійців, якщо румунські дідичі поженуть вас воювати проти Радянської Росії — бо Росія єдина пролетарська держава в усьому світі!»

Командир застав Гречу за розповсюдженням листівок. Його заарештовано, бито до крові, мордовано, як і всіх політичних в'язнів. Півтора року попереднього ув'язнення, півтора року тортур. Потому його віддано до військового суду.

На суді Греча мовив про своє дитинство, про свої юнацькі роки; Йон Греча розповів, як він жив до того дня, коли на нього одягнуто уніформу. Він пояснив суддям, що до призову в армію він гарував, як робоча худоба, і що всі його родаки — і ті, що залишилися живі, і ті,

що вже померли,— теж гарували «задля того,— мовив Греча,— щоб наш піт переливався в золото». Він вірив, що так воно й треба, аби він працював від рання до смеркання, що такий закон життя, бо на те, мабуть, господня воля, щоб його селянський піт приносив золоті врожаї дідицям. І що ні його батька, ні його матку, ні його братів і сестер, так само як і самого Греча, нітрохи не дивував цей невблаганний лад.

Потім Йон заговорив про листівки, він сказав панам військовим суддям, що він не знав тоді, що робить. Він не тільки не прочитав ні слова з того, що написано в листівках, які взявся роздавати, але навіть не подікавився, що ж там написано,— така велика була сила звички до послуху.

Соціалізм, комунізм були для нього як слова чужою мовою, незрозумілі слова. Він навіть не пригадає, чи чув він, Греча, їх давніше, перед в'язницею. Далі Йон пояснив, що в тюрмі він побачив людей, «яких називають комуністами». Його товариші по камері розтлумачили йому, якій справі він служив, сам того не знаючи. Вони розкрили йому очі на нужденну долю трудящих, на жорстоку несправедливість і безглуздість цього суспільного ладу, що перетворює бідних в робочу худобу, у власність жменьки багатіїв. Вони пояснили йому, що втілити комунізм у життя — значить знищити цей варварський лад і дати свободу, дати світле життя мільйонам темних рабів.

— Я вам розповів, панове судді,— вигукнув простий румунський селянин Греча,— про того чоловіка, яким я був колись. Але тепер я вже не той. Тепер вже немає того Йона Гречі. Те, над чим я раніше ніколи й не думав, я зрозумів тепер, і хай я пройшов через муки й торттури, я став справжньою людиною.

Йому, Йонові Гречі, так легко було виправдатися перед судом, покликаючись на очевидне невідання, в якому він учинив приписуваний йому злочин, але він героїчно сказав те, що тут, перед лицем військового суду, оберталося в найтяжче обвинувачення. Йон добровільно і свідомо накликав на себе «найвищу кару» — і він це знав, цей простий селянин.

— Комунізм — найбільше, що є на світі,— вигукнув він,— і якби господь бог правив світом, він не бажав би іншого ладу.

Бережімо ж як святиню ці слова, які Греча насмілився вимовити на судищі,— він знав, що через голови суддів

Його слова знайдуть шлях до серця таких самих простих людей, як він сам, Йон Греча.

— Кожен син румунського народу, кожен селянин і кожен робітник, кожен солдат і кожен ремісник,— всі ті, хто чесно працює,— мусять вступити до румунської комуністичної партії, знищити катів і встановити новий народний лад!

Йона Гречу засуджено до п'яти років тюремного ув'язнення. Але я не випадково ужив вислову «найвища кара». В Румунії, де скасовано смертну кару, існує багато засобів виправити цей недогляд за лаштунками офіційного правосуддя.

Коли слова, виголошені Йоном Гречею перед військовим трибуналом, дійшли до голови кабінету міністрів пана Братіану,— він страшенно розлютився. Бажаючи власкавити його, Гречу спробували знищити випробуванним способом: «Застрелити при спробі втекти» (як відомо, цей спосіб, що часто вдавався, полягав ось у чім: в'язня виводять із тюрми і дець на пустирищі пускають йому в потилицю кулю, а потім повідомляється «про спробу втекти»). Проте на цей раз така затія провалилася. Тоді Гречу спробували отруїти. Та завдяки щасливому випадкові і це не вдалося. Залишилось одне — закатувати його на смерть. Його позбавили їжі, закували руки й ноги в кайдани і кинули в мокрий тісний карцер — у так звану «герлу». Там він кілька місяців просидів навпочіпки, бо не міг ні встати, ні лягти.

Йон Греча оголосив голодовку. А це саме й було на руку катам, які тільки й чекали його смерті. Але інші в'язні приєдналися до Йона й також оголосили голодовку. Начальник тюрми був змушений поступитися; тим більше, що круг цієї справи зчинився крик, збурилися робітничі маси і навіть за кордоном громадська думка сколихнулася. Начальникові тюрми вдалося припинити голодовку різними обіцянками, і він звелів покласти Гречу до шпиталю.

Маленька будівля в дворі дофтанської тюрми,— так звана «інфірмерія», тобто лікарня,— найбільше скидається на могильний склеп. Сюди час від часу ще входять живі люди, але виносять звідти тільки мерців.

Тюремний лікар, між іншим, вельми люб'язно, з діявольською посмішкою, як казав мені один свідок, попереджає про це всіх недужих.

Греча ще не вмер. Але він збожеволів. Той, хто одного разу кинув у вічі кривавим катам усю правду, правду, яку йому підказало чисте серце селянина й громадянина, перетворився в живий привид, а шляхетна думка вмерла раніше, ніж людина.

Однак він, Йон Греча, був зримим свідченням того, як на нашій землі сходять паростки комунізму.

КРИВАВЕ ДЖЕРЕЛО

Білл П'ю — мерзотник.

Він викликає в мене огиду, по-перше, вже самим своїм еством, а по-друге, ще й тим, що він типовий взірець того плодючого поріддя подляків, що поганяють собою і письменство, і життя.

Кодло йому подібних аж роїться на обох півкулях, ширячись, як та пошесть, що в наші дні охоплює всі країни світу, але воно надто розплодилось в Сполучених Штатах Америки, куди таких негідників приваблює щедра ласа принада. Білл П'ю — догідливий пошихач багатіїв (нині він і сам зробився мільйонером), суб'єкт, котрий голінний на будь-яку підлоту та й чинить усякі підлоти; цього шпига, ката, найманого вбивцю, що прислужує великим тузам, їхнього посередника, помагача і спільника завше пориває туга, добре накручена пружина — ненатла жадоба зиску. І вже тут його крутість так іде в парі з безсоромністю.

Ким він лишень не був: конюшим, ковбоем, бурлакою, шинкарем, арештантом, бізнесменом. Стільки разів він багатів, утрачав статки і знову багатів, що справді став якимось перевертнем: здибавшись із ним, ніколи не знаєш, у якій він зараз личині і хто він — дука а чи злидень.

Я незрідка бачу його у шинку, в отому розмальованому ядучо-зеленою фарбою шинку, що причаївся пасткою на розі двох портових вулиць. У цьому мальовничому куточку старої Англії містер Білл просиджує годинами, бо, крім усього, він ще й страшенний п'яниця. «Пощо ж тоді вам ходити до цього шинку і кумпанувати з таким суб'єктом?» — запитаете ви, звісно, не задля частунку й милування на мого знайомця. Мацапура в нього страшелезна, а оковитої я й духу не терплю. А все тому, що хміль розпускає язика мовчунові Біллові, і в таких пройдисвітів дізнаєшся про деякі оказії нашої моторошної сучасної дійсності, замкнутої для невтаємничених, як та панцерна скриня.

А я збираю такі от скарби.

І от якось Білл П'ю лизнув силу-силенну коктейлів найрозмаїтіших барв — цілу веселку, розблисну в келишках. Він бовванів лицем до дверей на високому дзиглику, спираючись ліктями на прилавок. Його пірамідальна пика пошмарувалася сизим багрецем, капшукуваті п'яні очиці сльозилися, дебела шия кольору сирії яловичини була

куди ширша, ніж лоб, на маківці голови сиротів плаский кашкетик. Здоровецькими боксерськими кулачиськими (колись Білл виступав на ринзі!) він підпирав щоки; щелепи й вилиці йому стирчали ріжкасто, як це видно на образах у малярів-кубистів.

Я мав з собою газету і показав йому телеграфне повідомлення з Америки, де мова мовилася про судову розправу в місті Талса штату Оклахома, суд голосного вбивства індіанців. У мене були підстави гадати, що містер П'ю в якійсь мірі причетний до цієї справи.

І що ж, магічна сила трунку привела мого розмовця на шлях виливання своїх чуттів, що в таких добродіїв закінчується маркітною сповіддю. Коли я показав цій тварюці газету, він увесь засяяв, вищирився, рот розтягся аж до м'ясистих вух, а в роззявленій пащі блиснула мозаїка з жовтих кістяних клавішів і золотих брусочків.

— Чиста робота! — гукнув він.

— А чия?

— Як це «чия»? Звісно — чия: великих цабе, неабияких орударів.

І він підніс кулак до стелі, немов щоб показати на високе місце пробування тих таємничих всемогутніх ділків.

— Ну, що ж, — сказав я, — а тепер вони все-таки сядуть на лаву підсудних.

— Хто сяде? Вони?! Отаке скажете... Та їх і торкнутись не посміють!

І лице його скорчила складна гримаса, сповнена високої пошани до «великих цабе» і презирства до мене.

— Ніякої небезпеки! Ні їм, ні мені, — докинув Білл.

І Білл П'ю заходився сотати закустраний клубок цієї історії, нітрохи не турбуючись сусідством інших одвідувачів шинку — хінця, мурина і двох матросів, котрі важко глипали на нього в хмільному чаду.

— Червоношкірих уколошкили через нафту.

— Через нафту?

— Еге ж. Оклахома — здоровий штат, сливе рівний простокутник посеред Штатів. Там чимало всякого добра, а під землею, в надрах, як подекують, нафта. Сила нафти, і саме на терені Талси, — сказав Білл П'ю і лягнув широкою долонею по газеті, яку я приніс.

— При чому ж тут червоношкірі?

— Та ви ж знаєте, — червоношкірі в нас ще не перевелися. Червоношкірі... Які вони червоношкірі? Це вони

самі себе так називають, а насправді вони, можна сказати, шоколадного кольору. Еге ж, у нас їх була сила-силенна. Одначе помалу їх витурили з родючих місць, вимели дочиста, під мітлу, загнали на каміння, на пустки і назвали ті місцини резерваціями.

А як придавила їх американська цивілізація, вони почали вимирати, — ну ото, як, за чутками, вимирають слони або кити. Діло пішло шпарко, ми навіть вже тішилися, що скоро жодного червоношкірого не залишиться і ми їх нарешті спекаємося. Поголів'я цих двоногих тварин меншало й меншало, а все тому, що вони горойжились, хотіли зберегти свій національний уклад, такий от, знаєте, вільнолюбний дух і статечність і трималися шляхетними чударями. Але уявіть собі: вони схаменулися і також почали цивілізуватися: заходились балакати по-англійському, носити капелюхи, ходити до церкви, навіть наживати гроші. Відтоді ця худоба перестала вимирати, вона ніби ожила; звісно, далеко їм було до колишніх зухів героїчних часів, коли всякі їхні племена — алгонкіни, ірокези, сіу — розкошували в преріях і їхні воїни без усяких короводів скальпували наших сміливців, які завіялися до них із Сполучених Штатів.

Отож-бо в Оклахомі також відведено резервацію для цих напівцивілізованих дикунів. Але ви не думайте — їм не так уже зле велосся. За частоколами таборів у них були мисливські вгіддя з усяким звіром і дичиною, ніхто не заважав їм бавитися в своїй глухомані як заманеться, прикрашати голови пір'ям, як їхні великі предки, танцювати навколо віщунів або шкуратяних вігвамів або листяних куренів, навколо віщунів або ширококрижих, масних від лою індіанок, що носять своїх малят за спиною, ніби якісь клумаки. І, бачте, серед цих дикунів траплялися такі дебелі молодці, що їхній ставності могли б позаздрити і блідотварі. Блідотварими індіани називають усіх янкі і взагалі європейців, хоча й не всі ж ми бліді, ось у мене радше червоноувата цера, — вельми доречно додав Білл, бо саме тієї миті я подумав те саме, дивлячись на його криваву миздю. — Оклахомські індіани жили собі любесенько, — провадив далі Білл, — та скоро настав край їхньому привіллю. Знайшлася на них управа. І знаєте — хто? Я! Саме під цю пору вийшов термін мого вимушеного спочинку, яким пожалували мене панове судді в штаті Огайо після публічного й досить забарного обговорення, — про нього свого

часу чимало галасували в газетах. Я став знову вільним громадянином, але мені довелося змінити фах, і я підшукав собі нове ремесло — розвідку нафтових родовищ; я тут виявив неабиякий хист, а в цю справу мене втаємничив старий Біллі Шарп незадовго перед своєю смертю. (Подейкували, ніби я забив його, але довести це нікому не пощастило).

Як добрий розвідник, я винюшив, що за річкою Канейдіон, якраз на терені Талси, буде зиск. І справді, там знайшли ознаки нафти. Кажу «ми», бо нас туди прибилося, на жаль, кількоро душ, усі були озброєні до зубів і не дуже-то йняли віри своїм товаришам — взяли, як кажуть, очі в руки й малися на бачності.

Нафтодаїне поле все геть виявилось на терені індіанців. Як не крути, як не верти,— цілковита їхня власність, навіть за американськими законами, на жаль, писаними. Діялося це тисяча дев'ятсот сьомого року. Я повернув голублі, захопивши, звісно, з собою розмічену мапу, плани, і знову зголосився туди вже з своїм братом Томом П'ю — правда, ми з ним через ці справи полаялися на все життя. Подейкували, ніби я обікрав його, але це все брехні, начхати мені на них, та нині вже й термін давності минув, нема чого побиватися. Крім брата, ще приїхали зі мною великі тузи.

Еге ж, прибули самі великі цабе — з тих, хто на сьому земному падолі творить будь-які дива з поміччю двох талісманів, що влазять до бічної кишені: чекової книжки й вічного пера. Маги, чарівники, фінансисти, магнати! Ну що таке перед ними Білл П'ю? Хробак! Та хіба я зважився б водити їх за носа, як усіх цих поліційних комісарів, судових слідчих та іншу потолоч?.. Я вже був як шовковий. Слово честі!

Приїхали вони, роздивилися, прикинули, підрахували і раптом усі разом, як по команді, звичним рухом добули чекові книжки: треба ж було порозумітись з індіанцями, безперечними, законними власниками родовища.

Та уявіть собі — червоношкірі, виявляється, вже пообтесувалися, пообтиралося і стали настільки цивілізовані, що зрозуміли свій хосен. Вони розтелепали, що їм зовсім не вигідно продавати свої права раз і на все, змикитили, що скільки їм не дадуть, а краму їхньому інша ціна — куди дорожча, хоча він, ще нікому невидимий, ховається під землею і вчути його можна тільки з запаху. Індіани

вже збагнули основне правило цивілізованого світу: найкраща угода — участь у прибутках.

Ех, вікчемні дурні, якби вони знали, як ця «участь» для них обернеться, яку тут закрутять комбінацію... Та що ж це я забігаю наперед? Надумався кінець розповідати раніше за початок!..

Червоношкірі вперті, як чорти, й постанов своєї не змінюють. Вже як уроїться їм щось у голові — і довбнею не виб'єш. Ідоли, суцї ідоли! Що тобі оті вирубані сокирою і розмальовані зеленим і червоним оцупки, що прикрашають війстя до їхніх вігвамів. Ми й туди й сюди — ні, вперліся! Спокійно, терпляче правлять своє: «Ділити прибутки! Ділити пробутки!» Ніби й не чують наших умовлянь. А вже як ми старалися (і я, звісно, також), як їх улещували, як прискромлювали, щоб вони погодилися стромити лапи в пастку добрих панів янкї. Ніщо не допомогло, довелося поступитися. Ми клянемо їх, батькуємо, а вони лише посміхаються,— склали угоду на експлуатацію нафтового родовища з участю його власників у прибутках компанії.

Усіх цих власників перерахували в угоді, їх виявилось двадцять шість душ. От уже була кумедія: дивишся — обік підписів знаменитих, вельмишановних осіб, королів фінансового світу і важкої промисловості стоять кривульки якихось сміховинних імен — Джордж Велике Серце, Віллі Орляче Око тощо — довгий стовпчик.

Гаятися не стали, одразу почали розробку. До індіанської резервації нагнали ціле військо спритних пройд: інженерів, ділків, комерційних агентів, горлорізів-стражарів, привезли артілі робітників-нафтовиків, каменярів, теслярів та інших будівельників, і, як годиться у всякої армії в поході, за нею потяглися інтендантські обози й служби — цілі загони годувальників і гамівників спраги нашої орди. На голій рівнині, де ще, сказати б, учора я сам вочевидь бачив бізонів та оленів, повискакували, ніби печериці на гною, домки, халупи,— словом, вросло велике селище, ціле місто. Повідкривалися всякі контори, агентства, робітні, готелі з номерами першого, другого й третього розряду, як спальні каюти на великих пароплавах; запрацювала й міняльна крамничка, а в неї поставили таких самих здоровенних хлопців, як у поліційну дільницю та в корчми (тоді в Сполучених Штатах сухого

закону ще не відали і в пивницях подавали все, чого душа забажає).

Отаке-то. Зчинялися в селищі бійки, викрадали раз у індіанців якусь юну й гарненьку скво*, а бували такі побойща, що й усій поліції важко було навести порядок, влаштували якось лінчування негра,— словом, усе пішло, як водиться в білих, у великих американських містах, цивілізованих центрах. Уявіть — деякі індіанці навіть за своїли наші звички й смаки, навчилися пити-гуляти й галабурдити, а білі, так ті вже зовсім розперезалися, бо з дикунами-індіанцями нема чого соромитися. Переконливий приклад, узасмопроникнення двох світів. Але обличмо високу філософію!

Добували нафту, аж шуміло. Родовище виявилось багате і нібито невичерпне. По всій рівнині стрімили нафтові верхи, мов риштування на будові великого міста: чорне золото помпували зі свердловин і гнали по рурах цілими річками, цілими потоками, а його все не меншало.

Зате в руки червоношкірих господарів по грошових каналах потекли пачки кредиток: течуть до них долари від року до року, а господарів цих, як і давніше, двадцять шість.

Та ось одного знаменного дня далеченько від промислів, у самому Нью-Йорку, найвищому святилищі, в одному робочому кабінеті, де стояло бюро, а на ньому телефон, один дженгльмен (ім'я його я не зухвалюсь вимовити всує), переглядаючи рахунки й телеграми, сказав:

— За п'ятнадцять літ — сто шістдесят один мільйон барелів роци; тубільцям, власникам нафтових джерел, викинуто тринадцять мільйонів доларів. Ці люди тут зайві!

Секретар, завмерлий перед ним непорушно, як телефонний апарат, ладен у всьому догодити, відповів:

— All right**, містер!

Адже він зрозумів, що дістав наказ, бо присуд виголосив один з правдивих володарів сучасного світу, хоча з за давньої демократичної звички його називали ще просто «містером».

Збігло трохи часу, і того ж таки тисяча дев'ятсот двадцять третього року старшини індіанського племені, вичепурившись у найкраще своє вбрання, якось уранці довго

* Дівчину.

** Гарзд, слухаюсь! (Англ.).

чекали свого побратима, по імені Велике Серце, запрошеного на спільні лови. Велике Серце запізнився, хоча в червоношкірих пунктуальність — правдива манія. Ждали, ждали, а його все нема. Тоді вони всі рушили вервечкою до нього і знайшли його при смерті. Лице йому запало, зчорніло, він мовчки тіпався в корчах, а навколо пронизливо вили жінки й перелякані чаклуни. Нараз його могутнє тіло випросталося і від цього стало ніби велетенським. Він помер.

Ніхто не сумнівався, що його отруїли, але ті, хто знав, чия рука всипала отруту в його філіжанку і чий наказ скерував цю руку, були німі, як раби. Велике-Серце належав до власників родовища. Тепер їх залишилося двадцять п'ять.

Незабаром по такій події їх замалим було не лишилося двадцять чотири — через нещасний випадок на ловах.

Червоношкірі й блідотварі разом цькували звіра. Один із білих, що мчав конем позаду всіх, вистрелив, але куля тільки пробила найближчому від нього індіянину стегно, хоча мала... Словом, схибив, вайло!..

Ех, минула золота пора, коли великі хазяї могли, не моняючись, згладити зі світу якихось там двадцять п'ять небажаних їм йолопів! У наші дні це вільно хіба тільки під час війни, а діло, на жаль, відбувалося мирного часу.

Я мав приятеля, вельми вигадливий хлопець, йому в голову ніби два клало, а третій топтав. Він нагадав мені:

— А трюк із змовою! Присобачимо їх до змови проти державного ладу і всесвітньої цивілізації. А вже цей трюк, знаєте, надійний, випробуваний засіб і вживається в усіх країнах. Викрито якусь моторошну змову з маркітними подробицями — і прошу — небажаний елемент пускають у розхід, а добромисні простаки ще й дякують і радіють: «Так їм і треба! Який чудовий у нас уряд!»

А змову зліпити за виграшку, треба лише підшукати спеців, кількох, так би мовити, підроблювачів чужих підписів, щоб виготовити документальні докази, та ще кілька красномовних провокаторів, щоб галасувати про національно-визвольний рух або влаштувати замах. Ми, звісно, мали напихваті майстрів обох цих фахів. І ось досвідчені вмілі провокатори пролізли в плем'я тубільців, хазяїв нафти, і почали терпеливо роз'яснювати червоношкірим, яку б вони мали користь, аби скинули ярмо американських поневолювачів, і переконували їх, що для цього

досить тільки висадити бомбою якусь громадську будівлю на терені промислів. (Між іншим, звичайно, піднесли рецепта вибухівки).

Але наші агенти наштовхнулися на обурливу байду-жість індіанців. От тварюки! Нам-бо не треба було навіть, щоб вони довели комедію до кінця, а хоч би одробину зацікавилась. Та де там! Не хочуть нічого розуміти, та й годі. Обачні, бевзі! Зате, уявіть, що сталося! Кращий наш найманий агітатор з'їхав з глузду: начитався шкідливих книжок, щоб розписувати, що там мовиться, і заразився небезпечними ідеями. Ну й дістав по заслугі: давніше багаті люди трактували його прихильно, як порядного чоловіка, а тут вирядили в смугасту арештантську куртку й запроторили в хурдигу. Сам винен: переконливіше, ніж вимагалось, викладав крамольні погляди.

Отож власників нафти по-давньому двадцять п'ять. Прибуток їм іде і хоч би один трапився невдоволений буркотун, — нема до чого присікатися.

Ви, безперечно, чули про ку-клукс-клан? Там, знаєте, найдобріша публіка, переважно золота молодь, паростки багатих і впливових родин — усі такі елегантні спортсменці й аматори гострих учуттів. У південних штатах вони об'єдналися, щоб лупцювати католиків і лінчувати негрів, а далі поширили свою програму, завели до неї розправу з усяким підлим і нахабним набродом, що сміє щось вимагати в капіталістів й бажає розмовляти з ними як з рівнею. Наші патріоти-протестанти — американська одміна фашистів і так само, як вони, дозволяють собі багато вчинків, що при бажанні можна назвати злочинами, це їхня перша одмінна прикмета, а крім того, вони вряджають мальовничі походи свої організації. Уявіть — усі йдуть вулицею лавами в чорних каптурах, голова й лице затулені чорними мішками... Показне видовисько! От ми й урядили такий похід у нашому нафтовому селищі — воно вже на той час стало містом, й чималим: постелилося довгою стягою вздовж лінії нафтових верхів, що напрочуд скидаються на голі кістяки башт. Індіанці повилазили, дивляться. Похід їх зацікавив: схоже було на їхні власні обрядові церемонії на честь покійних предків, але далеко більші й грізніші. Все йшло тихо-мирно. І раптом, коли процесія вже закінчувалася, з якоїсь причини, — так ніхто й не міг з'ясувати чому, пощо зчинилася веремія, стрілянина, озвалися кольти, — навколо чорних каптурів ку-

клукс-клана і крицевих шоломів полісменів засвітили кулі. Коли цей гармидер утихомирили, на брукові побачили троє трупів — уколошкали трьох громадян-індіанів — трьох власників нафти. Отже, лишилося їх тепер живих двадцять два.

Ну, в місті пішли прикрі балачки, зчинився алярм. Щоб його розвіяти і прогнати всякі небажані думки, компанія вжила заходи: вона завжди піклувалася про дозвілля своїх слуг, узагалі по-батьківському опікувалася ними і тепер вирішила накрутити на промислах кінофільм. (Можливо, тут малася на увазі і цілком законна реклама). В картині повинні були брати участь індіани, робітники та урядовці компанії і вся міська людність, — словом, задумали соковитим місцевим колоритом відтінити дві блискучі зірки американського екрана, дві зірки першої величини в образі мужнього красеня кіноактора й чулої красуні кіноакторки.

І ось тут-то, — сказав Білл П'ю (і в голосі його фальцетом вискнули гордовиті нотки), — на кін виступив я! Все це діло передали мені. Треба вам сказати, що саме на той час, тобто три роки тому, я став діячем мистецтва, кінорежисером.

Я замовив чудесний сценарій. Грошей мені сипонули щедрою рукою, і тому я міг удалися до найславетнішого сценариста. Як же його прізвисьце... Тю ти чорт!.. Вилетіло з голови... Та ви його, либонь, знаєте! Він збив мені таку штучку... Просто диво! Одна назва вже чого варта: «Талсійська діва»! Сенсаційно, карколомно, нічого банального! Правда ж? Ну ви ж самі знаєте, американці — генії кіномистецтва! У них завше такі чудові, такі оригінальні задуми! Наша знаменитість цього разу перевершив себе самого, і я дістав від нього незрівнянний сценарій: напруженість, інтриги, драматизм, дивовижна свіжість ідей! Поміркуйте самі: молоду біленьку дівчицю-американку умикають підлі індіани, яким нібито заважають нафтові промисли батька цієї чарівної міс, хоча батько в неї мільярдер і разом із тим, звичайно, філантроп. Білі на конях кидаються навздогін викрадачам. Летять, як на крилах... Дорога кожна секунда... треба наздогнати червоношкірих лиходіїв якнайхутчіше — ось-ось вони знімуть скальп з білявої голівки своєї полонянки. Словом, першорядний твір, бойовик! Окраса картини, вся її принада, вся оригінальність саме в цій гонитві, в цих верхогонах з перешко-

дами. Перешкод безліч: треба промчати крізь степову пожежу, крізь розбурхані хвилі повені, пролетіти через гори й долини і навіть перехопитися через кур'єрський потяг! Нарешті індіанців догнано, оточено саме в ту мить, коли їхній найстарший чаклун підняв ножа над янгольськи невинною жертвою. Індіанці падають під пострілами месників, і бідну дитину врятовують батько й наречений.

Ну ось, гаразд. Розподілили ролі, почали ставити. Індіанам усе припало до вподоби. Останню сцену повторювали разів із двадцять. Нарешті її відшліфували, вигладили й почали крутити. Кінооператор Ральф, товстун у рогових окулярах, висилювався: накручував на плівку акробатичні трюки й хвильні страждання обох світил екрана, які моторно скакали на чудово вишколених конях, ловив в об'єктив запаморочливий вихор індіанських вершників, репетував, лаявся, батькував, підбадьорював, розжиголював, і піт йому котився по обличчю градом, наче сльози в рюмси хлопчика.

А коли зчинилася звитяжницька стрілянина, божевільний кінооператор, закоханий в своє ремесло, лаявся на всі заставки, крутячи ручку апарата: «Зіпсували, звівечили, зарізали! Вся стрічка — к бісу! Йолопи індіанці! Не вміють грати! Кляті довбні! І падати незугарні! Та хіба ж перед об'єктивом так треба падати? Геть з-перед очей! Заступити професіоналами!»

А воно й справді — червоношкірі, що вдавали викрадачів, падали з коней навдивовижу незграбно і якимось безглуздо, неприродно змахували руками й корчилися, коли котилися додолю, постинані пострілами безстрашного загону месників, що прискакали на чолі з міліардером та з нареченим.

Нарешті сцену абияк знято.

Але дивимося — індіанці все ще лежать на землі, не ворушаться. А навколо них — кров, кров... Цілі калюжі крові! Падали вони незграбно, зате вбивали їх спритно. Порішили цілий тузінь. І зразу ж у всіх майнув моторошний здогад про фатальну випадковість: зовсім не підозріваючи про це (ніхто, ніхто не підозрівав), актори, граючи ролю переслідувачів, стріляли не сліпими набоями, а справжніми кулями.

Покличте на поміч уяву, і хай вона живими барвами намалює вам образ мого розпачу на цьому незвичайному бойовиськові. Я при всіх рвав на собі чуба, бив себе кулаками в груди і проклинав себе, чому не перевірів патронів, та

хто ж міг подумати, що в сліпих набоях виявляться кулі! Я ридав, стогнав, кричав, що тепер мене навіки зганьблено. Потім пішов геть, хитаючись, ледве тримаючись на ногах; я казав, що «віддам себе в руки судових властей або ще гірше... накладу руки на себе, бо я винуватець цієї нежданої жахливої катастрофи, що коштувала життя двадцятьом власникам нафти».

До мене в будиночок прибіг товариш... і я в нього перед очима кидався, як лев у клітці, й гукав, що я вкорочу собі життя. Тут прийшли ще й інші, а я все скавулів, мов варт: «Уб'ю, уб'ю себе!» Але приятелі взялися заспокоювати мене, умовляти, і я помалу втихомирився.

Почалося слідство. Цілковита подібність пачок набоїв заряджених і набоїв сліпих і збіг обставин, за яких було цілком можливо їх переплутати, виявилися настільки очевидні, що мій геройський самозахист — відважні заперення в моїй неповинності — узяв гору в очах шерифа над усякими підозрами, звинувачення з мене знято.

Однак я все-таки зв'язався з тих країв, зразу ж улаштувався завідувачем юридичного бюро багатой нью-йоркської фірми і дістав вельми щедру платню. Коли ж я був у Нью-Йорку, мені стало відомо, що все плем'я індіанців збурено — «повіяв вітер гніву», і десять уцілілих господарів нафтових джерел, диви, ще й утнуть якусь штуку. Головним ворохобником і підбурювачем до бунту, як з'ясувалося, був один із червоношкірих — Гаррі Буланій Кінь. Він насмівився одверто звинувачувати компанію в зумисній загляді індіанців через те, що вона не бажає ділитися з ними прибутками. І раптом нахаба десь пропав... А на одинадцятий день його знайшли мертвим в авто, кинутому на дорозі, все тіло його пробите кулями.

Як ви гадаєте, скільки їх ще лишилося? Дев'ять? А от і ні! Помилулися! Жодного не зосталося! Того ж дня, коли цього баламута знайшли вбитим, усє плем'я з жахом згорнуло свої вігвами, забрало своїх коней, свої манатки, жінок, дітей і втекло в гори. Червоношкірі назавжди очистили це місце, і блідотварі — їхні брати — стали повними володарями нафти.

І що ж! Тепер, коли я оселився в Англії, а з Сполученими Штатами попрощався назавше, бо в цій країні замахнулося на право людини, на вільне право її втамовувати скільки влізе спиртними напоями свою спрагу, тепер, коли я (скажу по секрету) ладен навіть вернутися в лоно церк-

ви, на шлях віри й благочестя, я раптом довідуся з газет, що справу про індіанців усе ж таки розкопали через три роки і збираються її розглядати на суді в Талсі. Хай бог благословить тих суддів і свідків, а мені то що? Чого б то я мав цікавитися всякими давніми історіями?

Містерові П'ю дуже хотілося ще щось сказати, і, таки не втерпівши, він вирік з якимись гордощами:

— Якщо колись і дізнаються, хто отруїв, хто розстріляв індіанців... то що ж... винуватці, як за кам'яним муrom. За це їх до суду не притягнуть. Повірте мені, вельмишановний, — докинув Білл П'ю на прощання, ніби як висновок, — в нашому світі лише люди мистецтва обдаровані багатою уявою і вміють довести задуману інтригу до кінця.

ЧЕРВОНА ДІВА

Жила на світі одна сільська вчителька. Навколо неї завжди збиралися дітлахці, немов курчата біля квочки. Була вона тоненька, як стеблинка, коси мала чорні-чорні. Замолоду в її очах світилися відблиски раю, і хто його знає, може, вона й справді чула райські співи.

Із шкільних вікон виднілася дзвіниця лотарінзької церкви Оделанкурі, від неї палицею докинута до тієї каплички в Домремі, поблизу якої жила колись пастушка, схожа трохи на нашу, — тільки наша стерегла не отару овець, а галасливий вивід дітей. Але Жанна д'Арк жила за часів Шарля VII, а Луїза — за Наполеона III.

Виховали її люди щирі, й сама вона була щирої вдачі, отож, зрештою, викинула з голови усякі забобони і перестала вірити в привиди. Віднині її вірою стало саме життя з усім, що є в ньому чудового й моторошного. Її мрії, її милосердя, ясні очі відкривалися назустріч людському горю, і вона вже байдуже слухала чарівні казки, якими релігія заколисує й осліплює наївних, мов діти, людей. Її віра змінила русло. Її святість уросла в живе життя.

Вона бачила тепер не паділ сліз, а правдиве горе бідарів, і їм вона присвятила всю себе, віддала все своє життя за визволення народу. І її любов до пригноблених вилилася в ненависть до тирана, який тоді тримав у рабстві цілу Францію.

Перед початком і після закінчення уроків діти співали разом із нею марсельезу. Якось у неділю, коли священник, правлячи службу, виголосив з роззолоченої казальниці многії літа Наполеонові, у молитовній тиші сільського храму раптом зчинився шелест. Лунко задріботили по кам'яних плитах маленькі дерев'яники. То ватагою кинулися геть з церкви перелякані й розгублені учні Луїзи, бо вона вчила їх, що молитися за імператора — тяжкий гріх.

Її викликано до префекта, розлючені інспектори та інші урядовці погрожували їй.

Та, видно, чарівні казки, казки її дитинства, стали в пригоді — вони навчили її не боятися злих духів навіть і тоді, коли вони являються в людській подобі.

Вона сміливо виховувала й далі майбутніх громадян. Але їй кортіло переїхати до Парижа і там докласти своїх сил до великої справи виховання людей.

Вона переїхала до Парижа, бо була з тих, хто не тільки мріє, але діє навіть тоді, коли мрія нездійсненна. То були роки великого перелому, в «місті світу» зароджувалася велика промисловість, відбувалася нечувана концентрація капіталу, золото розпалювало лихоманку зиску. Париж тоді крутило й кидало в шалених вихорах гульні, насолод, розпусти, всюди святкував несмак скороспілих багатіїв. Віржа стала важким кам'яним серцем Парижа, а його владиками — звичайно, після фінансових тузів (одних теперішніх принципів крові) — були всякі куртизанки, розпусники, а з артистів — облесники й блазні.

Нижче цієї верстви, верстви великого панства, стояла інша, що знала правдиве убожество, й працювали тут посправжньому артисти й учені.

А ще нижче була третя верства, верства тих, хто свідомо офірував себе, змовники й мрійники — то були республіканці. В їхніх серцях палала ненависть до імперії й до імператора. Серед них здібалися люди різних політичних напрямків, навіть ідеалісти, а то й правдиві буржуа, але всі вони об'єднувалися єдиним фронтом проти спільного ворога, проти потвори імператора.

І ось між цих людей, що жили вигнанцями в самому серці Парижа, наша раціоналістка з ніжним серцем і святою вірою в силу справедливості виплекала й розновила свою пристрасть до борні, до бунту. Цей таємний, підпільний гурток об'єднував хоробрих людей з полум'яними серцями, і чимось він нагадував первісних християн, що перехувалися в катакомбах в ті часи, коли пригноблений римлянами народ уважав християнство своїм. Згодом, згадуючи про ці дні, вона казала: «Ми були попереду свого часу, набагато попереду».

Жила вона суворим аскетичним життям бідної вчительки, носила старий одяг, куплений на Церковному майдані або в якихось крамничках перекупників. Вона була в боргах, як у шовках, бо купувала багато книжок, а головне — ще тому, що не могла спокійно бачити людське горе й страждання, і вона, вся віддана справі революції, віддавала людям усе, що мала: свої руки, свій розум, своє велике серце. Чи палало коли-небудь її серце ніжним почуттям до когось іншого, крім своєї матері? Про її особисте життя подекували багато, але ніхто не знав нічого певного, а сама вона не зважала на всякі брехні.

Вибухла франко-пруська війна. За нею наступила тяжка поразка, потім упала імперія. Слідом за цим раптом великий злет геройства й самовідданості пробудженого народу! Комуна! Ось у ці часи і виявилася зрада буржуазних республіканців, що личкувалися «демократами» настільки, наскільки самі недолюбливали немудрого нащадка Наполеона I. В ті дні стало ясно, які нетривалі «єдині фронти», коли їх зміцнює лише ненависть до монарха, і скільки тут буває розчарування й зрад. У ті дні показала своє лице буржуазія, яка ненавиділа народ і боялася його. Вона тільки й думала, як би, вирвавши владу з рук імперії, придушити народ.

Чорноока худорлява вчителька в чорній блаженській сукні всім серцем віддалася справі Комуни. Вона вчила, і вона гуртувала людей. Вона взяла в руки гвинтівку, перодягнулася в чоловіче вбрання, вона пішла в шанці, де люди стояли до колін у багні, де свистіла картеча й цьвохкали кулі. Вона стала живим втіленням революції, бо вона зрозуміла всю облуду буржуазного лібералізму і все мерзенне лицемірство «великого» республіканця-буржуа Жюля Фавра. Яким театральним жестом пригортав він до свого серця її та її товариша Ферре перед очима юрби! То були обійми Юди, котрий і тоді вже залюбки задушив би їх обох і всіх тих, хто йшов за ними. Вона узнала, надто добре узнала, що чекає погромлений придушений народ. Якимось чудом вона врятувалася від версальських військ, від їхніх рушниць, багнетів, гармат, від орд п'яних карателів, що никали по всьому Парижу і ображали, мучили, били, розстрілювали всіх, хто попадався їм на очі. Іноді й натовп, отруєний брехливою проповіддю святості установленого порядку, обкладав лайкою переможених.

Одначе їй було жаль і цих жалюгідних пригнічених людей, бо вони не відають, що творять. Їй було жаль і тих, хто виконував накази кровожерних володарів,— і тут давалися взнаки і добротя, і великий розум. Коли вона бачила бліді обличчя бретонських мобілів, які розстрілювали комунарів, вона казала: «Вони не розуміють, що роблять. Їм сказали, що треба стріляти в народ,— і вони повірили, так, так, вони повірили. Але вони не продалися. Колись вони збагнуть, де правда, і стануть на наш бік. Нам потрібні неспідкупні».

Вона мала всі можливості сховатися, але сама віддалася в руки версальцям, аби врятувати від тюрми свою

матір. Разом із своїми товаришами вона дознала пекло тюрми Саторі, де вбивали тисячі комунарів.

Камера, де вона чекала смерті, аж роїлася від нужі, так що аж чути було, як вони кишать на підлозі. Терплячи лихо-манку і спрагу, вона не могла напитися: в маленькій калюжці катимили руки, і вода оберталася в кров. В крихітне віконце крізь ніч і сітку дощу вона бачила якісь не-виразні тіні людей, спалахи вогню, потім долинав ляскіт пострілів, і там, на подвір'ї, люди падали на стоси тру-пів — трупи на трупи.

Коли її приведено на військовий суд версальського трибуналу — вона поклала собі вимагати смертної кари. Вона міркувала так: «Я ще можу бути корисною в нашій боротьбі, але я буду ще кориснішою, коли мене розстріляють: страта жінки обурить громадськість проти версальців».

Вона не виголошувала гучних, полум'яних промов. Вона коротко виклала свою віру, виклала ясно й спокійно, а на-самкінець звернулася до суддів: «Я закінчила. Якщо ви не боягузи, засудіть мене». Це величне видовисько розуму й офіри викликало в декого крик подиву й гордості, особливо у Віктора Гюго. Вони, стоячи по той бік барикад, на-раз, як при спалахові блискавки, сліпучому сльозі, збагну-ли героїчну й нелюдськи велику простоту й тайну революції, і потім вони одвернулися від неї. І все ж судді не посміли засудити її до смертної кари, її вислано до Нової Каледонії.

Там, на загублених серед океану островах, десь у другій півкулі, пройшла довга, дивовижна смуга її життя. Впер-тою працею вона опанувала «дикунські» гутірки і пропові-дувала канакам високі ідеали волі, людської гідності й моральності. Коли ж її жвавий твердий розум задихався з невимовної нудьги вигнання, вона накидалася на природ-ничі науки і навіть зробила кілька цікавих, важливих від-крить.

Згодом вона повернулася на батьківщину. Це була доба, коли у Франції розповивався робітничий і профспілковий рух. І хоча вона приєдналася до анархістів, але ніколи не забувала вимог справжньої революції, що їх визначала так: «Якщо революція не зруйнує дощенту старе суспіль-ство, — все доведеться починати заново».

Вона виступала на політичних мітингах, збурюючи сві-домість закликами, зверненими до пролетарів: «Якщо ви хочете мати своє місце під сонцем — не випрошуйте, не

вимолюйте, а силою візьміть його собі». Її знову заарештували, ображали, кидали по тюрмах, знущалися з неї. Але вона зрікалася прийняти помилування і прийняла його нарешті лише заради того, щоб поспішити до смертної постелі своєї коханої матері.

У Лондоні, де вона виступала перед масою експлуатованих і пригноблених, якийсь недолюдок стріляв у неї й тяжко поранив у голову. На суді вона стала на захист свого невмілого вбивці і домоглася його виправдання. «Він,— заявила Луїза,— не винен за свої лихі інстинкти, в його вчинках винна мерзенна пропаганда і розтлінний лад, що скерував руку вбивці».

І знову багато хто не міг з дива вийти. Їм знову відкривалося, до якого висот людяності підіймається революція. Але більшість благоприсойно вдали, що нічого не зрозуміли. А втім, чи розумів хто до кінця цю жінку? Вона була надто великою, щоб сучасники могли охопити поглядом усю її велич. Всі ті, хто знав її близько, обожнювали, розуміли і поважали її, але свідки ці зникли без сліду, бо ж були простими смертними людьми. Про це живе життя залишилися тільки легенди.

І лишень сьогодні на весь зріст постає її постать і в трагічному, і в буденному. Вона була втіленою ідеєю пролетарської революції, дозрілого в боях заклик до рівності, вона застерігала народ від демагогії буржуа і лжедемократів, вона мала ясний розум і справжню людську доброту — ось чому вона відверто казала: «Щоб розбити кайдани, іншого засобу, крім насильства, — немає!»

Коли-небудь із білого мармуру вирізьблять обличчя проповідниці, осяяне думкою й волею, а з чорного мармуру — її незмінну блаженську сукню. Це буде величний пам'ятник тій, що надією перемагала безнадію; тій, що завжди вірила в майбутнє і ніколи не мала сумніву, що воно чудове; тій, що в революції тисяча дев'ятсот п'ятого року — що був роком її смерті — вбачила скоріше визволення російського народу.

Але на більшу славу її править не лише те, що до неї були звернуті сподівання й серця мас і небагатьох самотніх ясновидців, — їй випала на долю ще й інша честь. Я маю на увазі оскаженілу, brutальну, люту ненависть людей порядку. «Мегера», «палійка», «почвара в людській подобі» — ось які прізвиська прикладали кілька поколінь буржуазії до її світлого імені: Луїза Мішель.

З М І С Т

<i>Анрі Барбюс, письменник і борець.</i>		
	<i>Передмова Дмитра Наливайка</i>	5
В о г о н ь (Щоденник одної чоти)		
<i>Переклав Микола Терещенко</i>		
I	Видиво	23
II	В землі	26
III	Зміна	59
IV	Вольпат і Фуяд	62
V	Прятулок	68
VI	Звички	87
VII	Ладування	91
VIII	Відпустка	98
IX	Великий гнів	104
X	Арговаль	119
XI	Собака	121
XII	Портик	132
XIII	Брутальні слова	150
XIV	Солдатське майно	151
XV	Яйце	165
XVI	Ідилія	167
XVII	Підкіп	170
XVIII	Сірники	173
XIX	Бомбардування	177
XX	Вогонь	190
XXI	Перев'язний пункт	234
XXII	Прохідка	248
XXIII	Робота	255
XXIV	Світання	270
 О п о в і д а н н я		
	Місяць-злючка	295
	Жалобний марш	299
	Чулість	304
	Діяння Лантюрлю	308
	Могила невідомого солдата *	312
	Як прозрів Йон Греча	319
	Криваве джерело	323
	Червона діва	335

---

* Оповідання, позначене зірочкою, переклала Елеонора Ржевувська, решту — Іван Дзюб.

АНРИ БАРЕЮС

Огонь. Рассказы

(на українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор **А. О. Перепадя**. Художник
В. А. Чеканюк. Художній редактор
В. А. Кононенко. Технічний редактор
О. І. Дольницька. Коректори **Т. Г. По-
гребна, Н. Н. Плачинда**

Виготовлено на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В Фрунзе Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на ви-
робництво 28/V 1969 р. Підписано до
друку 17/X 1969 р. Папір № 2,
Формат 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк.
10,75. Умовн. друк. арк. 18,06 Обліково-
видавн. арк. 18,873. Ціна 1 крб. 10 коп.
Замовл. 9-262 Тираж 50 000. ~

М(Фр)
Б24

7-3-4
118-69М

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

ВИДАННЯ ДО 100-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

В. І. Ленін про літературу.
Збірник статей.
В. І. Ленін і художня література.
Збірник досліджень.

КИСЕЛЬОВ Й. Величний образ.
Ленініана української драматургії.

МИХАЛЕВИЧ О. Фронт душі. (*Мова російська*).
Нова книга О. Михалевича про те, як живуть і перемагають ідеї В. І. Леніна в нашій країні і за рубежом.

ПРИГОДІЙ М. В. І. Ленін і становлення радянської літератури.

ФЕДОРЧУК М. У серці народнім.
Огляд творів українських письменників про В. І. Леніна.

СЕРІЯ «ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»

Готуються до друку та виходять у світ:

- ВЕРГІЛІЙ. Енеїда.
Поема (*З латинської*).
- ГЕТЕ Й.-В. Літа науки Вільгельма Майстера.
Роман. (*З німецької*).
- ДІККЕНС Ч. Тяжкі часи.
Роман. (*З англійської*).
- ЗЕГЕРС А. Сьомий хрест.
Роман. (*З німецької*).
- МАНН Г. Вірнощідданий.
Роман. (*З німецької*).
- ПРУС Б. Лялька. Роман.
(*З польської*).

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Якщо потрібного Вам видання немає у місцевих книгарнях, його можна замовити відділам «Книга — поштою» облкниготоргів, облспоживспілок або столичній книгарні «Книга — поштою» (м. Київ-117, вул. Попудренка, 26 (Д), які надсилають книги післяплатою.

1 крб. 10 коп.

Вершини

світового

письменства